

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI
GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI
TARIX KAFEDRASI**

**ENG YANGI TARIX
(o'quv - uslubiy majmua)**

Bilim sohasi:	100000 – Gumanitar soha
Ta'lim sohasi:	120000 – Gumanitar fanlar
Ta'lim yo'nalishi:	5120300 – Tarix

GULISTON – 2017

Mazkur o'quv-uslubiy majmua Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2017 yil 1 martidagi 107-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan fan dasturi asosida tayyorlandi.

Tuzuvchilar: **O. Ayupov**, "Tarix" kafedrası dotsenti

A. Shaimkulov, "Tarix" kafedrası o'qituvchisi

Taqrizchilar: **A. Sulaymanov**, t.f.n., "Tarix" kafedrası dotsenti

O. Nazarov, "Tarix" kafedrası dotsenti

N. Mirzayeva, "Tarix" kafedrası dotsenti

O'quv-uslubiy majmua Guliston davlat universiteti Ilmiy kengashi tomonidan (___ - bayonnoma _____ 2017 yil) ko'rib chiqilgan va o'quv jarayonida qo'llashga tavsiya etilgan.

GulDU Ilmiy – uslubiy Kengashi raisi:

b.f.d., prof. Qo'shiyev X.X

MUNDARIJA

1. O'quv materiallari	
1.1. Ma'ruza mavzulari bo'yicha o'quv materiali.....	4
1.2. Seminar mashg'ulotlari mavzulari	64
1.3. Adabiyotlar ro'yxati.....	71
2. Mustaqil ta'lim mavzulari	73
3. Glossariy.....	78
4. Ilovalar	
4.1. Fan dasturi.....	93
4.2. Ishchi fan dasturi.....	103
4.3. Tarqatma materiallar.....	114
4.4. Testlar.....	126
4.5. Baholash mezonlarini qo'llash bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar.....	134

MA'RUZA MAVZULARI

1-mavzu: 1918-1939 YILLARDA ANGLIYA

Asosiy savollar:

1. Urushdan keyingi iqtisodiy va siyosiy inqiroz yillarida Angliya.
2. Kapitalizmning qisman stabillashuvi yillarida Angliya.
3. Jahon iqtisodiy inqirozi yillarida Angliya.
4. Ikkinchi jahon urushi arafasida Angliya.

1-asosiy savolning bayoni:

1-chi jahon urushi yillarida ishlab chiqarish va kapital kontsentatsiyasi o'sdi. Sanoatning notekis rivojlanishi kuchaydi. Toshko'mir va kemasozlik sanoatlarida maxsulot ishlab chiqarish kamaysada, sanoatning avtomobil, kimyo, aviatsiya va qurolsozlik tarmoqlari tez o'sdi, natijada urush davrida Angliya monopoliyalarining foydasi 4 milliard funt sterling hajmida ko'paydi. Urush ingliz monopoliyalari uchun ulkan foyda manbaiga aylandi. U ingliz iqtisodiyotining barcha kuchlarini jamlashni taqozo etdi. Bu esa o'z navbatida sanoatning va kapitalning birligini kuchaytirdi. Kichik va o'rta korxonalarining majburiy kooperativlashtirilishi hamda banklarning birlashuvi ro'y berdi. Ayni shu jarayonda yirik London banklari - "Lloyd", "Barklay", "Midlend", "Vestminister" va Ingliz bankidan iborat "katta beshlik" vujudga keldi. Ularning tasarrufida Angliya pul resurslarining 85 foizi jamlangan edi. Sanoatda oltita yirik monopoliya paydo bo'ldi. Bular "Royyal Datch shell" (neft), "Ingliz-Eron neft kompaniyasi" (neft), "Yunilever" (keng iste'mol mahsulotlari), "Imperial kemikl industriz" (kimyo sanoati), "Danlop rabbers" (kauchek, rezina) va "Vickers" (qurol-yarog') edi. Mazkur olti yirik monopoliya amalda ishlab chiqarishning barcha sohalarida hukmron edi. Beshta eng yirik bank bilan birgalikda ular Angliya ichki va tashqi siyosatining yo'nalishlarini ham belgilardilar.

Urush yillarida Angliya mehnatkashlari va mustamlaka xalqlari yanada ko'proq talandi. Ishchilar ahvoli jiddiy ravishda yomonlashdi. Urush mobaynida aholining turmush darajasi ancha pasaydi. Ish haqining real darajasi ham pasayib bordi. Deyarli cheklanmagan ish kuni, favqulodda tezkor ish sur'ati, oz ish haqi, yomon uy-joy va maishiy sharoitlar, oziq-ovqatlarning yuqori narxlari o'lim va kasb kasalliklarining yuksak darajada bo'lishiga olib keldi.

Ayni paytda bo'lib o'tgan urush ingliz mehnatkashlari ijtimoiy ongining yuksalishida katta ahamiyatga ega bo'ldi. 1916 yilda Irlandiya milliy ozodlik harakati ko'tarildi. Bu qo'zg'olon hukumat tomonidan shafqatsizlik bilan bostirildi.

Siyosiy vaziyat keskinlashgan vaqtda, 1916 yil oxirida liberallar partiyasining rahbari Lloyd Jorj (1863-1945 yy) boshchiligida liberallar, konservatorlar va o'ng leyboristlardan iborat 1-chi koalitsion hukumat tuzildi. Lloyd Jorj hukumati Germaniya ustidan g'alaba qozonish munosabati bilan shovinistik kayfiyatni avj oldirdi. Hukumat Angliyaning harbiy qudrati va xalqaro roli oshib borayotganidan foydalanib o'sha vaqtda tashkil topgan xalqaro tashkilot-Millatlar Ittifoqi orqali mustamlakachilik hukmronligini saqlab qolish uchun alohida rejim bo'lgan mandat sistemasini joriy qildi. Buning natijasida Germaniya mustamlakalari (Afrikada-Tanganika, bundan tashqari Frantsiya bilan bo'lishib olish asosida Togo va Kamerunning katta qismi) va Turkiya imperiyasi xududlari (Falastin, Transiordaniya va Iroq) hisobiga Angliyaning mustamlaka erlari kengaydi.

Biroq, Germaniya va uning ittifoqchilari ustidan qozonilgan g'alaba ko'p zararlar evaziga bo'ldi. Angliya jahonda moliya ustunligidan mahrum bo'ldi. Urush xarajatlari 11 milliard funt sterlingni tashkil etdi. Davlat qarzi 1913 yilda 645 million funt sterling bo'lsa, 1919 yilda qariyb 7 milliard 800 million funt sterlingga etdi. Urushdan oldin ko'pgina mamlakatlarga hatto AQShga ham qarz berib kelgan Angliyaning o'zi AQShdan (1919 yilda 850 million funt sterlingdan ortiq) qarzdor bo'lib qoldi. Urushda Angliya tomonidan 747,7 ming kishi halok bo'ldi, 1 million 693 ming kishi yarador bo'ldi. U savdo flotining 70 % idan ajraldi. Jahon bozorida Angliyaning

pozitsiyasi sezilarli darajada bo'shshib qoldi. AQSh harbiy floti tez rivojlanib ketganligidan Angliya harbiy-dengiz flotining jahon flotidagi salmog'i kamaydi.

Urushdan so'ng Angliyaning iqtisodiyoti ancha zaiflashib, keyinchalik uzoq vaqtgacha deyarli turg'unlik holatida bo'ldi. Sanoat mahsulotining xajmi 1913 yildagiga nisbatan 1920 yilda 61%, 1921 yilda 62%, 1924 yilda 88%, 1929 yilda 99,1% ni tashkil qildi.

1918 yil dekabrda Liberal partiya etakchisi Lloyd Jorj boshchiligida tezkor saylovlar o'tkazildi. U xalqqa tinchlik, ijtimoiy islohotlar, urush aybdorlarini jazolash va'dalarini berdi. Saylovda Lloyd Jorj g'alaba qozondi.

1919 yil yanvarida L.Jorj boshchiligida konservatorlar va liberallardan iborat ikkinchi koalitsion hukumat tuzildi. Mazkur hukumat mamlakatni 1922 yil kuzigacha boshqardi. Konservatorlar hukumat tepasida epchil liberal L.Jorjning bo'lishini afzal ko'rdilar, asosiy ministrlklar esa o'z qo'llarida bo'ldi. Konservatorlar partiyasining vakillari Kerzon tashqi ishlar ministri qilib, Cherchel harbiy ministr qilib tayinlandi.

Angliya mustamlaka va dominionlarida milliy ozodlik harakatlari ko'tarildi va rivojlandi. 1918 yilgi saylovlarda "Shinn feyn" ingliz parlamentining irlandiyaliklar uchun ajratilgan barcha o'rinlarini egallab oldilar va Angliya parlamentida qatnashishdan bosh tortdilar.

1919 yil 21 yanvarda Angliya parlamentining Irlandiya deputatlari Dublinda yig'ilishib, mustaqil Irlandiya parlamentini tuzdilar: Irlandiya respublika deb e'lon qilindi. Muvaqqat hukumat va armiya tuzildi. Edmon de Varle Irlandiya respublikasi birinchi prezidenti qilib saylandi.

Irlandiya va Angliya qo'shinlari o'rtasida jiddiy harbiy to'qnashuvlar bo'ldi va janglar boshlanib ketdi. Milliy ozodlik kurashiga rahbarlik milliy burjua kuchlari-shinfeynerlar ("yolg'iz o'zimiz") qo'lida bo'ldi. 1921 yil dekabrda ingliz hukumati o'ng shinfeynerlar, ya'ni milliy burjuaziya kuchlari bilan Angliya-Irlandiya bitimini imzoladi. Bitimga ko'ra, Irlandiya ikkiga bo'lib yuborildi: Shimoliy Irlandiya Angliya tarkibida qolaverdi va Angliya shundan boshlab "Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiya qo'shma qirolligi" nomini oldi. Janubiy Irlandiya "Ozod Irlandiya davlati" deb e'lon qilindi va dominion huquqini oldi.

Lloyd Jorj hukumati (1918-1922 yy) Angliyaning xalqaro mavqeini saqlab qolishga intildi. U Rossiyaning ichki ishlariga qo'pol ravishda aralashdi. Ingliz qo'shinlari Murmansk va Arxangelsk shaharlariga kiritildi, mahalliy hokimiyat ag'darildi. 1918 yil yozida ingliz qo'shinlari Ashxobod va Boku shaharlarini egalladilar va Kaspiy dengizida o'z flotiliyalarini yaratib, dengizdagi barcha qatnovni nazorat ostiga oldilar. Shuningdek, ular Boku-Batumi temir yo'li ustidan nazorat o'rnatdilar, Gruziya, Ozarbayjon va Armanistonda mustaqil hukumatlar tuzilishiga ko'maklashdilar. Angliyaning maqsadi Rossiyani bo'lib yuborish, 1916 yilda Frantsiya bilan bitimda qayd etilgan va 1918 yil 13 noyabrda tasdiqlangan hududlar ustidan o'z hukmronligini o'rnatish edi. Angliyaning o'zida Rossiyaga qarshi harbiy yurishlar xalqning keskin noroziligi va namoyishlariga sabab bo'ldi. Ingliz hukumati qurolli yo'l bilan Rossiya hukumatini yo'q qilishga urinishdan voz kechishga majbur bo'ldi. Bu esa Lloyd Jorj hukumatiga berilgan og'ir zarba edi.

Hindistonda ingliz mustamlakachilariga qarshi ozodlik xarakati yuksaldi. Amritsar shahrida qonli voqea (1919 yil 13 aprel) Panjob viloyatida qo'zg'olon (1919 yil aprel-may) va Hindistonning boshqa joylarida kuchli ommaviy chiqishlar yuz berdi. Ingliz hukumati o'z mustamlakachilik rejimini saqlab qolish maqsadida yon berishlarga, konstitutsion reforma o'tkazishga majbur bo'ldi. Hindiston milliy burjuaziyasining yuqori tabaqasi va pomeschiklar mamlakatning siyosiy hayotida qatnashadigan bo'ldilar.

1919 yilda Afg'oniston xalqi o'z mamlakatiga bostirib kirgan ingliz bosqinchilariga qarshi qurolli kurashga otlandi va uchinchi Angliya-Afg'oniston urushida o'z mustaqilligi uchun mardonavor kurashib g'alaba qildi. Angliya Afg'onistonning mustaqilligini tanishga majbur bo'ldi.

1919 va 1921 yillarda Misrda ingliz mustamlakachilariga qarshi katta namoyishlar, ish tashlashlar, politsiya bilan to'qnashuvlar va qurolli qo'zg'olonlar bo'ldi. Shahar va qishloq mehnatkashlari bu kurash va qo'zg'olonlarning asosiy kuchlari edi. 1922 yil fevralida Angliya

yon berishga majbur bo'lib, Misr ustidan bo'lgan o'z protektoratini bekor qilajagini bildirdi. Misr rasman mustaqil davlat deb e'lon qilindi. Lekin ingliz qo'shinlari ilgargidek Misrda qola berdi.

Angliya strategik jihatdan muhim bo'lgan O'rta Er dengizi hududida tayanch nuqtasiga ega bo'lishni istar edi. Kipr Angliya tasarrufida bo'lib, Gretsiyani ham o'z ta'sir doirasiga oladigan bo'lsa, O'rta Er dengizi mintaqasida Angliyaning rolini oshirib yuborar edi.

Angliyaning bu rejalarini Turkiya buzib yubordi. 1920 yilda Izmirning greklar tomonidan bosib olinishi bilan boshlangan grek-turk urushi 1922 yilgacha davom etdi. Angliya Egey dengizining har ikki tomonida Buyuk Gretsiya davlatini yaratish niyatida bo'lgan greklarning da'vosini qo'llab-quvvatladi. Ingliz siyosatining mohiyatini yaxshi tushungan Frantsiya va Italiya esa Gretsiyaning kuchayishiga qarshi chiqdilar. Angliya birinchi jahon urushidan keyin birinchi marta yakkalanib qoldi.

1922 yil 9 sentyabrda Muddaniya yaqinidagi jangda grek qo'shinlari tor-mor etildi va turk qo'shinlari Izmirga kirdi. Angliyaning Turkiyaga qarshi urushda yordam so'rab Yugoslaviya va Ruminiyaga qilgan murojaatlaridan natija chiqmadi. U o'ziga qaram davlatlardan ham rad javobini oldi. Birinchi jahon urushida g'alaba qozongan Angliya turk milliy-ozodlik harakati bilan urushda mag'lub bo'ldi.

Grek-turk urushidagi bu mag'lubiyat Lloyd Jorj hukumatining ham mag'lubiyati edi. Lloyd Jorjga qarshi matbuotda ayovsiz kompaniya boshlandi.

1919-1922 yillarda Turkiya va Eronda milliy ozodlik harakati, revolyutsion-demokratik kurashning yuksalishi natijasida Angliyaning bu mamlakatlardagi siyosati mag'lubiyatga uchradi. Ingliz mustamlakachilari va Gretsiya bosqinchilarining Turkiyadagi intervensiyasi tor-mor qilindi. Imperialistlarning Turkiyada zo'rlik bilan o'rnatgan taslimchilik rejimi tugatildi. 1919 yilda Angliyaning Eron bilan imzolagan og'ir shartli shartnomasi ham 1921 yil fevralida bekor qilindi. Angliya Afg'onistondan tashqari, Turkiya bilan Eronning mustaqilligini ham e'tirof qilishga majbur bo'ldi.

Lloyd Jorj hukumatining ichki va tashqi siyosati, xususan Irlandiyadagi voqealar mamlakatda norozilikni kuchaytirdi. tashqi siyosatning muvaffaqiyatsizliklari va mustamlaka masalalarida boshqa davlatlarga yon berish 1922 yil oktyabrda konservatorlarni L.Jorj boshchiligidagi liberallar bilan aloqani uzishga majbur etdi, hamda 1922 yil oktyabrda Bonar Lou boshchiligida va 1923 yil mayida Stenli Bolduin boshchiligida konservator hukumatlarining tuzilishiga olib keldi.

Angliya 1919-1920 yillarda vujudga kelgan imperialistik Versal sistemasining asosiy tashkilotchilaridan biri bo'ldi. Angliya Parij sulh konferentsiyasining tor doiradagi kengashlarida (masalan To'rtlar kengashida) aktiv qatnashdi.

Angliya 1919 yilgi Parij konferentsiyasida tashkil topgan Millatlar Ittifoqining boshliqlaridan biri bo'lib qoldi.

Osiyo va Janubiy Amerika bazalari uchun, jahonda hukumronlik qilish uchun Angliya bilan AQSh o'rtasidagi ziddiyat, Tinch okean zonasi va Uzoq sharqda Angliya bilan Yaponiya o'rtasidagi ziddiyat, Evropada va Yaqin Sharqda g'egemonlik qilish uchun Angliya bilan Frantsiya o'rtasidagi kurash keskinlashdi. Angliya, ayniqsa, urushdan keyingi yillarda Evropaning Sharqi va Janubi-Sharqida Frantsiya pozitsiyasining kuchayishiga, Frantsiya boshchiligida Chexoslovakiya, Ruminiya va Yugoslaviyadan iborat Kichik Antantaning tuzilishiga e'tiborsiz qaray olmas edi, albatta.

AQShdan olingan qarzlarning masalasida ham Angliya bilan AQSh o'rtasidagi munosabatlar jiddiy tus oldi. AQSh qarzlarning Angliya uchun ancha og'ir bo'lgan shartlarda to'lashini talab qildi. Nihoyat, 1923 yil fevralida ikki o'rtada bitim tuzilib, Angliyaning AQShdan olgan qarzlari 30% kamaytirildi va Angliya qarzlarning qolgan qismini 62 yil mobaynida to'lash majburiyatini oldi.

2-asosiy savolning bayoni:

1924 yildan boshlab ko'pgina kapitalistik mamlakatlarda, shu jumladan Angliya xalq xo'jaligida ham qisman stabillashuv davri boshlandi. Lekin Angliyadagi stabillashuv juda bo'sh va qisqa stabillashuv edi. Uning iqtisodiyoti asosan turg'unlik holati bilan xarakterlandi; u AQSh va hatto Frantsiyadan ham ancha orqada qolib ketgan edi. Turg'unlik holati ko'proq metallurgiya, ko'mir, to'qimachilik va kemasozlik sanoatlarida ro'y berdi. Hatto 1929 yilga kelganda ham Angliyaning sanoat mahsuloti 1913 yildagi darajaning 99,1% ini tashkil etdi. Ishsizlar 1 mln. kishidan ortiq edi, tashqi savdoda ham Angliya hissasi kamaya bordi, jahon bozori uchun kurashda AQSh va Yaponiyadan tashqari, tiklanib kelayotgan Germaniya ham Angliyaga raqobatchi bo'lib qolmoqda edi. Angliya hukmron doiralari xo'jalikdagi turg'unlik holatidan chiqish va iqtisodiyotda barqaror stabillashuvga erishishga barcha choralar bilan urindilar. Bolduin Buyuk Britaniya sanoatini surunkali xastalik-ishsizlik va korxonalarining to'la quvvat bilan ishlamasligidan xolos etmoqchi bo'ldi. Shu maqsadda erkin tijoratni bekor qildi va milliy iqtisodiyotni himoya qilish maqsadida bir qator boj soliqlari joriy etdi. Ammo bu choralar foyda bermadi va ingliz iqtisodiyotidagi turg'unlik 1929 yilgacha davom etdi. Buning ustiga Angliya 1923 yil oxiriga kelib yana iqtisodiy jihatdan boshi berk ko'chaga kirib qoldi. Birorta ham partiya undan chiqish yo'lini topa olmadi. Konservatorlarning boj siyosati ham ko'pchilik siyosiy arboblardan tomonidan rad etildi.

Britaniya saylovchilari ham bu siyosatni rad etdilar va 1923 yil dekabrda bo'lib o'tgan saylovlarda konservatorlar parlamentdagi nisbatan ko'pchilik mavqeini boy berdilar. Liberal partiya endilikda muxolif partiya rolini bajara olmas edi. Ikki partiyali tizimda uning o'rnini egallaydigan yangi kuch zarur edi. Qirol Georg Beshinchi 1923 yil 23 dekabrda Leyborist partiyasi rahbari **Ramzey Makdonaldga** Angliya tarixida birinchi marta leyboristlar hukumatini tuzishni topshirdi.

1924 yil yanvarida leyboristlar rahbari Ramzey Makdonald boshchiligida yangi, birinchi leyboristlar hukumati "ishchilar hukumati" tuzildi. Bu hukumat "ishchilar hukumati" deb atalgan bo'lsada, haqiqatda hukmron burjuaziya manfaatini ko'zlab siyosat yuritdi.

Leyboristlar hukumati ochiqdan-ochiq korxonaga egalarni yoqlab chiqdi, mustamlakachilik tarafdori bo'lib ish ko'rdi. "Ishchilar hukumati"ning siyosati amalda konservatorlar hukumatining siyosatidan farq qilmadi. Ishchilarning noroziligi kuchaya bordi. O'ziga-o'zi isnod keltirgan "ishchilar hukumati" 1924 yil oktyabr oxiridayoq (hukumatning tuzilganiga bir yil to'lmay turib) iste'fo berishga majbur bo'ldi. 1924 yil 29 oktyabrda yangi parlament saylovlarini o'tkazdi. Konservatorlar parlamentda 413 ta leyboristlar 151 ta va liberallar 40 ta deputatlik mandatiga ega bo'ldilar. 1924 yil noyabr boshida Bolduin boshchiligida konservatorlar hukumati tuzildi va mamlakatni 1929 yilgacha boshqardi.

Iqtisodiyotdagi turg'unlik hamon bosh muammo bo'lib qolmoqda edi. Ishbilarmonlar va siyosiy arboblardan qachonlardir jahon bozorida Britaniya hukmronligining asosi bo'lgan, hamda Britaniya sanoatining yuksak foyda olishini ta'minlagan tijorat erkinligini tiklashni talab eta boshladilar. Ammo buning uchun, eng avvalo, ingliz valyutasining (funt sterling) oltin asosini yaratish lozim edi. Faqat shunday tadbirgina ingliz pul tizimining oldingi barqarorligini tiklashi mumkin edi. Ammo hukumat boshqa mamlakatlarning pul birliklariga nisbatan funtning qiymatini yuksak darajada belgilaganligi tufayli ingliz mahsulotlarining narxlari keskin oshib ketdi, natijada ingliz mahsulotlari raqobatga bardosh berolmaydigan bo'lib qoldi. Bu esa turg'unlikni yanada kuchaytirdi va ishsizlikni keskinlashtirdi.

Ingliz sanoatchilari ko'pgina salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin bo'lgan eng so'nggi choraga qo'l urdilar-ishchilarning usiz ham past darajada bo'lgan ish haqini qisqartirishga qaror qildilar. Bunga javoban **Tred-yunionlar Bosh kengashi** (ingliz kasaba uyushmalarining rahbar organi) barcha ishchilarni yalpi ish tashlashga chaqirdi. 1926 yil 4 mayda Angliyada ishchilarning yalpi ish tashlashi boshlandi. Sanoatning ish tashlagan sohalarida faoliyat tamomila to'xtadi.

Ishchilar o'z harakatlarini g'alabaga qadar davom ettirishga rozi edilar. Ammo ularning etakchilari - Leyboristlar partiyasi ijroiya qo'mitasi va Tred-yunionlar Bosh kengashi kurash eng qizigan paytda-1926 yil 12 mayda uni to'xtatishga qaror qildilar.

Ishchi tashkilotlarining rahbarlari ishchilarning mag'lub bo'lishidan ko'ra, ularning g'alaba qozonishidan ko'proq qo'rqardilar. Chunki bunday kurashning siyosiy nizoga aylanib ketishidan nihoyatda cho'chirdilar. Kasaba uyushmalari rahbarlari Britaniya ijtimoiy-siyosiy tizimining tarkibiy qismiga aylangan va bu tizimni saqlash, Britaniya iqtisodiyotining barqarorligini ta'minlash borasida ko'proq tashvishlanardilar.

Bolduin hukumati tomonidan 1925 yilda moliya reformasi o'tkazilib qadrsizlanib ketgan pul (funt sterling)ning oltin standarti (banknotni oltinga tenglashtirish va oltinga almashtira olish) tiklandi.

Konservatorlar hukumati 1925 yil oktyabrida Lokarno bitimlarini tuzishda, Germaniya agressiyasini Sharqqa qaratish uchun zamin hozirlashda faol qatnashdi. Angliya "Daues plani"ga ko'ra, Germaniya harbiy sanoatining tiklanishiga katta yordam qilib turdi va yangi "Yung plani"ni qabul qilishda ishtirok etdi.

Jahon bozori, xom ashyo manbalari va chetga kapital chiqarish ob'ektlari uchun kurashda, ayniqsa Angliya-Amerika ziddiyati keskinlashdi. Iqtisodiy va siyosiy jihatdan ancha rivojlangan Buyuk Britaniya dominionlari Kanada, Avstraliya va boshqalar o'zlariga Angliya bilan teng iqtisodiy huquqlar berilishini talab qildilar. Ingliz burjuaziyasi yon berishga majbur bo'ldi. 1926 yili imperiya konferentsiyasida dominionlar Britaniya imperiyasi tarkibida qolgani holda ichki va tashqi siyosatda mustaqillikka erishdilar va Angliya bilan yuridik jihatdan tenglashdilar.

1931 yilda parlament akti (Vestministr statuti) bilan kuchga kiritildi va Britaniya mustamlaka imperiyasi "Britaniya millatlar hamkorligi" degan nom oldi.

3-asosiy savolning bayoni:

Inqiroz Angliya iqtisodiyotini yanada orqaga surib yubordi. 1930 yildagi sanoat mahsuloti 1929 yildagi ko'rsatkichning 92,4% ga, 1931 yilda 83,8% ga, 1932 yilda esa 82% ga tushib qoldi.

Ko'mir, mashinasozlik, kemasozlik va boshqa ba'zi sanoat tarmoqlarining mahsuloti 40% ga kamayib, 1897 yildagi darajaga tushib qoldi. Angliyaning jahon savdosidagi roli ham pasaydi. Tashqi savdoning hajmi ikki hissa kamaydi. Angliyani an'anaviy bozorlardan siqib chiqarish jarayoni avj oldi. Inqiroz natijasida juda ko'p mamlakatlar kasodga uchrab, Angliya mahsulotlarini rad etdilar. Bir vaqtning o'zida xorijiy raqiblar Angliyani hatto uning ichki bozoridan ham siqib chiqarishga urindilar. Evropa va AQShda ro'y bergan moliyaviy inqiroz, Markaziy Evropadagi banklarning kasodga uchrashi Angliya pulining qadrsizlanishiga olib keldi va uning oltin bilan ta'minlanishiga barham berdi.

Angliya iqtisodiyotining eng zaif joyi ishsizlik bo'ldi. 1929-1933 yillardagi inqiroz ishsizlikning Angliya tarixida bo'lmagan darajada o'sishiga olib keldi. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, 1930 yilda barcha ishchilarning 17% i ishsiz edi, 1931 yilda ishsizlik darajasi 23% ga, 1932 yilda esa 25% ga o'sdi. 1932 yilda har to'rtinchi ishchi ishsiz edi. Iqtisodiy inqirozning boshlanishi leyboristlar partiyasining yana hukumat tepasiga kelish vaqtiga to'g'ri keldi. 1929 yil mayidagi parlament saylovlarida konservatorlar hukumatining ichki va tashqi siyosatidan norozi bo'lgan ishchilar leyboristlarga ko'p ovoz berdilar. 1929 yil iyunida R.Makdonald (1866-1937 yy) boshchiligidagi leyboristlarning ikkinchi hukumati tuzildi.

R.Makdonald realist siyosatchi bo'lib, Angliyaning sobiq buyukligini qaytarishni xomxayol deb hisoblardi. Biroq u Angliyani bostirib kelayotgan halokatdan qutqarishga va mamlakatning jahondagi mavqeini eng avvalo muvaffaqiyatli diplomatik kombinatsiyalar uyushtirish hamda Millatlar Ligasidan foydalanish yo'li bilan saqlab qolishga urindi.

Biroq R.Makdonald boshchiligidagi ikkinchi leyboristlar hukumati qiyin ahvolda qoldi. Bir tomondan, ish berish va yashash sharoitlarini yaxshilashni talab qilgan mamlakat aholisiga berilgan va'dalarni bajarish, ikkinchi tomondan esa, davlat ijroiya hokimiyati vazifalarini bajarish va mamlakatni bosib kelayotgan iqtisodiy inqirozdan saqlab qolish lozim edi. Leyboristlar o'z majburiyatlarini qisman bajardilar. Ko'mir konlarida 7 soatlik ish kuni joriy etildi. 1930 yilda ishsizlik bo'yicha sug'urta to'g'risidagi yangi qonun qabul qilindi, ishsizlik bo'yicha nafaqalar

olish muddati 3 oydan 12 oygacha uzaytirildi. Ishsizlikka qarshi kurash bo'yicha maxsus vazirlik hamda ishsizlar uchun ish qidirish bo'yicha maxsus qo'mita tashkil qilindi. Bu choralar ishsizlarning ahvolini ma'lum darajada yaxshilashga xizmat qildi.

Biroq, umuman olganda, ikkinchi leyboristlar hukumati inqiroz og'irligining katta qismini mamlakat mehnatkashlari elkasiga yuklashga urindi. 1930 yil bahorida Angliyani yana sinfiy kurash to'foni larzaga soldi. Butun mamlakat ishsizlarning harakatida ishtirok etdi. 1930 yil martdan aprelgacha ishsizlar va ochlarning ommaviy yurishi bo'lib o'tdi va u Londonga Gayd-parkdagi ulkan namoyish bilan yakunlandi. Angliyada vaziyat kundan-kunga keskinlashib borardi. Ishlab chiqarishda ommaviy ish tashlashlar boshlandi, tadbirkorlar bunga javoban ommaviy ishdan bo'shatishlar bilan javob berdilar. Faqat to'qimachilik sanoatida 250 ming ishchi, temir yo'llar, junni qayta ishlash sanoatining yuz minglab ishchilari ishdan bo'shatildi.

Leyboristlar hukumati moliyaviy inqirozdan qutulish uchun 1931 yildan ijtimoiy extiyohlarga oid xarajatlarni yanada qisqartirish va egri soliqlarni oshirishni mo'ljalladi. Bu esa leyboristlar partiyasining o'zida ham norozilik tug'dirdi, natijada partiya inqirozi, ixtilof va ajralish ro'y berdi. Leyboristlarning ikkinchi hukumati 1931 yil avgustida iste'fo berdi. Angliya hukmron doiralari yirik siyosiy nayranglarni amalga oshirishga ahd qildilar. 1931 yil avgustida R.Makdonald hukumati iste'foga chiqdi, biroq ertasi kuniyoq qirol Georg U (1865-1936, 1910-1936 yillarda hukmronlik qilgan) unga hamkorlik asosida konservatorlar ishtirokida yangi hukumat tashkil qilish vazifasini topshirdi. Hukumatdagi ko'pchilik o'rin konservatorlarga tegishli edi, biroq Bosh vazir kursida Makdonald qoldirildi. Bu yangi siyosiy xiyla-nayrang bo'lib, unda leyboristlar rahbarlik, konservatorlar esa hukmronlik qilardilar.

Yangi hukumat mehnatkashlarning ijtimoiy imtiyozlariga qarshi yoppasiga xujum boshladi. Ishsizlik bo'yicha nafaqa 10% ga pasaytirildi. O'ng leyboristlar, konservatorlar va liberallar bilan birlashib, Makdonald boshchiligidagi Reaktsion "milliy hukumat" 1935 yil yozigacha hokimiyat tepasida turdi.

Milliy koalitsiya hukumati Britaniya iqtisodiyotini oyoqqa turg'izish bo'yicha qizg'in ishga kirishdi. 1931-1932 yillarda parlament Angliyaga olib kiriluvchi barcha turdagi mahsulotlarga narxining kamida 10% miqdorida bojxona solig'i belgiladi. Angliya tarixda birinchi marta erkin savdo tamoyillariga qarshi borib, milliy iqtisodiyotni himoya qilish (proteksionizm) yo'lini tutdi.

Angliya "Milliy hukumati" tashqi siyosatida AQSh va Frantsiya hukumatlari bilan birgalikda Yaponiyaning Manchjuriyani bosib olishiga, Germaniyada hokimiyatning gitlerchilar qo'liga o'tishiga, urush o'choqlari va tugunlarining paydo bo'lishiga, urush olovining kuchayib borishiga yo'l qo'ydi va fashist agressorlarni rag'batlantirdi. 1933 yilda Angliya, Frantsiya, Germaniya va Italiya o'rtasida "To'rtlar ahdomasi" tuzildi va fashist agressorlar bilan til birlashtirildi.

Ingliz mustamlakachilari o'z mustamlakalarini, ayniqsa, Hindistonni tobora ko'proq talashga zo'r e'tibor berib keldilar. Ular Hindistonga chiqariladigan ingliz sanoat tovarlarining narxini pasaytirmaslikka, Hindiston qishloq xo'jalik mahsulotlarini arzon bahoda olib turishga intildilar (1929-1923 yillarda ingliz sanoat tovarlarining narxi faqat 20-25% pasaygan bo'lsa, Hindiston oziq-ovqat mahsulotlarining 2-3 baravar pasayib ketdi). Inqiroz yillarida Angliya kapitalining Hindistonga chiqarilishi 3 marta ko'paydi, og'ir shartlar bilan zayomlar berildi. Hind aholisi haddan tashqari talanib, Angliyaga ko'plab oltinlar keltirildi. Shu bilan birga Angliya Hindiston milliy kuchlarining jipslashuviga yo'l qo'ymaslik maqsadida hamda qonli terror va jazota'qib siyosatini kuchaytirdi. Unga ko'ra Germaniyaga Angliya harbiy-dengiz flotining 1/3 ga teng harbiy-dengiz floti tuzishga ruxsat etildi. Bunday flotni tuzib Germaniya butun Boltiq dengizida xo'jayinga aylanardi. Angliya-Germaniya bitimi Versal bitimini buzardi, biroq buzg'unchi bu safar Angliya bo'lib, u Germaniyaning bunday buzg'unchiliklariga qarshi norozilik bildirishga ma'naviy huquqni yo'qotardi. Fashistlar tomonidan Reyn hududining bosib olinishini Angliya jim turib kuzatdi. Bu Germaniyaga qilingan tajovuzni davom ettirish haqida qilingan taklifdan boshqa narsa emasdi. Angliya Ispaniya respublikasi taqdirida ham salbiy rol

o'ynadi. 1936 yil avgustida Londonda Angliya hukumatining tashabbusi bilan Evropa mamlakatlari Ispaniyaga qurol-yarog' (shu jumladan samolyotlar)ni eksport va tranzit qilishni taqiqlovchi Ispaniya ishlariga aralashmaslik to'g'risidagi bitimni imzoladilar. Bu taqiqning bajarilishini kuzatish va nazorat qilish uchun ingliz lord Plimut rahbarligida Aralashmaslik qo'mitasi tuzildi. Bu qo'mita fashist davlatlariga Ispaniya respublikasini yo'q qilishga ko'maklashdi. U Ispaniyada respublika uchun kurashayotgan respublikachi va demokratlar uchun qurol-yarog' va hatto oziq-ovqat keltirilishining yo'lini to'sdi va fashist isyonchilarini ta'minlash uchun barcha yo'llarni ochib berdi. Politsiya va qo'shinlar bilan to'qnashuvlar bo'lib, ularda yuzlab namoyishchilar o'ldirildi. Mamlakatda kasaba uyushmalari harakati faollarining ishi bo'yicha jarayon o'tkazildi. Ularga juda og'ir jazolar belgilandi - ayrimlari umrbod katorga ishlariga, boshqalar esa 12 yil qamoq jazosiga hukm qilindi. Shunday qilib Angliya hukumati o'z mustamlakalarini tark etish niyati yo'qligini bildirdi.

Angliya hukmron doiralari dominionlardagi aholiga nisbatan bir qancha yon berishlarga majbur bo'ldi. 1931 yilda Angliya parlamenti uning biror-bir qonuni dominionlarga ularning rasmiy roziligisiz tadbiiq etilmasligini ko'zda tutuvchi xujjatni qabul qildi. Dominionlar qabul qilgan qarorlar endi. Angliya parlamenti tomonidan tasdiqlanmasdi. Angliya parlamentining bu xujjati *Vestministr nizomi* nomini oldi. U Angliya parlamentining mustamlaka va dominionlarda qabul qilingan qonunlarni bekor qilish huquqiga barham berdi. Vestministr nizomi dominionlarning mustaqilligini jilovlovchi so'nggi huquqiy cheklovlarni yo'q qildi (Kanada, Yangi Zelandiya, Avstraliya). Shu bilan birga, Britaniya hukumati mustamlaka va dominionlarning Angliyaga qaramligini mustahkamlashga urindi. Ular Angliyaning sanoat ustaxonasi bo'lib qolishlari lozim edi.

4-asosiy savolning bayoni:

Iqtisodiy va siyosiy sohalarda ko'rilgan tadbirlar hamda sanoatning rivojlantirilishi natijasida 1934 yildan boshlab umuman Angliya sanoat ishlab chiqarishi bir muncha o'sdi va 1929 yildagi darajaga etib undan bir oz oshdi. Bu esa aviatsiya ximiya va boshqa bir qator sanoat tarmoqlarining yuksalishi hisobiga bo'ldi. Tashqi savdo aylanmasi ko'paydi. Lekin mamlakat ilgarigi vaqtlardagidek, yangi iqtisodiy yuksalish davriga kirolmadi. Urush xavfiga qarshi, tinchlik uchun bo'lgan umumdemokratik harakat sezilarli darajada rivojlana bordi. 1935 yilda "tinchlik plebistsiti" o'tkazildi. Ovoz berishda 11,5 million kishi qatnashdi. Plebistsit ishtirokchilarining mutloq ko'pchiligi kollektiv xavfsizlik uchun, qurolsizlanish va agressiv davlatlarga qarshi ta'sirli sanktsiya qo'llanish uchun ovoz berdi. Hukmron doiralar plebistsit natijalarini hisobga olib, hukumat tarkibini qaytadan tuzdilar.

"Milliy hukumat"ning bosh ministri Makdonald 1935 yil iyunida iste'fo berdi va konservatorlar lideri Bolduin bosh ministr qilib tayinlandi. 1935 yil noyabrida navbatdagi parlament saylovida Bolduin boshliq konservatorlar xalq xo'jaligini tiklash va rivojlantirish, kollektiv xavfsizlik siyosatini yuritish kabi va'dalar berish yo'li bilan g'alaba qildilar. Konservatorlar keng jamoatchilik oldida o'z pozitsiyalarini mustahkamlash uchun 1937 yilga qadar milliy leyboristlar va milliy liberallar bilan bir blokda bo'ldilar va Bolduin boshchiligida ikkinchi konservativ "Milliy hukumat" tuzdilar. 1937-1940 yillarda Nevil Chamberlen ushbu konservativ hukumat tepasida turdilar.

Bolduin va Chamberlen boshliq konservativ xukumatlari tashqi siyosatda leyboristlar partiyasining qo'llab-quvvatlashi bilan Angliya-Germaniya, Angliya-Yaponiya ziddiyatlarini SSSR hisobiga bartaraf qilishga intildi. Boltiq dengizida Germaniyaning pozitsiyasini kuchaytirish maqsadida 1935 yil 18 iyunda Angliya Germaniya bilan dengiz bitimini tuzdi.

Angliya AQSh va Frantsiya bilan birgalikda "aralashmaslik" siyosati niqobi ostida ish ko'rib, fashist davlatlarning agressiyasini rag'batlantirdi, 1935-1936 yillarda Italiyaning Xabashistonga qarshi, 1936-1939 yillarda Germaniya va Italiyaning Ispaniyaga qarshi interventsiya qilishlariga va 1937 yilda Yaponiyaning Uzoq Sharqda Xitoyga qarshi urush ochishi uchun keng imkoniyat berdi. Angliya, AQSh va Frantsiya g'arbda (mavjud holatni) saqlab qolish. fashizm

agressiyasini Sharqqa-SSSRga qarshi qaratish uchun zo'r berib urindilar. 1937 yil noyabrda Angliya hukumati lord Ralifaksni Germaniyaga yuborib, SSSRga qarshi Angliya, Germaniya Italiya va Frantsiyadan iborat ittifoq tuzishni Gitlarga taklif qildi. Shu bilan birga Gitlarga Germaniyaning Dantsigni, Avstriya va Chexoslovakiyani bosib olishga Angliyaning rozi ekanligini bildirdi. Angliyaning roziligi bilan Germaniya 1938 yil 12 martida Avstriyani bosib oldi.

N.Chemberlen fashist agressor davlatlari bilan juda yaqinlashish natijasida konservatorlar partiyasida va hukumatda oppozitsiya vujudga keldi. Oppozitsiya tashqi siyosatda fashist agressorlariga qarshi, mamlakatning mudofaa qobiliyatini oshirish, ehtiyoj choralari ko'rishni talab qildi. Oppozitsiya tashqi siyosat masalalari munosabatlari bilan vujudga kelgan edi. SSSRga qarshi kurash masalasida esa ularning hammasi bir maslakda edi. Oppozitsiya munosabati bilan hukumat tarkibida o'zgarishlar bo'lib turdi. (1937 yil mayida bosh ministr Bolduin o'rniga Chemberlenning kelishi, 1938 yil fevralida tashqi ishlar ministri Iden o'rniga Ralifaksning kelishi va hokazo).

Uch yil davomida N.Chemberlen Gitlerni ko'p sonli yon berishlar yo'li bilan "tinchlantirish" siyosatining tashabbuskori va ijrochisi bo'ldi. N.Chemberlenning siyosiy maqsadi to'rt davlat-Angliya, Germaniya, Italiya va Frantsiya o'rtasida bitim tuzishdan iborat edi. Uning fikricha, bunday bitim Evropaning qolgan qismiga hukmini o'tkazuvchi ittifoqning tuzilishiga olib kelardi. Shu sababli N.Chemberlen hukumatining tashqi siyosati Germaniya bilan murosa yo'llarini izlashdan iborat bo'ldi. N.Chemberlen sharmandali Myunxen kelishuvining bosh mualliflaridan biri edi. Gitler o'zining Chexoslovakiyani to'liq yo'q qilish rejalarini yashirmas va bu bilan Sudet viloyati faqat boshlanishi ekanini uqtirar edi. N.Chemberlen bunga qarshilik bildirmadi va Chexoslovakiya hukumatidan Gitlarning Sudet viloyatini berish to'g'risidagi talabini qondirishni talab qildi.

Angliya hukumati, Chexoslovakiya hukumati bilan nemis fashistlari o'rtasida vositachilik qilish uchun maxsus missiyani Rensimenni Pragaga yubordi. Chemberlenning o'zi esa ikki marta (1938 yil 15 va 22 sentyabrda) Germaniyada Gitler huzurida bo'ldi.

1938 yil 29-30 sentyabrda Germaniyaning Myunxen shahrida AQShning qo'llab-quvvatlashi bilan to'rt davlat-Germaniya, Angliya, Italiya va Frantsiya hukumatlari rahbarlarining kengashi bo'lib, sharmandali bitim tuzildi. Myunxen bitimi Chexoslovakiya xalqiga nisbatan o'ta ketgan xoinlik va katta jinoyat edi.

Ko'p o'tmay Angliya hukumati Germaniya Sharqda Sovet Ittifoqiga qarshi emas, G'arbda Angliya va Frantsiyaga qarshi urush boshlashi mumkinligi to'g'risidagi ma'lumotni qo'lga kiritdi. Bu ma'lumot 1937 yildayoq Gitlarning G'arbda urush boshlash, avval Versal bitimi mualliflari va yirik mustamlakalar egalarini bir yoqli qilib, so'ng Sharqqa yuz burish niyatida ekanidan dalolat berardi. Shuning uchun Angliya armiyasini qurollantirishga xarajatlar 1938 yildagiga nisbatan ikki baravar oshirildi. 1939 yil iyunida xarajatlar miqdori yana oshirildi. 1939 yil 15 aprelda Angliya tarixida birinchi marta tinch davrda umumiy harbiy majburiyat joriy qilindi. 1938 yil oxiriga kelib Angliya aviatsiyasi son jihatidan o'sdi va sifat jihatidan Germaniya aviatsiyasidan ustun yangi samolyotlar bilan ta'minlandi.

1939 yil martida N.Chemberlen Polshaga harbiy kafolatlar berilishini ma'lum qildi. Xuddi shunday kafolatni Polshaga Frantsiya ham berdi. Bu Germaniya Polshaga xujum qilgan taqdirda Angliya va Frantsiya unga barcha, shu jumladan, harbiy vositalar bilan ham yordam ko'rsatishini anglatardi. Shunday kafolatlar Gretsiya va Ruminiyaga ham berildi. Biroq, bu "kafolat"larga juda kam odam ishonardi. N.Chemberlen hanuz Germaniya bilan dunyoni bo'lib olish va Sovet Ittifoqiga qarshi salib yurishi uyushtirish to'g'risida yaxshilikcha kelishish mumkinligiga ishonardi.

1939 yil martida Gitler Germaniyasi Chexoslovakiyaning hamma qismini bosib olgandan keyin Chemberlen hukumati tashqi siyosat va harbiy sohalarda ba'zi tadbirlarni ko'rishga (bir qancha mamlakatlarning ittifoqchisi bo'lishga tayyor ekanligini bildirishga, harbiy xarajatlarni oshirishga, majburiy harbiy ta'limni joriy qilishga) majbur bo'ldi.

1939 yil bahorida Sovet hukumati kollektiv xavfsizlik sistemasi tuzishni hamda bu haqda muzokaralar boshlashni Angliya va Frantsiya hukumatlariga taklif qildi. Mazkur hukumatlar bu taklifning xalqaro ta'sir kuchini va fashizmga yon berish siyosatidan mehnatkashlar ommasining noroziligi kuchayib borayotganligini hisobga olishga majbur bo'ldilar. Oldin (mart- iyulda) diplomatik yo'l bilan siyosiy muzokaralar so'ngra (avgustda) Moskvada harbiy muzokaralar bo'lib o'tdi. Ayni bir vaqtda Angliya va Frantsiyaning ig'vosi natijasida Polshaning o'sha paytdagi reaksion hukumati SSSR bilan hech qanday bitim tuzmasligini va fashist agressiyasiga qarshi kurashda sovet qo'shinlarining boshqa mamlakatlarga yordam qilishi uchun Polsha xududlaridan o'tkazmasligini bildirdi. Muzokaralar natijasiz tugadi. Shundan so'ng 1939 yil avgustida Germaniyaning taklifiga muvofiq Sovet Ittifoqi Germaniya bilan xujum qilishmaslik to'g'risida shartnoma tuzdi.

Keskinlashib borayotgan xalqaro ahvol Angliya, Frantsiya va AQSh hukmron doiralari umid qilganidek rivojlanmadi. 1939 yil 1 sentyabrda Fashistlar Germaniyasi Polshaga xujum qildi. Shundan keyin Angliya va Frantsiya hukumatlari xalq ommasi oldida uzil-kesil sharmanda bo'lmaslik uchun va Germaniya dunyoni qaytadan ta'sir doiralariga bo'lish to'g'risida Angliya bilan kelishmay, Evropa va jahonda o'z hukmronligini o'rnatish yo'liga butunlay o'tib ketganligi uchun 1939 yil 3 sentyabrda Angliya va Frantsiya, Germaniyaga urush e'lon qildilar.

2-mavzu: 1918-1939 YILLARDA GERMANIYA

Asosiy savollar:

1. Urushdan keyingi iqtisodiy va siyosiy inqiroz yillarida Germaniya.
2. Kapitalizmning qisman stabillashuvi yillarida Germaniya.

3. Jahon iqtisodiy inqirozi yillarida Germaniya. Fashizmning hokimiyat tepasiga kelishi.

4. Ikkinchi jahon urushi arafasida Germaniya.

1-asosiy savolning bayoni:

Birinchi jahon urushi arafasida Germaniya eng kuchli imperialistik mamlakatlardan biri edi. Sanoat taraqqiyoti sohasida Germaniya, Angliya va Frantsiyadan o'zib ketgan edi.

Germaniya imperializmi o'taketgan reaksion, yirtqich va bosqinchi imperializm bo'lib, birinchi jahon urushining eng asosiy aybdorlardan biri hisoblanadi.

Birinchi jahon urushi yillarida ishlab chiqarish hamda kapitalning kontsentratsiyalashuvi va markazlashuvi, monopoliyalarning o'sishi tezlashdi. Urush paytida yirik nemis kontsernlari, oliy rutbali harbiylar va Kayzerning yaqinlari boyib ketdilar. Faqatgina Krupp kontsernining daromadi 15 marta oshdi.

Germaniyaning yirik biznesi urushdan katta foyda oldi, mamlakatdagi qudratli ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy kuchga aylandi. Harbiy buyurtmalar va harbiy ishlab chiqarishdagi chayqovchilik amallari nemis monopolistlarini nihoyatda boyitib yubordi, ularning saflarini kengaytirib, hukumat siyosatiga ta'sirini kuchaytirdi.

Mayda va o'rta korxonalar tobora vayron bo'ldi. Monopolistik kapital davlat-monopolistik kapitaliga aylandi. U moliya oligarxiyasi bilan birlashib ketib davlat apparatini o'ziga buysindira bordi. Iqtisodiy va siyosiy tizimda hali feodalizm qoldiqlari bor edi. Davlat tuzumi esa yarim absalyut monarxiyadan iborat edi. Kapitalistik ekspluatatsiya zulmining yarim feodal formalari (erni ijaraga olganlik evaziga ishlab berish rentasi, "Xizmatkorlar haqida yarim krepostnoylik qonuni) bilan qo'shib ketgan edi.

Ishchilar sinfi mamlakat aholisining ko'pchiligini tashkil etar edi. 1920 yilda Germaniyada yollangan ishchi kuchlari soni 19,5 million kishi bo'lib, shundan 13 million kishi sanoat, savdo va transportda 3,8 million kishi qishloq xo'jaligida ishlar edi. Birinchi jahon urushi mamlakatga katta zarar, xalq ommasiga og'ir kulfatlar keltirdi. Iqtisodiy va siyosiy zulm kuchaydi. Sanoat korxonalarida harbiy katorga rejimi o'rnatildi. Ish soatlari oshirilib ish haqi pasaytirildi. Qishloq xo'jaligi chuqur inqirozga uchradi. Ekin maydonlarining yarimidan ortig'i qisqardi. Ko'p sanoat markazlari vayron bo'ldi. Moliyaviy ahvoli yomonlashib davlat qarzi ko'paydi. Ochlik va epidemiya natijasida 900 mingdan ortiq kishi o'ldi. Urushda 1 million 800 mingdan ortiq kishi halok bo'ldi, 1 million 500 ming kishi mayib majrux bo'lib qoldi.

1918 yil avgustida Antanta g'arbiy frontda hujumga o'tdi. Germaniya va uning ittifoqchilari jiddiy mag'lubiyatga uchradi. 1918 yil kuzida Turkiya, Bolgariya, Avstriya-Vengriya birin-ketin Antantaga taslim bo'ldi.

Frontlardagi harbiy holat siyosiy krizisni chuqurlashtirib yubordi. Germaniya imperializmini qutqarib qolishga intilgan AQSh prezidenti Vilsonning maslahati bilan 1918 yil 3 oktyabrda sotsial partiya o'ng qanotining vakillari (Sheydeman va Bauer) ishtirokida shaxzoda Maks Badenskiy boshchiligida yangi, kaolitsion hukumat tuzildi. Lekin hukumat o'zgarishi ichki siyosiy ahvolni engillashtira olmadi. Mehnatkashlar ommasini inqilobiy chiqishlari kuchayib, Vilgelm 11 ning monarxiya hokimiyatini yo'qotish qat'iy talab qilinmoqda edi.

1918 yil 3 noyabrda Kilda harbiy flot matroslarining qo'zg'oloni bo'lib, Germaniyada inqilob boshlanib ketdi. Kil shahri qo'zg'olonchilar qo'liga o'tdi. Inqilob bir hafta ichidayoq mamlakatning shimoliy, markaziy va janubiy tomonlariga yoyildi. Ayniqsa, poytaxt Berlinda inqilob avj oldi. Bu erda spartakchilarning chaqirig'i bilan 9 noyabrda umumiy ish tashlash boshlandi va qurolli qo'zg'olon ko'tarildi. Soldatlarning bir qismi qo'zg'olonchilarni qo'llab-quvvatladi. Strategik punktlar ishg'ol qilindi. Monarxiya hokimiyati ag'darilib tashlandi. Imperator Vilgelm 11 Gollandiyaga qochdi.

10 noyabrda Berlin Sovetining birinchi plenumi yangi hukumatni "Xalq vakillari Soveti"ni tuzdi. Plenumda ko'pchilik sotsial-demokratlar va "Mustaqil" sotsial-demokratlar bo'lganligidan, bu hukumat sotsial-demokratik hukumat edi.

Ebert va Sheydemanlar hukumat boshliqlari bo'lib oldilar va hukumatni "Sof sotsialistik hukumat" deb atadilar. "Topilmas mutaxassislar" bahonasi bilan hukumatga burjua amaldorlari bir qancha sobiq ministrlar ham kiritildi. Bu hukumat aslida burjua-yunkerlar manfaatlarini himoya qiluvchi burjua hukumati edi.

1918 yil 12 noyabrda Germaniya bilan Antanta o'rtasida Germaniyaning batamom taslim bo'lishi to'g'risida yarash bitimi imzolandi. 1918 yilning 16-21-dekabrida Sovetlarning birinchi umumiy Germaniya s'ezdi bo'lib o'tdi. S'ezdda o'ng sotsial-demokratlar va "Mustaqil" sotsial-demokratlar ko'pchilikni (485 kishidan 375 kishi) tashkil etdi. S'ezd butun hokimiyatni Ebert hukumati qo'lida qoldirish va Ta'sis majlisiga saylovlar o'tkazish to'g'risida qaror qabul qildi.

1919 yil 19 yanvarda Milliy ta'sis majlisiga saylovlar o'tkazildi. Ko'pchilik o'rinni burjua partiyalari (Xristian demokratik partiya", "Katolik-Markaz" partiya, savdo-sanoat burjuaziya partiyasi bo'lgan "Demokratik partiya" sanoat va moliya magnatlari partiyasi bo'lgan "Xalq partiyasi" va boshqa partiyalar) egalladi.

1919 yil 6 fevralda kichik Veymar shahrida Ta'sis Majlisi ochildi. Shu kuni o'ng sotsial-demokratlar qo'lida bo'lgan ishchi va soldat deputatlari markaziy Soveti o'z huquq va majburiyatlarini Ta'sis Majlisiga topshirdi. Germaniya ishchi demokratlari sovetlari batamom tugatildi. Sheydeman boshchiligida sotsial demokratlardan, demokratik va katolik partiyalari vakillaridan iborat yangi hukumat tuzildi. Ebert prezident qilib saylandi.

1919 yil 31 iyulda Milliy majlis tomonidan qabul qilingan konstitutsiyaga (Veymar konstitutsiyasi) muvofiq burjua parlamenti formasidagi burjua respublikasi qaror topdi. Burjua-yunkerlar ittifoqida rahbarlik burjuaziya qo'lga o'tdi. Konstitutsiyaga muvofiq, federativ tuzum saqlangan holda, markaziy hokimiyat kuchaytirildi. Markaziy hokimiyat - reyxstag (qonun chiqaruvchi organ - quyi palata), reyxstrag (O'lkalar vakillari Soveti-yuqori palata) va prezidentdan iborat bo'lib, prezidentga katta huquqlar berildi va uning vakolati etti yil qilib belgilandi.

Ikki palatadan iborat bo'lgan qonun chiqaruvchi hokimiyat ta'sis etildi. Quyi palata - Reyxstag yalpi ovoz berish yo'li bilan saylanar, yuqori palata - Reyxstrat o'lka va viloyatlar vakillaridan iborat bo'lar edi.

Reyxstrat veto huquqiga ega bo'lgan nazorat organi edi. Ijroiya hokimiyati rahbari - prezidentga favqulodda keng vakolatlar berilgandi. U mamlakat qurolli kuchlari Reyxsverning bosh qo'mondoni hisoblanar, chet ellarda davlat nomidan faoliyat olib borar, vazirlar va kantslerni tayinlar va ishdan bo'shatar edi. U reyxstagni tarqatib yuborish va yangi saylovlar belgilash huquqiga ham ega edi.

Konstitutsiyaning 48-moddasi prezidentga favqulodda dekretlar chiqarish, ya'ni mamlakatni dekretlar vositasida boshqarish, majburlash choralarini qo'llash, konstitutsiyaning muhim moddalari amaliyotini to'xtatib qo'yish huquqini berar edi. Amalda ijroiya hokimiyat diktatura o'rnatish uchun konstitutsiyaviy asoslarni qo'lga kiritgandi. Prezident vakolatlari uni qonun chiqaruvchi hokimiyatdan yuksakka qo'ygan, u reyxstagga ham bog'liq emas edi, chunki yalpi ovoz berish yo'li bilan 7 yilga saylanardi.

Veymar konstitutsiyasi davlatdagi rahbarlik roli burjuaziya o'tganligidan dalolat edi. Ammo yirik er egalari - pomeshchiklar ham o'zlarining kuchli mavqelarini saqlab qolgandilar. Germaniyada e'lon qilingan burjua-demokratik respublikasi burjuaziya siyosiy hukmronligining eng to'liq shakli edi. Veymar konstitutsiyasi burjuaziyaning siyosiy hukmronligini o'rnatgan bo'lsa-da, Germaniya demokratik kuchlarining ham muhim yutug'i bo'ldi.

Sotsial-demokratik partiya reyxstagda ko'pchilik o'ringa ega bo'lmasa ham, Germaniya hukmron doiralari hokimiyatni sotsial-demokratlar qo'lga topshirishga qaror qildilar. Germaniya sotsial-demokratik partiyasi (GSDP) raisi Fridrix Ebert mamlakat prezidenti qilib saylandi, partiya boshqaruvi a'zosi Filipp Sheydeman esa kantsler etib tayinlandi.

Respublika tuzilishi muhokamasi davom etayotgan bir paytda sotsial-demokratlar boshchiligidagi hukumat ikkita muhim qadam qo'ydi. Dastlab Bavariya sovet respublikasi tor-mor qilindi. Bu voqea 1919 yil 1 mayda ro'y berdi. So'ngra yangi hukumat vakillari Parijda Versal

tinchlik shartnomasini imzoladilar. 1919 yil 28 iyunda Versalda Germaniya bilan Antanta o'rtasida tuzilgan sulh shartnomasi mamlakatning iqtisodiy ahvolini yanada yomonlashtirib yubordi.

Versal sulhining ijodchilari avvalo AQSh, so'ngra Angliya va Frantsiya davlatlari edi. Sulh shartnomasiga muvofiq Germaniya o'z mustamlakalaridan va Evropadagi erlarining 8 dan bir qismidan masalan (Poznan, Sileziyaning bir qismi, Elzas, Lotarengiya va boshqalardan) mahrum bo'ldi. Dantsig (Gdansk) o'sha vaqtda ta'sis etilgan Millatlar Ittifoqi ixtiyorida (erkin shahar) deb ataldi. Polsha karidori tufayli Sharqiy Prussiya Germaniyaning markaziy rayonlaridan ajratib qo'yilgan, Polshaning bir qancha erlari esa Germaniya tarkibida qoldirilgan edi. Angliya va Amerika davlatlari Germaniyaning zaiflashib qolishini istamadilar, Reyn bo'yi qirg'oqlari demilitrizatsiya zonasi (qo'shin kiritish va istehkom qurish man etilgan zona) deb e'lon qilindi. Sharqiy chegaralar va Boltiq bo'yida esa Germaniya qo'shin saqlashga haqli deyilgan edi. Reyn daryosi so'l tomoni, Kyoln va Maynts shaharlari bilan birga 15 yil muddat bilan Antanta qo'shinlari tomonidan nazorat qilib turiladigan bo'ldi. Saar viloyati 15 yil muddat bilan Millatlar Ittifoqi ixtiyoriga topshirildi.

Versal sulhi xalq xo'jaligiga katta zarar etkazdi, mehnatkashlarga kulfat keltirdi. Germaniya temir rudaning 75% dan, ko'mirining 33,9% dan, cho'yan ishlab chiqarishning 33% dan, g'alla va kartoshka mahsulotlarining 25%dan mahrum bo'ldi. Sulh shartnomasiga ko'ra, Germaniya urushda Antanta mamlakatlariga etkazilgan barcha zararlarni qoplaydigan bo'ldi. Umuman to'lanadigan reparatsiya summasi keyinroq (1921 yil mayida) oltin bilan 132 mlrd marka qilib belgilandi.

1919 yilda sobiq kayzer armiyasining jinoyatchi ofitser va soldatlaridan, reaksion va shovinistik elementlardan iborat fashistik partiya tuzildi. Bu partiya "qora reyxever" bilan yaqin aloqada bo'ldi va niqoblanish maqsadida o'zini "Milliy sotsialistik ishchi partiyasi" deb atadi. Fashistik partiyaning 25 banddan iborat bo'lgan dasturida ishchilarning ish kunini qisqartirish va ish haqini oshirish, dehqonlarga er berish va sudxo'rlik protsentini bekor qilish, mayda savdogarlarga arzon kredit berish, universal magazinlarni yo'qotish, trestlarni davlat ixtiyoriga olish, Versal shartnomasini bekor qilish, Avstriya va Germaniyani birlashtirish, yahudiylarni nemis fuqaroligidan mahrum etish va'da qilindi.

Natsistlar dasturi barcha nemislarni bir davlatda - Buyuk Germaniyada birlashtirishni talab etardi. Bu esa nemislar yashaydigan hududlarni - Chexoslovakiya, Avstriya, Polshaning bir qismi, Belgiya, Gollandiya, Boltiqbo'yini Germaniyaga qo'shib olishni bildirardi. Dasturda "erlar" va "mustamlakalar" zarurligi ilgari surilib, ular go'yo Germaniya aholisini zarur oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash va ortiqcha aholini joylashtirish uchun lozim bo'lishi ko'rsatilgan edi. AQSh ham, Angliya va Frantsiya ham bunga e'tibor bermadi va fashistlarga jiddiy yondoshmadi. Adolf Gitler 1920 yildan boshlab fashistlar partiyasining lideri bo'lib qoldi. U sobiq Kayzer armiyasining efreytori va urushdan so'ng Myunxen shahar politsiyasining maxfiy agenti edi. Fashistlar shturm otryadlarini tuzdilar. "Irqiy ozodlik" shiori ostida reaksion-shovinistik propaganda avj olib ketdi. Versal sulhiga qarshi, bosqinchilik urushlariga tayyorlanish asosiy vazifa qilib qo'yildi. Mamlakatda ahvol keskinlashib bormoqda edi. 1921 yil avgustidan e'tiboran Germaniya reparatsiya to'lay boshladi. Urushda g'alaba qozongan davlatlar-AQSh, Angliya va Frantsiya Germaniya moliyasini o'z nazoratlari ostiga olish xavfini kuchaytirdi va mamlakatning moliyaviy hayotiga yomon ta'sir qildi. Natijada mamlakatda siyosiy vaziyat keskinlashib, hukumat krizisi yuz berdi. Yirik burjuaziya va harbiy-monarxist doiralar reparatsiya to'lamaslikni talab qilib chiqdilar. Germaniya hukumati reparatsiya to'lovini to'xtatishga majbur bo'ldi. Frantsiya bilan Belgiya Germaniyaning reparatsiya to'lashdan bosh tortganligidan foydalanib, 1923 yil 12 yanvarda Rur sanoat viloyatini okkupatsiya qildi. Rur havzasida Germaniya aholisining 10 foizi yashar edi, mamlakatda ishlab chiqariladigan po'latning 40%i, cho'yanning 70%, ko'mirning 88% Rur viloyatida ishlab chiqarilar edi.

Okkupatsiya qilish natijasida Rurda sanoat ishlab chiqarish qisqardi, ishsizlik ko'paydi, ishchilarning ish haqi kamayib ketdi. Ko'pgina sanoat korxonalari yopildi. Ishsizlar soni ko'payib, qariyb 5 million kishiga etdi. Qog'oz pul yanada qadrsizlandi, binobarin, inflyatsiya g'oyat kuchaydi. 1923 yil Amerikaning bir dollari 10 ming markaga, oktyabrda 8 milliard markaga

tenglashdi. Mehnatkashlar amalda ish haqidan mahrum bo'ldilar. 1923 yilning sentyabrda malakali ishchi bir haftada 126 million marka olardi, bu pul hisobiga esa faqat ikki kun tirikchilik qilishi mumkin edi. Mamlakat ochlik va qashshoqlik girdobida qoldi.

Reyn viloyatida Germaniyadan ajralib chiqish va mustaqil Reyn Respublikasi tuzish uchun ayirmachilik harakati avj olib borardi. Unga Kyoln shahri burgomistri, GFRning bo'lajak kantsleri Konrad fon Adenauer boshchilik qildi.

1923 yil 8 noyabrda Gitler boshchiligidagi qurolli natsistlar guruhi Bavariyaning amaldagi diktatori tomonidan tashkil etilgan majlis zaliga bostirib kirdi. Adolf Gitler "xalq inqilobi" amalga oshirilganligini e'lon qildi. Ertasi kuni politsiya namoyishga chiqqan natsistlarni tarqatib yubordi. Isyon shu tariqa yakun topdi. 11 noyabr kuni Gitler va Lyudendorf qamoqqa olindi.

2-asosiy savolning bayoni:

Nemis burjuaziyasi hukumatga qarshi yuz bergan harakatlarni bostirib o'zining iqtisodiy va siyosiy mavqeini vaqtincha mustahkamlab oldi. 1923 yil oxirida o'tkazilgan pul islohoti inflyatsiyani bir muncha bartaraf qildi. 8 soatlik ish kuni nogironlar va keksalarga beriladigan nafaqalar bekor qilindi. 1924 yil boshida harbiy holat yo'qotilib, yana parlament boshqaruviga o'tildi.

Germaniya iqtisodiyotini izdan chiqarish AQSh rejasida yo'q edi. Shu sababli Amerika hukumati vaziyatni o'zgartirishga qaror qildi. AQShning taklifi bilan amerikalik bankir Daues boshchiligidagi ekspertlar komissiyasi tashkil etildi. Komissiya Germaniyaning tovon to'lovlarini tartibga solish rejasini ishlab chiqdi. Uning takliflari 1924 yil 16 iyulda Londonda bo'lib o'tgan mamlakatlar konferentsiyasida qabul qilindi.

Daues rejasiga ko'ra Germaniya sanoatini chet el zayomlari va kreditlari yordamida, shuningdek, Germaniya va Rossiya o'rtasidagi savdoni rivojlantirish yo'li bilan tiklash ko'zda tutilgandi. Reja bo'yicha Germaniya 1924-1925 byudjet yilida g'olib davlatlarga oltin bilan 1 milliard marka tovon to'lashi kerak edi. Keyingi yillarda to'lov miqdori yiliga 2,5 milliardgacha ko'payishi ko'zda tutilgandi. Asta-sekin to'lovlar kamaytirilib, Germaniya iqtisodiyotining ahvoriga ko'ra amalga oshirilishi mo'ljallangan edi. Bu shart qabul qilingan taqdirda AQSh Frantsiyaning qarzlaridan voz kechishini bildirdi. Frantsuzlar bu rejani qabul qildilar va 1925 yilda so'nggi frantsuz askari Rurdan chiqib ketdi. "Daues rejasi"ga muvofiq, AQSh Germaniyaning moliya ishlarini o'z nazoratiga oldi, hamda Germaniyaning og'ir va harbiy sanoatini tiklash uchun mo'ljallangan uzoq muddatli zayom va kreditlarning 70% ini berdi. 1924-1929 yillarda chet eldan Germaniyaga berilgan uzoq muddatli qarz 10-15 milliard markani va qisqa muddatli qarz 6 milliard markani tashkil qildi. Bu esa Germaniyaning shu yillardagi reparatsiya to'lovlaridan ikki hissa ko'p edi.

Daues rejasi qabul qilingach, Germaniyaga Amerika sarmoyasi to'xtovsiz oqib kela boshladi. AQShda Germaniya sanoatini zaruriy xom ashyo bilan ta'minlovchi qo'shma korxonalar tashkil etildi. Germaniyaning o'zida ham Amerika kompaniyalari o'z sho'balari ochib, yangi turdagi mahsulotlarni ishlab chiqara boshladi. 1925 yildan 1930 yilgacha AQSh Germaniya iqtisodiyotiga 10 milliard dollar sarmoya kiritdi. Bu esa Germaniya iqtisodiyotining tez sur'atlar bilan yuksalishi uchun zamin yaratdi.

Xorijiy sarmoya yordamida Germaniya sanoatchilari sanoatni tamomila qayta tikladilar va zamonaviylashtirdilar. Sarmoya va ishlab chiqarishni birlashtirish va markazlashtirish tez sur'atlar bilan davom etdi. Germaniyada kimyo, po'lat quyish va boshqa sohalarida ulkan monopol birlashmalar (IG Farbenindustri, "Po'lat tresti" va boshqalar) vujudga keldi. 1930 yilda bunday yirik kontsernlarni soni 2100 taga etdi. Xo'jalik sohasi, transport, gazeta-jurnallar, kinostudiyalar, ko'ngilochar ermaklar, sport ularning tasarrufida edi. Iqtisodiyot va jamoatchilik fikrini belgilashda ular hal qiluvchi mavqega erishdilar.

Germaniya iqtisodiy taraqqiyotda katta muvaffaqiyatni qo'lga kiritdi. Veymar respublikasi yirik burjuaziyaning boyishi va sanoatning rivojlanishi uchun nihoyatda qulay sharoitlar yaratgan

ideal siyosiy ustqurma bo'lib chiqdi. Davlat iqtisodiy yuksalishni faollashtirish maqsadida o'zining byudjet mablag'laridan o'rinli foydalandi.

Veymar respublikasi eski sarmoya sohiblari guruhini boyitibgina qolmay, yangi sanoatchilarning paydo bo'lishiga ham imkoniyat yaratdi. Masalan, 1925 yilda tashkil etilgan "IG Farbenindustri" kimyoviy mahsulotlar ishlab chiqarish bo'yicha Evropadagi eng yirik trestga aylandi. Germaniyaning butun kimyo sanoati uning tasarrufida edi. 1926 yilda tashkil etilgan birlashgan "Po'lat tresti" barcha temir va po'latning 40 foizini, ko'mirning 25 foizini ishlab chiqarardi.

1928 yilda Germaniyada 1913 yilga nisbatan 5 barobar ko'p elektr energiyasi, 7 barobar ko'p avtomobil, 32 barobar ko'p alyuminiy ishlab chiqarildi. Shu yili Germaniya kimyo mahsulotlari ishlab chiqarish bo'yicha dunyoda birinchi va po'lat ishlab chiqarish bo'yicha ikkinchi o'rinni egalladi. 1929 yilda Germaniya 16 mln. tonna po'lat ishlab chiqardi (Angliya - 10 mln., Frantsiya-10 mln.), mashinalar eksporti bo'yicha dunyoda ikkinchi o'rinni oldi. Kapitalizmning stabillashuvi yillarida Angliyadan, ayniqsa, AQShdan olingan qarzarlar hisobiga Germaniya sanoatida ratsionalizatsiya keng avj oldi. Ishlab chiqarish va kapital konsentratsiyasi hamda markazlashuvi yanada kuchaydi. Harbiy sanoat quvvati tiklanib bordi. Nemis-Amerika, Nemis-Ingliz monopoliyalarning aloqalari kengaydi. Germaniyada xususan Amerika kapitalining, ayniqsa, Morgan, Rokfeller, Mellon moliya gruppalarining mavqei tobora mustahkamlandi.

Germaniya G'arb davlatlari bilan yarashish yo'lini qidirardi, Sharqda esa, o'zining azaliy hududlarini qaytarib olish niyatida edi. Shu maqsadda, Germaniya 1925 yil oktyabrda Angliya, Frantsiya, Italiya, Belgiya, Polsha va Chexoslovakiya bilan birga Lokarno (Shvetsariya) konferentsiyasida qatnashdi. Konferentsiyada bir qancha bitimlar, jumladan Reyn ahdomasi imzolandi. Sobiq dushmanlar muzokaralar stoli atrofida Evropada yangi tartiblar o'rnatish haqida kelishib oldilar. Frantsiya va Germaniya Versalda belgilangan o'zaro chegaralarning qonuniyligi va buzilmasligini tasdiqladilar. Angliya va Italiya bu bitimning kafolatchisi bo'ldi. Lokarno konferentsiyasida qatnashgan davlatlar Germaniyaning g'arbiy chegaralarini buzmaslik to'g'risida o'zaro kelishib oldilar, lekin uning sharqiy chegaralari haqida hech qanday majburiyat olishmadi.

Germaniya Lokarno bitimlariga binoan, 1926 yil 10 sentyabrda Millatlar Ittifoqiga kirdi. Ayni paytda Germaniya Versal tartibini yo'qotish va ittifoqchilar nazorati ostidan xolos bo'lishga intilmoqda edi.

Germaniya Amerika-Angliya moliya kapitalining yordami va AQSh monopolist doiralarning vakili Yungning aktiv ishtiroki bilan 1929 yil fevral-avgustida reparatsiya plani o'rniga yangi "Yung plani" qabul qilindi va u 1930 yil yanvaridan kuchga kirdi. Bu planga muvofiq, reparatsiya to'lovlari 20% kamaytirildi, reparatsiyaning umumiy summasi 113,9 milliard oltin markaga keltirilib, yillik to'lash summasi 2 milliard markagacha qilib belgilandi, to'lash 59 yilga (1988 yilgacha) uzaytirildi. Antantaning Germaniya iqtisodi ustidan nazorati batamom tugatildi.

Stabillashuv yillarida nemis burjuaziyasining siyosiy mavqei ham birmuncha mustahkamlandi. Burjuaziya bilan yunkerlar bloki tuzildi. 1923 yil oxiridan 1928 yil iyunigacha mamlakatni "Kichik koalitsiya"- o'ng burjua respublikachi partiyalari (katolik "Markaz", "Xalq partiyasi") koalitsiyasi boshqardi. Vilgelm Marks va Lyuter shu davrda tuzilgan hukumatlar tepasida turdilar. 1925 yil Ebert vafotidan keyin Kayzer armiyasining feldmarshali, birinchi jahon urushi jinoyatchilaridan biri bo'lgan ashaddiy monarxist Gindenburg prezident qilib saylandi.

Gindenburg reaksiya kuchlarini yanada mustahkamlash maqsadida 1928 yil martida reyxstagni tarqatib, may oyida yangi saylovlar o'tkazdi.

Gindenburgning topshirig'iga muvofiq, 1928 yil iyunida reyxstagdagi Sotsial-demokratiya fraksiyasining lideri German Myuller sotsial-demokratlardan va o'ng burjua partiyalari vakillaridan iborat "Katta koalitsiya" hukumatini tuzdi va 1930 yil martigacha mamlakatni boshqardi.

3-asosiy savolning bayoni:

1928 yildayoq mamlakatda iqtisodiy krizisning yaqinlashayotganligi sezila boshlagan edi: ishlab chiqarish sur'ati pasaymoqda, ishsizlar soni ortmoqda, aholining xarid quvvati tobora kamaymoqda edi. Beqaror negizdagi stabillashuv 1929 yilga kelib barbod bo'ldi. Boshqa kapitalistik mamlakatlar qatorida Germaniyada ham iqtisodiy inqiroz boshlandi.

Versal shartnomasi va reparatsiya to'lovlari tufayli Germaniya G'arb davlatlariga moliyaviy jihatdan qaram bo'lib qolganligidan bu inqiroz chuqur inqirozga aylandi. Inqiroz xalq xo'jaligining hamma sohalarini chulg'ab oldi. Sanoat inqirozi agrar inqiroz bilan qo'shilib ketdi va uzoq davom etdi. 1932 yilda sanoat mahsuloti 1929 yildagiga qaraganda 40,6% ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish esa 53% kamaydi. Sanoat ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish 23% pasayib ketdi. 1929 yilda 16,1 million tonna po'lat eritilgan bo'lsa, 1932 yilda 5,6 million tonna eritildi. Germaniya sanoatining barqarorlik yillaridagi (1924-1929) o'sishiga xorijiy davlatlardan olingan qarzlar va kreditlar sabab bo'lgan edi. Inqirozning ilk alomatlarini ko'zga tashlanishi bilan barcha xorijiy sarmoyalar Germaniya iqtisodiyotidan qaytib olinib boshlandi. Bu inqirozni yanada chuqurlashtirdi.

Iqtisodiy inqiroz va reparatsiya to'lovlari mehnatkashlarning ahvolini juda ham yomonlashtirib yubordi. Ishsizlar soni 1932 yilda 7 million kishiga etdi. Burjuaziya Germaniyani fashistlashtira boshladi. Nemis monopoliyalari gitlerchilarni moliyaviy jihatdan tobora ko'proq qo'llab-quvvatladilar. 1931 yil oktyabrida Gantsburgdagi fashistlar partiyasi va tashkilotlari boshliqlarining o'ng burjua partiyalari va yirik monopoliyalar vakillarining, 1932 yil yanvarida Dyusseldorfda Gitler ishtirokida sanoatchilarning kengashlari o'tkazildi va mamlakatda fashistlar diktaturasini o'rnatish tadbirlari muhokama qilindi.

1930 yil 1 aprelda prezident Gindenburg Myuller o'rniga reyxkantsler qilib katolik "Markaz" partiyasining lideri Genrix Bryuningni tayinladi. Yangi hukumat favqulodda dekretlar chiqardi, reyxstang tarqatildi. Mehnatkashlarning moddiy turmush darajasini yanada pasaytirib yubordi. Ishchi va xizmatchilarning ish haqi, ishsizlarga beriladigan nafaqalar ancha kamaytirildi. To'g'ri va egri soliqlar oshirildi. Jazo choralari kuchaytirildi. U buyuk iqtisodchi hisoblanadi, xalqqa uning asosiy maqsadlari iqtisodiyotni tushirishdan iborat, deb tushuntirishdi. Biroq, u bu niyatlarining birortasini ham amalga oshirishni uddalay olmadi. Aksincha, Gitlerning hokimiyat tepasiga kelishini aynan u ta'minladi, deb hisoblash uchun barcha asos bor. AQSh hukumati 1931 yilda reparatsiya to'lovlari muddatini kechiktirdi. 1932 yilda esa, bu to'lovlarni butunlay bekor qildi. Amerika monopolistlari fashistlar partiyasini qo'llab-quvvatladilar. 1929-1931 yillarda ular Gitlerga 25 million dollar berdilar.

Mamlakatda fashistlar va militaristlar aktivlashdi, terror siyosati kuchaydi. Ular Germaniyada Versal sulh shartnomasini bekor qilishga chaqirdilar. Fashistlar partiyasi qoloq ishchilar va ishsizlarni, dehqonlar va mayda burjuaziyani o'z tomoniga ko'proq jalb etish uchun inqiroz qiyinchiliklaridan foydalanib, ishsizlikni tugatish, agrar islohat o'tkazish, trestlar ustidan davlat nazoratini o'rnatish kabi shior va yolg'on va'dalar bilan, millatchilik va shovinizm, tajovuzkor irqiy "nazariya"ni tobora keng tashviqot qilish yo'li bilan, "Buyuk Germaniya" barpo qilish shiori bilan o'z ijtimoiy tayanchini kengaytirdi. Ular "SS" (soqchi qo'riqchi otryadlari) va "SA" (shturm otryadlari) tuzdilar. Ular Tyuringiyada, Braunshveyg va Oldenburgda hokimiyatni qo'lga oldilar. 1930 yil sentyabrida, ayniqsa, 1932 yil iyulidagi reyxstagga bo'lgan saylovlarda fashistlar ham ancha ko'p (6,4 va 13,7 million) ovozga ega bo'ldi. (1928 yilgi saylovlarda esa 800 ming ovoz olgan edilar). Ularning deputatlik mandatlarining soni 230 ga etdi. 1932 yilda prezidentlikka Gitler nomzodi ko'rsatildi. Gitler saylovning birinchi davrasida 11,3 million (30%), ikkinchi davrasida 13,4 million (37%) ovozga ega bo'ldi. Saylov kompaniyalarida Gitlerchilarning muvaffaqiyat qozonishi o'ng burjuaziya lagerida ularning mavqeini kuchaytirdi. Burjua hukumati esa fashizmga keng yo'l ochib bermoqda edi. Sotsial-demokratiya xoinlari 1932 yil mart-aprel oylarida xalq ommasiga murojaat qilib prezident saylovlarida Gindenburg uchun ovoz berishga chaqirdilar. Gindenburg 19 million ovozga ega bo'lib, 83 yoshda bo'lishiga qaramay prezidentlikka qayta saylandi.

Bryuning parlamentning emas, shaxsan Gindenburgning qo'llab-quvvatlashiga tayanib mamlakatni 2 yil davomida boshqardi. Iqtisodiy ahvol yaxshilanmadi, siyosiy vaziyat esa keskinlashib bordi. Bryuning Germaniya hukmron doiralariidagi konservativ kuchlarning ko'magidan mahrum bo'ldi. 1932 yil 30 mayda Bryuning vazifasidan chetlashtirildi va uning o'rniga Frants fon Papen (1879-1969) tayinlandi. "Baronlar kabineti" degan nom olgan hukumat tarkibiga prezident o'g'li va Birinchi jahon urushida nom chiqargan bir nechta harbiy arboblardan kiritildi. Reyxstag faoliyati to'xtamadi, yangi kabinet bir necha oy davomida nazoratsiz hukmronlik qildi.

1932 yil mayda prezident tomonidan katolik "Markaz" partiyasining reaktiv arbobi Fon Papen boshchiligida manapolistik hukumat tuzildi. U gitlerchilar bilan yaxshi aloqada edi. Gindenburgning qayta saylanishi va Fon Papen (1932 yil dekabrda esa general Shleyxer) hukumatining tuzilishi fashistlar uchun tag'in ham qulay sharoit yaratdi. Mamlakat yanada fashistlashib bordi. Xuddi shu hukumatning yordami bilan Tyurengiya kabi ba'zi o'lkalarda milliy-sotsialistlarning hukumatlari tuzildi.

Gitlarning hokimiyatga bunday tez ko'tarilishiga Germaniya yirik sarmoyasi ko'maklashdi.

Gitlarning o'z homiylari bilan birinchi uchrashuvi 1932 yil 27 yanvarda bo'lib o'tdi. "Po'lat tresti"ning direktori Tissen uni Germaniya sanoatchilariga tanishtirdi. Gitlarning 4 soatga cho'zilgan nutqi shunday iboralardan tuzilgan edi: "Demokratiya - axmoqlar ishi", "Biz Germaniyada marksizmning ildizini quritishga qaror qildik", "Oq irq Er kurrasida yashovchi boshqa barcha xalqlarni o'ziga bo'ysundirishi lozim". Stinnesning "Buning uchun nima kerak?"- degan savoliga, Gitler qisqa qilib: "8 mln. kishilik armiya", deb javob berdi.

Germaniya sanoatchilari mamnun edilar. Ularga serharakat odam kerak edi, Gitler ularning millat rahbari borasidagi talablariga to'liq javob berardi. Ular Gitlerni rasman fyurer, ya'ni dohiy deb atay boshladilar. Sanoatchilar Gitlarning hokimiyatga kelishini ta'minlash uchun juda qattiq ish olib bordilar.

Gitlarning boshqa homiylari ham bor edi. Yirik Amerika tijoratchilari Gitlarga Germaniya sanoatchilaridan ham oldinroq e'tibor bergandilar. Amerikaning avtomobil qiroli Genri Ford Gitlerni 1922 yildayoq mablag' bilan ta'minlay boshladi. 1938 yilda, hokimiyat cho'qqisida bo'lgan paytda Gitler G.Fordni Germaniyaning oliy ordeni - Katta Xoch bilan mukofotladi. Gitlarning hokimiyatni egallashiga ko'maklashgan yana bir Amerika kompaniyasi "Jeneral Elektrik" edi. Shu ikki kompaniya ko'maging o'zi Gitlerni butun Amerika yirik tijorati qo'llab-quvvatlashi uchun etarli bo'ldi. Gitler - urush degan so'z ekanini hamma yaxshi tushunardi, Evropadagi urush esa Amerika tijorati uchun daromad manbai edi. Ikkinchi jahon urushi davrida Ford ikkala tomondan - Gitler vermaxti uchun transport vositalari ishlab chiqargan Frantsiya va Germaniyadagi korxonalarini hamda Amerika armiyasi uchun undan harbiy avtomobillar xarid qilgan AQSh hukumatidan foyda olgani ma'lum.

1932 yil sentyabrda Fon Papen Reyxstagni tarqatdi, general Shleyxer hokimiyat tepasida turgan vaqtda (1932 yil dekabr - 1933 yil yanvar) Gitlerchilar, "Po'lat Dubulg'a", reyxsver va o'ng burjua partiyalari bilan birgalikda harakat qilish to'g'risida qat'iy bitimga keldilar. Barcha eng reaktiv partiya va bloklarning "Milliy konsentratsiya" degan bloki paydo bo'ldi. Yirik monopoliyalar, banklarning vakillari va generallar uzil-kesil fashistlar tomonga o'ta boshladilar. Gindenburgga Germaniyaning 20 dan ortiq moliya magnatlari imzolagan noma yuborilib, unda Gitlerni darhol reyxsantsler etib tayinlash talabi qo'yildi. 1933 yil 4 yanvarda Gitler Germaniyaning yirik va etakchi sanoatchi va sarmoyadorlari ishtirokida majlis o'tkazdi, unda Gitler kantsler bo'lishi kerak, degan qarorga kelindi. 1933 yil 30 yanvarda prezident Gindenburg fashistlar partiyasining boshlig'i Gitlerni reyxsantsler qilib tayinladi. Fon Papen vitsekantsler lavozimini egalladi. Shunday qilib, Germaniyada oshkora fashistik diktatura-moliya kapitalining eng reaktiv, eng shovinistik va eng imperialistik elementlarining terroristik diktaturasi o'rnatildi.

Natsistlar partiyasining qat'iy nizomga bo'ysundirilgan tizimi va ommaviy siyosiy targ'ibot totalitar tuzum apparatini vujudga keltirdi. U yirik sarmoya manfaatlarining ijrochisi, hukmron sinflarning quroliga aylandi, biroq uning ommaviy tayanchi shaharlar va qishloqlar,

ulardagi sinfsizlashgan unsurlar hisoblanardi. Bu ijtimoiy guruhlar oldingi hukumatlar tomonidan o'z holiga tashlab qo'yilgan bo'lib, umidsizlikka tushgan va qashshoqlashgan, keskin o'zgarishlar ro'y berishiga mushtaq edilar. Gitler ularga ish, faravonlik va yashash sharoitlarini yaratib beruvchi hukumat va'da qildi. U buyuk va qudratli Germaniyani tiklashga, Germaniya xalqining barcha musibatlari sababchisi bo'lgan Versal bitimini bekor qilishga so'z berdi. Bu uning bayroqlari ostiga juda ko'pchilikni jalb qildi, ular Gitlarga ko'r-ko'rona ergashdilar. 1933 yil iyulida Germaniyada shturmchilar nazorati ostida umumxalq plebistsiti o'tkazilib, unda 36 mln. aholi Gitler siyosatini qo'llab-quvvatlashlarini bildirdi. Bu Gitlerni ruhlantirdi va o'z siyosatining amalga oshishiga to'liq ishonch bag'ishladi.

Natsistlar rahbariyatining bosh maqsadi Evropa qit'asida hukmronlik o'rnatish edi; bunga oldin barcha nemiszabon xalqlarni birlashtirish, so'ng esa hayotiy kenglik ("lebenstraum") uchun kurash shiori ostida hududlarni bosib olish yo'li bilan erishish ko'zda tutilardi. Gitler asosiy e'tiborini shu maqsadni amalga oshirishga qaratdi.

4-asosiy savolning bayoni:

Hokimiyatni qo'lga olgan fashistlar so'l kuchlarga va ularning barcha tashkilotlariga qarshi mislsiz terrorni avj oldirib yubordilar. Gitlerchilar kommunistlarni va progressiv kishilarni ko'plab qirish maqsadida qabih ig'vogarlik bilan 1933 yil 27 fevralda reyxstag binosiga o't qo'yib, bu voqeada kommunistlarni aybladilar. Sotsialistlar partiyasidan boshqa barcha siyosiy partiyalarni tarqatish to'g'risida qonun qabul qilindi. Vaxshiyona millatchilik, yaxudiyarga qarshi pogrom (ur-yiqit)lar, kuchaytirildi. Dunyo madaniyatiga qarshi kurash avj oldirildi. Ko'chalarda kitoblar gulxan qilib yoqildi. 5 mingdan ortiq olimlar, yozuvchilar, san'atkorlar mamlakatdan haydaldi va kantslagerlarga tashlandi.

1933 yil mart oyi boshlarida Germaniyada yana saylovlar bo'lib o'tdi. Natsistlar unda 44% ovoz oldilar. Gitler o'zining natsistlar hukumatini tuzdi va 23 martda reyxstag Gitlarga o'z dekretlari bilan mamlakatni boshqarish huquqini beruvchi qonun qabul qildi. Gitler cheklanmagan huquqlarga ega bo'ldi. Reyxstag saqlab qolinsada, uning ahamiyati qolmadi. Nemis o'lkalarining avtonomiyasi bekor qilindi: o'lkalar Gitler tayinlagan maxsus kishilar tomonidan boshqarila boshladi. 1934 yil avgustida Gindenburg vafotidan so'ng prezidentlik lavozimi bitirildi. Gitler prezidentlik huquqini va vakolatini ham o'z qo'lga kiritib olib total (umumiy, yalpi) diktatura o'rnatdi va umrbod "fyurer" (dohiy) va "reyxskantsler" unvoniga ega bo'ldi.

Hokimiyatni egallagach, Gitler natsistlar partiyasidan boshqa barcha siyosiy partiya va tashkilotlarni ta'qiqlovchi farmon chiqardi. Reyxstag tarqatildi, kasaba uyushmalari o'rniga natsistlar partiyasiga to'liq bo'ysunuvchi va korxonalarining xo'jayinlari irodasiga itoat etuvchi "Germaniya mehnat fronti" tashkil qilindi. Barcha matbuot nashrlari (gazetalar, jurnallar, byulletenlar) yopildi yoki natsistlar partiyasi nazorati ostiga o'tkazildi. Barcha bolalar va o'smirlar tashkilotlari tarqatildi yoki natsistlar tashkilotlariga bo'lajak a'zolari tarbiyalovchi "Gitleryugend" yoshlar tashkilotiga qo'shib olindi. Davlat apparatida puxta tozalash ishlari amalga oshirildi.: natsistlar mafkurasidan ozgina chekingani sezilgan yuz minglab xizmatchilar ishdan bo'shatildilar, ularning o'rinlarini esa jigarrang mundirdagi "partaygenosse" (ya'ni natsistlar partiyasi a'zolari) egalladilar.

Qurolli kuchlarda barcha ofitserlar natsistlar partiyasiga a'zo bo'lishlari va Gitler mafkurasiga so'zsiz itoat etishlari shart edi. 1933 yil oxiriga kelib muxolif marralarda turgan barcha tashkilotlar yo'q qilindi. Terror faqat siyosiy raqiblarni yo'q qilish vositasi emas, nemis xalqini qo'rqitish omili ham hisoblanib, har bir nemis fuqarosi qarshilik ko'rsatishning befoydaligini, qarshilik ko'rsatgan muqarrar halok qilinishini va natsistlar rahbariyatiga so'zsiz itoat etish zarurligini anglab etishi lozim edi. Natsistlar tuzumining bosh jazo idorasi xavfsizlik otryadlari (SS) bo'lib, uni Genrix Gimmler (1900-1945) boshqarardi.

SSning tarkibiy qismini maxfiy politsiya (gestapo) va SS qo'mondoni (reysfyrer)ning xavfsizlik xizmati - SD tashkil qildi. Ular xalqi va bosib olingan hududlarning aholisi ustidan yalpi nazorat o'rnatdilar.

“Reyx dushmanlari”, ya'ni o'zgacha fikrlovchilar, demokratik tashkilotlarning vakillari, harbiy asirlarni ommaviy ravishda qirg'in qilish uchun maxsus konsentratsion lagerlar barpo etilib, ularda odamlar ommaviy qirg'in qilindi. Bunday lagerlar jami 15 ta bo'lib ularda 10 mln.ga yaqin odam yo'q qilindi. Natsizm yahudiy aholini to'liq qirib tashlashning maxsus dasturini ishlab chiqdi. Natsistlar hokimiyatni qo'lga kiritganlaridan so'ng antisemitizm rasmiy siyosatga aylandi. Bu insoniyat tarixidagi eng shafqatsiz, g'ayriinsoniy va keng miqyosli irqiy ta'qib bo'ldi. Natsistlar antisemitizmdan “ommani alangalatuvchi ruhiy uchqun” sifatida foydalandilar. Yahudiylar maxsus ajratilgan joylar (getto)da yashashlari lozim edi, ular davlat idoralari ishlaridan mahrum qilindilar, shuningdek, ular kiyimlarida maxsus belgi (olti qirrali yulduz) taqib yurishga majbur edilar. Maxsus dastur (“xolokast” - yakuniy qaror)ning amalga oshirilishi natijasida Evropada 6 mln.dan ortiq yahudiy qirib tashlandi.

Germaniya iqtisodiyotida mamlakat sanoatining asosini tashkil qiluvchi 30 ta eng yirik sanoat kontsernlari - “IG Farbenindustri” (kimyo mahsulotlari, dori-darmon, porox, sintetik benzin va kauchuk ishlab chiqarish), “Feraynigte Shtalverke” (po'lat ishlab chiqarish), “Krupp”, “Flik”, “Mannesman”, “Simens”, AEG va boshqalar etakchi o'rin egallab turardi. Butun natsistlar siyosiy tizimi ularning imkon qadar ko'p foyda qilishlari asosiga qurildi va butun nemis xalqi ularning xizmatiga jalb qilindi. Gitler ularning boyishi uchun eng qulay sharoitlarni yaratib berdi. “Krupp”ning daromadi 1934-1940 yillarda 4 baravar, “IG Farbenindustri”ning daromadi 17 baravar, “Flik”niki - 65 baravar oshdi.

1936 yilda militaristik “4 yillik plan” qabul qilindi. Avtarkatsiya siyosati (bosqinchilik urushiga tayyorlanish uchun mamlakat mustaqil iqtisodiga ega bo'lishga qaratilgan iqtisodiy siyosat) “yog' o'rniga zambarak” siyosati yurgizildi. 1937 yilgacha qayta qurollanish uchun 46 mlyard marka sarflandi. To'rt yil ichida barcha mamlakatlarning armiyasidan bir necha baravar ustun bo'lgan eng zamonaviy armiya tashkil qilinishi lozim edi. Butun siyosat faqat urush olib borish nuqtai nazaridan ko'zdan kechirilardi. Qisqa vaqt ichida sanoatchilar eng zamonaviy qurollar yaratdilar. Tanklar, samolyotlar va artilleriya boshqa mamlakatlarning qurollaridan sifat jihatidan ancha ustun edi. Barcha imkoniyatlar qurollashtirish uchun ishlab chiqarishga safarbar etildi. “Moy o'rniga to'plar” - natsistlar rahbariyatining shiori shunday edi. Germaniyaning urushga tayyorgarlik ko'rish borasidagi xarajatlari besh yil ichida 10 baravar oshdi, bu davrda 90 mlyard marka sarf qilindi. 1939 yilda qurollanishga mutanosib narxlarda Angliya - 5 mlrd., Frantsiya - 2,3 mlrd. marka pul sarflagani holda, Germaniyaning bu boradagi xarajatlari 18 mlrd. markani tashkil qildi.

1938 yilda Germaniya sanoat mahsulotining yalpi xajmi jihatidan Angliya va Frantsiyadan yana o'zib ketdi va kapitalistik dunyoda AQShdan keyin ikkinchi o'rinni egalladi. 1933 yil Oktyabrida Germaniya Millatlar ittifoqidan chiqdi. U Versal sulh shartnomasini va Lokarno shartnomasini qo'pol ravishda buzdi. Gitler Germaniyasi Angliya va Frantsiya mustamlakalarini bosib olishni, Angliya va Frantsiyani, hatto AQShni ham o'ziga bo'ysundirib kapitalizmning “birlashtirilgan” kuchlarini Sharqqa qarshi qaratishni, jahonda o'z hukmronligini o'rnatishni asosiy maqsad qilib qo'ydi.

1935 yil mayda esa Versal bitimining qurollanishga tegishli bandlarini bekor qilganini e'lon qildi. Kapitalistik davlatlar o'rtasida kuchlar nisbati Germaniya foydasiga o'zgarib boshlagach, 1936 yildan e'tiboran German fashistlari mustamlakalar va ta'sir doiralarini qayta taqsimlashni qat'iy talab qildilar. 1936 yilda imperiya mustamlaka soyuzi tuzildi. 1938 yilda uning a'zolari 1 mln. kishiga etdi. Shovinistik mustamlakachilik tashviqoti avj oldi. AQSh, Angliya va Frantsiya hukmron doiralari Germaniya imperializmini rag'batlantirib, uning qayta qurollanishiga yordam berdilar. 1933 yil iyulida Angliya va Frantsiya hukumatlarining tashabbusi bilan Rimda Angliya, Frantsiya, Germaniya va Italiya hukumatlari o'rtasida “birdamlik va hamkorlik ahdomasi” (“To'rtlar ahdomasi”) imzolandi. 1934 yil yanvarida Germaniya bilan

Polsha o'rtasida o'zaro hujum qilmaslik to'g'risida shartnoma tuzildi. Bu shartnoma SSSRga qarshi agressiya tayyorlashda muhim bir qadam bo'lishi bilan birga, Frantsiyaning Sharqiy Evropadagi pozitsiyasiga ham zarba berar edi. 1935 yil yanvarida fashistlar Saarda "plebistsit" o'tkazib, uni Germaniyaga qayta qo'shdilar va Germaniya Evropada Saardan boshqa joylarga nisbatan hudud masalasida biror talab bilan chiqmaydi, deb nayrang ishlatdilar. 1935 yil martida Gitler hukumati umumiy harbiy majburiyat joriy qildi, doimiy armiya tuzilishini rasmiy e'lon qildi. Yuz minglab nemis yoshlari armiyaga olindi nemis bosh shtabi qayta tiklandi. 1934 yil mayida bosh shtab monopoliyalarining vakillari bilan birgalikda qurollanishning maxfiy planini ishlab chiqib, 1935 yil iyunida Angliya-Germaniya dengiz bitimi asosida harbiy dengiz floti qurila boshladi. 1936 yil 7 martda esa, Versal va Lokarno shartnomalariga muvofiq demilitarizatsiyalashtirilgan Reyn zonasiga qo'shin kiritdi va bosib oldi. Bu Versal bitimining to'g'ridan-to'g'ri buzilishi edi. 1936 yil iyulida Germaniya Avstriya bilan bitim va yashirin protokolini imzolab, amalda Avstriyani ichki va tashqi siyosatini o'z nazorati ostiga oldi, bu esa german fashistlarining Avstriyani Germaniyaga qo'shib olish ("anshlyus") rejalarilarini amalga oshirish uchun qulaylik tug'dirdi. Gitler Germaniyasi 1936-1939 yillarda Ispaniya respublikasiga qarshi fashistik Italiya bilan birgalikda intervensiya uyushtirdi. 1936 yil oktyabrda Germaniya bilan Italiya o'rtasida ittifoqlik shartnomasi tuzildi. 1936 yil noyabrda Germaniya bilan Yaponiya "Antikomintern pakti" tuzdilar. 1937 yil noyabrda "Kommunizmga qarshi kurash" shiori ostida tuzilgan bu harbiy siyosiy blokka Italiya ham qo'shildi va "Berlin-Rim-Tokio uchburchagi" vujudga keldi. Gitlerga ayniqsa, ikki mamlakat- Avstriya va Chexoslovakiya zarur edi. Ikkala mamlakat ham rivojlangan og'ir sanoatga ega bo'lib, Markaziy Evropada muhim mavqeni egallardi. Chexoslovakiya Ruminiya, Vengriya, Polsha, Avstriya va SSSR bilan umumiy chegaralarga ega edi, Avstriya esa Germaniyaga Yugoslaviyaga bostirib kirish imkonini berardi. 1938 yil 13-14 mart kunlari Gitlerchilar Avstriyani bosib oldilar.

1938 yil 21 aprelda Gitler Bosh shtab boshlig'i general Keytel (1882-1946)ga Chexoslovakiyaga bostirib kirish va uni ishg'ol qilish rejasini ishlab chiqish to'g'risida ko'rsatma berdi. Bundan ham oldin Sudet nemislari natsistlari rahbari Konrad Genleyn (1898-1945) Gitlerdan Chexoslovakiya hukumatiga bajarib bo'lmaydigan talablar qo'yish, hukumat ularni qabul qilsa, yanada og'irroq talablar bilan murojaat qilish to'g'risida ko'rsatma oldi. Chexoslovakiya hukumati Genleynning asosan nemislar yashovchi Sudet viloyatiga muxtoriyat berish to'g'risidagi talablarini qondirishdan bosh tortdi. Berlindan berilgan buyruqqa muvofiq butun Chexoslovakiyada nemis aholisi bosh ko'tardi, politsiya bilan qurolli to'qnashuvlar ro'y berdi. 1938 yil 29 sentyabrda Myunxenda AQSh ning maslahatiga ko'ra Germaniya, Italiya, Angliya va Frantsiya hukumat boshliqlarining konferentsiyasi bo'lib o'tdi, sharmandali va jinoiy bitim imzolandi. 10 oktyabrda konferentsiya qaroriga ko'ra Chexoslovakiya Teshen viloyatini Polshaga berdi, 2 noyabrda esa Germaniya tashqi ishlar vaziri Ribbentrop va Italiya tashqi ishlar vaziri graf Chiano Vengriyaga Slovakiyaning bir qismini berish to'g'risidagi bitimni imzoladilar. Shu taxlit Chexoslovakiyani bo'lib tashlash amalga oshirildi. Myunxen bitimiga muvofiq - 1938 yil kuzida Gitler qo'shinlari Chexoslovakiyaning Sudet viloyatini, 1939 yil martida Chexoslovakiyani butun viloyatini bosib oldi. Chexoslovakiya parchalab yuborildi. Slovakiya rasman mustaqil, amalda Germaniyaga tobe davlatga aylandi. Chexoslovakiyaning asosiy qismi Bogamaya va Moraviya "Protektorati" nomi bilan Germaniya tarkibiga qo'shib olindi.

Gitlerchilar o'sha yilning 1939 yil martida Litvaning Klayppet viloyatini ishg'ol qildilar. Fashistlar Evropaning Sharqi va Sharqi-Janubida o'z pozitsiyalarini tobora kuchaytirdi. 1939 yil boshlarida Vengriya va Ispaniya "Antikominterin pakti"ga jalb qilindi. 1938 yil oktyabr va 1939 yil martida Gitler Germaniyasi Dantsigni Germaniyaga qo'shish, Germaniyaning asosiy tumanlari hududini sharqiy Prussiya bilan bog'lash uchun Polsha hududidan avtomashinalar qatnaydigan maxsus uskunlangan yo'l va tor izli temir yo'l qurish to'g'risida Polshaga talablar topshirildi. Germaniya bilan Polsha o'rtasida jiddiy nizo boshlandi. Gitlerning topshirig'i bilan 1938 yil noyabrda Polshani bosib olish "Veys" rejasi ishlab chiqildi.

Germaniya haddan tashqari tezkor usulda harbiylashtirildi. 1933 yildan 1939 yilgacha qurollanishga juda katta pul 90 milliard reyx marka sarflandi. Urushga tayyorlanishga har yili davlat byudjetini 2/3 qismi ajratildi. 1938 yilga kelib Germaniya xo'jaligi va armiyasining "katta urush"ga tayyorligi asosan tugallandi. Revanshist German armiyasi qayta tiklandi, soldat va ofitser soni 1,5 million kishidan oshdi. Diviziyalar soni 1939 yilda 51 taga etdi. Harbiy havo floti tez rivojlandi. 1939 yilda chegara istehkomlari qurilishi tamomlandi.

Angliya 1938 yil sentyabrda, Frantsiya 1938 yil dekabrda Germaniya bilan hujum qilmaslik to'g'risida bitimlar tuzdilar. Gitler Germaniyasi oldin g'arbiy davlatlarga hujum qilishni, shu bilan butun Evropani kuch qudratini o'ziga bo'ysundirishni rejalashtirdi.

Biroq, Chexoslovakiya bosib olinganidan so'ng G'arb mamlakatlari tashvishga tushib qoldilar. 1939 yil 31 martda Angliya hukumati Polshani chetdan unga qarshi agressiya uyushtirilgan taqdirda, «har tomonlama yordam» berishga ishontirdi. Frantsiya hukumati ham xuddi shu gapni takrorladi. Biroq, Gitler Angliya ham, Frantsiya ham Polsha uchun urushmasliklari, buning ustiga ular urushga tayyor emasliklarini yaxshi tushunardi. 1939 yil 11 aprelda «Veys» rejasining uzil-kesil varianti tuzilib, unda Gitler «Polshani nihoyat bir yoqli qilish», «Polshaning harbiy qudratini yakson qilish» va Polshani davlat sifatida tugatish zarurligini uqtirdi. Polshaga hujum 1939 yil 1 sentyabrga belgilandi.

1939 yilning yozida Germaniya SSSRga murojaat qilib xujum qilmaslik to'g'risida shartnoma tuzishni taklif qildi. 1939 yil 23 avgustda Germaniya bilan SSSR o'rtasida hujum qilmaslik ahdomasi imzolandi. Endi Polshaga hujum qilish uchun yo'l ochiq edi. 1939 yil 1-sentyabrda Gitler Germaniyasi Polshaga hujum qildi va ikkinchi jahon urushini boshlab berdi. Bundan tashvishga tushgan Angliya va Frantsiya 3 sentyabrdan Germaniyaga urush e'lon qilishga majbur bo'ldilar shunday qilib, ikkinchi jahon urushi boshlandi.

3-mavzu: 1918-1939 YILLARDA AMERIKA QO'SHMA SHTATLARI

Asosiy savollar:

1. Urushdan keyingi iqtisodiy va siyosiy inqiroz yillarida AQSh.
2. Kapitalizmning qisman stabillashuvi yillarida AQSh.
3. Jahon iqtisodiy inqirozi yillarida AQSh.
4. Ikkinchi jahon urushi arfasida AQSh.

1-asosiy savolning bayoni:

Birinchi jahon urushi yillarida AQSh qirg'inchilik urushini cho'zish, yanada ko'proq foydani qo'lga kiritish, boshqa mamlakatlarni iqtisodiy jihatdan qaram qilib qo'yish maqsadlarini ko'zda tutdi. AQSh urushning dastlabki yillarida «betaraflik» yo'lini tutdi, 1917 yil apreldan jahon urushida ishtirok etdi. AQShdan urushda halok bo'lgan va yarador bo'lganlarning soni 300 ming kishidan sal oshdi. Ishlab chiqarish va kapitalning konsentratsiyalashuvi yanada kuchayib

ketdi. Buning natijasida yirik monopolistik birlashmalar, juda katta trestlar vujudga keldi. Neft ishlab chiqarish, po'lat eritish singari yirik sanoat tarmoqlari, temir yo'llar Rokfeller, Morgan, Dyufon, Vanderbild, Mellon kabi yirik milliarderlar qo'lida to'plandi. Bunday monopolistlarning foydasi ikki baravardan ortiq ko'paydi. Ularning olgan foydasi 1914 yil 3 mlrd. 940 mln. dollar bo'lsa, 1919 yilda 9 mlrd.411 mln. dollarga etdi. Chet mamlakatlarga mahsulot va kapital chiqarish tezlashib ketdi. 1920 yilda chet elga chiqarilgan mahsulot summasi 8 mlrd. dollarga, kapital chiqarish 6,4 mlrd.dollarga etdi. Eksport importdan ancha oshib ketdi. AQSh boshqa davlatlardan qarz oluvchi mamlakatdan qarz beruvchi mamlakatga aylandi. 1914-1919 yillarda tashqi mamlakatlarning AQShdan qarzi 3,5 mlrd.dollardan 6,5 mlrd. dollarga etdi. Amerika kompaniyalari urush davrida jami 35 mlrd.dollardan ortiq sof daromad oldilar. Bundan tashqari, Evropadagi 20 mamlakat AQShdan 10 mlrd. dollar qarzdor bo'lib qoldi. Ular har yili AQShga kamida 1 mlrd.dollardan to'lab turishlari lozim edi. AQSh 1914-1919 yillarda dunyodagi oltin zahirasining 50%dan ko'prog'iga ega bo'ldi. Dunyoni moliya jihatidan ekspluatatsiya qilish markazi Frantsiya, Germaniya va Angliyadan AQShga ko'chdi. Olti yil ichida-1914 yildan 1920 yilgacha mamlakat milliy boyligi 2,5 baravar oshdi. 1920 yilda AQShda butun dunyoda ishlab chiqarilgan yalpi mahsulotning 47%i yaratildi. Boshqa ayrim ko'rsatkichlar bo'yicha AQShning yutuqlari yanada salmoqliroq edi. Mamlakatda dunyodagi jami avtomobillarning 80%i, neftning 67%i ishlab chiqarilardi. Amerika floti urush davomida 10 baravarga o'sdi. AQSh Angliya qatori dunyodagi etakchi dengiz davlatiga aylandi.

Urushdan keyingi dastlabki yillardayoq AQShda mamlakat tarixidagi eng shafqatsiz va keng miqyosli qatag'on avj oldirildi. 1918 yil mayida AQSh hukumati «Da'vatkorlik to'g'risidagi hujjat»ni e'lon qildi. Unga ko'ra mamlakatdagi mavjud tuzum to'g'risida bildirilgan barcha salbiy fikrlar jinoyat deb e'lon qilindi. Bunday ayb bilan qamoqqa olingan har qanday odamga 10 ming dollar jarima solish yoki 20 yil muddatga qamoq jazosi ko'zda tutildi. 1920 yil yanvarida AQSh politsiyasi 70 shaharda taraqqiyparvar tashkilotlarning a'zolariga qarshi tadbir uyushtirdilar. 10 mingdan ortiq kishi qamoqqa olindi. Xuddi shu yili kasaba uyushmalari harakati faollari sanalgan italiyalik muhojirlar-Sakko va Vantsetti qamoqqa olindilar. Ular bankni o'g'irlash va politsiyani o'ldirishda ayblandilar. 1927 yilda ular elektr kursida qatl qilindilar. Faqat Ikkinchi jahon urushidan so'ng ularga sohta guvohliklar asosida ayb qo'yilgani ma'lum bo'ldi.

20-yillar o'rtasiga kelib AQShda o'zgacha fikrlovchilar va so'l tashkilotlarga barham berildi. Radikal g'oyalari bilan farq qiluvchi so'l yo'nalishdagi kasaba uyushmalari – «Jahon sanoati ishchilari» tashkiloti deyarli tugatildi (1917 yilda uning saflarida 100 ming a'zo bor edi. 1922 yilga kelib faqat 1000 ta a'zo qoldi). Hukumat tomonidan amalga oshirilgan qatag'on AQShdagi so'l harakatning tanazzuliga olib keldi.

AQSh Parij sulh konferentsiyasida imperialistik Versal sistemasini tuzushda katta rol uynadi. U Germaniyani zaiflashtirib yubormaslikka, hatto Chexoslovakiyaning bir qismini Germaniya foydasiga ajratib olishga, kuchli nemis armiyasini saqlab qolishga, binobarin, Germaniyaning Antanta davlatlariga, avvalo Sovet Rossiyasiga, shuningdek, Angliya va Frantsiyaga qarshi kuchli bir davlat bo'lib qolishiga intildi. AQSh urushdan keyingi xalqaro munosabatlarga etakchi rol o'ynashga, Angliya Frantsiya Yaponiyani Xitoy hamda boshqa mamlakatlardan siqib chiqarishga urundi. Versal sulh shartnomasi Angliya va Frantsiya davlatlarining manfaatlariga muvofiq bo'lib chiqdi. Germaniyaning mustamlakalari Angliya, Frantsiya va Yaponiya qo'lga o'tdi. Germaniyaning Xitoydagi mustamlakasi Shandun viloyati masalasida Parij konferentsiyasida ko'p tortishuvlar bo'ldi. Vilson bu viloyatni keyinchalik AQShga buysindirib olish maqsadida Shandunni «kollektiv bo'lib idora qilish»ni taklif etdi. Xitoy delegatsiyasi Shandunni Xitoyga qaytarilishini talab qildi. Yaponiya delegatsiyasi esa Shandunni Yaponiyaga bo'ysundirish uchun kurashdi. Pirovardida prezident Vilson Yaponiyaning Angliya tomonidan qo'llab-quvvatlangan Shandun haqidagi talablari oldida taslim bo'ldi. Shandun Yaponiyaga o'tdi. 1921 yilda AQSh Germaniya va uning sobiq ittifoqchilari bilan separat sulh shartnomalarini tuzdi. Evropa ishlaridan chetda turish, «izolyatsionizm» (ajralib va yakkalanib

turish) niqobi ostida AQSh Evropa ishlarida aktivlashib bordi. «Izolyatsionizm» Amerika burjuaziyasining Vilsonizmga qarshi bo'lgan qismining dunyoda hukmronlik qilishga erishish maqsadidagi niqoblangan usuli edi. U burjuaziyaning o'taketgan reaksion doiralaridagi siyosiy oqim edi. AQSh Germaniya va bir qancha mamlakatlarning savdo-sanoat korxonalari va muassasalarini o'ziga qaratib oldi, Germaniya monopoliyasi bilan yaqin aloqada bo'ldi. Evropada «dollar diplomatiyasi»ni ishga soldi. 1919 yil aprelidayoq AQSh federal zahira byurosi Germaniyaga zayom berishga qaror qildi. AQSh kapital chiqarish yo'li bilan boshqa mamlakat xalqlarini iqtisodiy va siyosiy asoratga solishga zo'r berib urindi. AQSh davlati Markaziy va Janubiy Amerika, Lotin Amerikasi mamlakatlariga og'ir shartlar bilan qarz berish, ularning hukmron doiralarini pora berib sotib olish, hukumat o'zgarishlari qilish orqali bu mamlakatlarda o'z iqtisodiy va siyosiy pozitsiyasini mustahkamlay boshladilar. 1923 yilda «Monro Doktrinasi»ni yangidan yuzaga chiqarib uni amalga oshirishga harakat qildilar. AQSh bir necha yillar davomida bu mamlakatlarga boshqa kapitalistik mamlakatlarga nisbatan olti baravardan ko'proq kapital chiqarib, Latin Amerikasi mamlakatlarini birin-ketin o'ziga bo'ysundirdi. AQSh tinch okeaniga, Uzoq Sharqqa, Xitoyga ham katta e'tibor berdi. 1919 yil Parij konferentsiyasi natijalaridan norozi bo'lib qolgan AQSh o'zining iqtisodiy va moliyaviy quvvatidan foydalanib, Uzoq Sharqqa (xususan Xitoyda) va Tinch okeandagi o'z raqiblariga (Yaponiya va Angliyaga) jiddiy shikast etkazishga, bir qancha imperialistik davlatlarning Uzoq Sharq hududlaridagi ziddiyatlaridan foydalanib bu erda (ayniqsa Xitoyda) va tinch okeanda o'z pozitsiyasini kuchaytirishga harakat qildi. Shu maqsadda AQSh 1921 yil noyabridan 1922 yil fevraliga qadar Vashingtonda xalqaro konferentsiya chaqirdi. Konferentsiyaning eng asosiy qarorlari quyidagi uchta shartnomada o'z ifodasini topdi:

1) To'rt davlatning (AQSh, Buyuk Britaniya, Frantsiya va Yaponiyaning) «Tinch okeandagi bir-birlarining mustamlaka erlarining dahlsizligi to'g'risidagi shartnomasi»;

2) To'qqiz davlatning (konferentsiyada ishtirok etgan hamma davlatlarning) «Xitoyning territorial va ma'muriy mustaqilligi printsipini tanish to'g'risidagi shartnomasi»;

3) Besh davlatning (AQSh, Angliya, Frantsiya, Yaponiya va Italiyaning) «Dengiz qurollarini cheklash to'g'risidagi shartnomasi»;

Bu shartnomalar Vashington sistemasini vujudga keltirib, Uzoq Sharq va Tinch okeanida AQShning pozitsiyasini mustahkamladi. Natijada AQSh Angliya bilan Yaponiya o'rtasida 1902 yilda tuzilgan shartnomani bekor qilishga, Angliya dengiz flotining AQSh dengiz floti bilan baravar bo'lishiga, Xitoyda Yaponiyaning xukmronligiga barham berib, Xitoydan «teng imkoniyatlar printsipi» asosida bab-baravar foydalanishga erishdi.

AQSh ittifoqchilari bo'lgan mamlakatlarning Qo'shma Shtatlardan olgan qarzlarini to'lashlarini vaqti-vaqti bilan qistab turdi va bu masalada AQSh bilan qarzdor mamlakatlar o'rtasidagi, ayniqsa, AQSh bilan Angliya o'rtasidagi munosabatlar keskinlashdi. AQSh Angliyaning qarzlarini ancha og'ir shartlar asosida to'lashini talab qildi va nihoyat, 1923 yil fevralida Vashingtonda imzolangan AQSh-Angliya bitimiga binoan, Angliya o'z qarzlarini 30% kamaytirilgan holda, 67 yil davomida AQShga to'lash majburiyatini oldi.

2-asosiy savolning bayoni:

1922-1929 yillarda AQShda vaqtincha, qisman stabillashuv yillari bo'ldi. AQShdagi stabillashuv Evropa mamlakatlaridagi stabillashuvdan ilgariroq (1922 yil oxirida) boshlandi, hamda Angliya, Frantsiya, Germaniya, Italiya va Yaponiyadan oldinda bordi. 1923-1929 yillarda AQShdagi sanoat mahsulotining umumiy hajmi 20% oshdi, yollanma ishchilar soni esa 7,6% kamaydi. 1926-1929 yillarda AQSh sanoat mahsuloti yuqoridagi 5 ta mamlakat mahsulotidan 9% ortiq bo'ldi. 1928-1929 yillarda AQSh iqtisodiyotining juda yuksalgan yillari bo'ldi. Stabillashuv yillarida kapital tez konsentratsiyalashdi va markazlashdi. Juda ko'p sanoat korxonalari birlashtirildi minglab kichik va o'rta korxonalar tugatildi. Qishloq xo'jaligida ham yirik fermer-kapitalistlar xo'jaligi mayda fermerlarning xonavayron bo'lishi hisobiga kengaydi. O'sish yangi texnikaviy asosda, eng yangi texnika uskunalari, konveyer tizimi, standartlashtirish,

modernlashtirish usullarini keng tadbiq etish yo'li bilan amalga oshirildi. Ishlab chiqarishda yangi fan va texnika kashfiyotlari, seriyali ishlab chiqarish usuli keng qo'llanila boshlandi. Ishlab chiqarishda aql bovar qilmas o'sish ro'y berdi. 1927 yilga kelib AQShda yiliga 7 mln. avtomobil ishlab chiqarilardi. Avtomobilsozlikning o'sishi keng shosse yo'llarining barpo etilishiga turtki bo'ldi, shahar va qishloq qurilishining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi. Ishlab chiqarishning o'sishi Amerika monopoliyalariga ulkan daromadlar keltirib, ularning raqobatbardoshligini oshirdi.

Iqtisodiyotdagi jadal o'sish o'z qo'llarida katta iqtisodiy va siyosiy hokimiyatni jamlagan ulkan ishlab chiqarish va moliya birlashmalarining tashkil topishiga olib keldi. Avtomobilsozlikda uch yirik kompaniya - «Ford», «Jeneral Motors» va «Kraysler» butun avtomobil sanoatini o'ziga buysundirdi. Kimyo sanoatida «Dyupon» firmasi, po'lat qo'yish sanoatida «Po'lat tresti» hukmronlik qildi. Banklarning hukmronligi ayniqsa beqiyos bo'ldi. Morgan va Rokfeller nazorati ostidagi olti yirik bank mamlakatdagi jami sarmoyaning yarmidan ortig'ini nazorat qildi. Amerikaning barcha yirik moliya va sanoat kompaniyalari birgalikda mamlakat ichki va tashqi siyosatini, Amerikadagi butun siyosiy tizimni nazorat qildilar. Ular Amerika davlat siyosatining shakllanishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatdilar.

20-yillarda mamlakat siyosiy hayotida yangi sharoitga moslashishga erishgan Respublikachilar partiyasi muhim rol o'ynadi. 1920 yildagi prezidentlikka saylovlarda Demokratlar partiyasi mag'lubiyatga uchradi va Oq uyni respublikachilar egalladilar. Ular Oq uy va Kongressda 1932 yilgacha hukmronlik qildilar. Bu davrda prezidentlik kursida U.Garding (1921-1923), K.Kulij (1923-1924 va 1925-1929) va G.Guver (1929-1932) o'tirdi. Bu davr Amerika iqtisodiyotining gullab-yashnash (prosperiti) davri bo'ldi. Unga U.Garding asos soldi. 1922 yilda u qo'shimcha foyda solig'ini, narx-navo ustidan nazoratni bekor qildi va kompaniyalarga ishchilar bilan munosabatlarda to'liq erkinlik berdi.

U.Garding ishini davom ettirgan K.Kulij 1925 yilda: «Amerikaning ishi – tijorat», deb e'lon qildi. Bu jumla Amerika hukmron doiralarning bosh tamoyiliga aylandi. Amerika iqtisodchilari AQShning stabillashuvini, mamlakatning gullab yashnashi deb atadilar, Amerika kapitalizmini «alohida kapitalizm» deb maqtadilar, endi inqirozlar bo'lmaydi deb jar soldilar. 1925 yili Deyton shahrida yosh biologiya o'qituvchisi Jon Skops maktabda darvin evolyutsiya ta'limotini o'qitganligi uchun qamoqqa olinib sud qilindi. bu sud «maymun sudi» degan hajviy nomni oldi Xukumat ishchilar harakatini bo'g'ish uchun hamma choralarni ko'rdi. Fabrika kassirini o'ldirishdi nohaq ayblangan Italiyalik inqilobchi ishchilardan Sakko va Vantsetti turmada 7 yillik qamoqdan keyin, 1927 yili sud qilindi. Tuxmatlarni ochib tashlagan 100 dan ortiq guvohlarning so'zlarini azar e'tiborga olishmadi. Sudning adolatsiz hukmiga binoan, 1927 yil 23 avgustda Sakko va Vantsetti elektr toki o'tkazilgan stolda azoblab o'ldirildi. Kulij hukumati jahon miqyosida agressiv siyosatini kuchaytirib yubordi. Amerika burjuaziyasi jahonda hukmronlik qilish uchun kurashning niqoblangan izolyatsionistik metodidan foydalanishini davom ettirdi. 1924 yilda Amerikalik bankir Charliz Daues tashabbusi bilan Germaniyadan olinadigan reparatsiya bahonasi bilan «Daues rejasi» degan maxsus reja tuzildi. Bundan maqsad Germaniya iqtisodiyotida AQShning moliyaviy pozitsiyasini kuchaytirish, katta foyda olish, Germaniya og'ir sanoatini rivojlantirish edi. 1924-1929 yillarda AQSh, Angliya va boshqa mamlakatlarning Germaniyaga bergan qarzlari 23 mlrd. marka miqdorida bo'lsa, shundan 70% AQSh bergan qarz edi. Shimoliy Amerika zo'ravonlari «katta tayoq» siyosatiga amal qilib, butun Amerika qit'asida hukmron bo'lib olish uchun kurashdilar. Markaziy Amerika mamlakatlariga (masalan, Gaiti, Gonduras, Kuba va boshqalarga) qarshi qurolli intrventsiya uyushtirildi. Panamadagi askarlar soni oshirildi, Panama AQShning harbiy strategik platsdormiga aylantirildi. Meksika neft boyligining 73% AQSh monopolistlari qo'lga o'tdi. 1928 yilga kelib Lotin Amerikasidagi 20 ta mamlakatdan 14 tasi AQShga qaram bo'lib qoldi. AQSh 1929 yilda Filippindagi milliy ozodlik harakatini qurol kuchi bilan yovuzlarcha bostirdi.

Amerika Qo'shma Shtatlari G'arbiy Evropadagi moliya tizimlarida ham etakchi marralarni qo'lga kiritib, bundan qit'a ustidan o'z siyosiy hukmronligini o'rnatish yo'lida foydalandi. Daues rejasi (1924) ko'magida moliya sarmoyasi G'arbiy Evropaga kiritildi va Germaniya harbiy-ishlab

chiqarish qudrati hamda Germaniya militarizmining tiklanishiga ko'maklashdi. Amerika kompaniyalarida, ayniqsa Polsha katta qiziqish uyg'otdi, Amerika sarmoyasi bu erda Polsha qazilma va metallurgiya sanoatining 50%i ustidan nazorat o'rnatishga erishdi. 1928 yilgi prezident saylovlarida respublikachilar partiyasi prezidentlikka Gerbert Guver nomzodini ko'rsatdi. Guver demokratlar partiyasining nomzodi Smitga nisbatan ko'proq ovoz oldi va prezidentlikka saylandi.

3-asosiy savolning bayoni:

Mamlakat iqtisodini o'rganish uchun G.Guver boshchiligida tuzilgan maxsus hukumat komiteti 1929 yil fevralida o'zining tekshirish ishini tamomlab, «yuqori iqtisodiy aktivlik», «barqarorlik» va «mustahkam iqtisod», «ajoyib taraqqiyot» haqida hisobot yozdi. Ammo oradan ko'p o'tmasdan, 1929 yil oktyabridayoq zo'r iqtisodiy inqiroz boshlanib ketdi. AQSh 1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy inqirozning asosiy o'chog'i bo'lib qoldi. 1929-1933 yillar iqtisodiy inqirozi AQSh sanoat mahsulotini 56% kamaytirib, 1905-1906 yillardagi ishlab chiqarish darajasiga tushirib qo'ydi. Po'lat quyish 76% qisqardi, ya'ni 1901 yilgi darajaga tushib qoldi. Sanoat ishlab chiqarishi deyarli yarmiga qisqardi, avtomobillar chiqarish 80%ga, eksport, import, chakana savdo aylanmasi ikki barobarga kamaydi. Ushbu inqiroz «Buyuk depressiya» deb nomlandi, zero, 1929-1932 yillarda 130 mingga yaqin firmalar bankrotlikka uchradi.

Qishloq xo'jaligidagi vaziyat ham keskin yomonlashdi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarining xarid narxlari tushib ketganligi fermer xo'jaliklarining ommaviy inqiroziga sabab bo'ldi. Inqiroz yillarida milliondan ortiq fermer xo'jaliklarining bor-budi sotib yuborildi. Ularning egalari esa ishsizlar safiga qo'shilishdi. Ishsizlik amerikaliklar uchun haqiqiy ofatga aylandi. 1933 yili mamlakatda 17 mln. ishsiz bo'lib, har uchinchi ishchi ish haqidan mahrum edi.

Buyuk depressiya ommaviy ish tashlashchilik harakatiga turtki berdi, ishchilar va fermerlarning chiqishlari boshlandi. 1931 yil dekabrda va 1932 yili ishsizlarning Vashingtonga yurishlari tashkil etildi. Ular «ocharchilik yurishlari» deb nomlandi. G'alayonlar qishloq xo'jalik hududlariga ham tarqaldi. 22 shtatni fermerlarning chiqishlari qamrab oldi. Davlat beshafqat qatag'on yo'li bilan chiqishlarni bostirdi. 130 mingga yaqin savdo va sanoat firmasi, 58 ta temir yo'l kompaniyasi, 10 ming bank (hamma banklarning 40%) sindi. Inqiroz va sinfiy kurash eng kuchaygan, 1932 yili navbatdagi prezident salovi o'tkazildi. Respublikachi Guver bu saylovda mag'lubiyatga uchradi. Demokratlar partiyasi tajribali va tadbirli siyosatchi bo'lgan Franklin Ruzveltni prezidentlikka nomzod qilib ko'rsatdi. Amerika burjuaziyasi shunday prezident bo'lishini talab qilmoqda edi. Chunki burjuaziya oldida iqtisodiy inqirozning jiddiy sotsial va siyosiy inqirozga aylanib ketish xavfi tug'ilgan edi. F.Ruzvelt moliya magnatlari bilan qarindoshlik aloqasida bo'lgan, burjua siyosiy arboblardan bo'lib, Nyu-York shtatining gubernatori edi.

F.Ruzvelt AQShning o'ttiz ikkinchi prezidenti hamda Amerika tarixidagi eng mashhur prezidentlardan biri edi. U 1932 yildan 1944 yilgacha prezidentlikka to'rt marta saylangan yagona prezident ham edi. Zero, konstitutsiyaga ko'ra, prezident faqat ikki muddatga saylanishi mumkin. Ruzvelt prezident bo'lgach, Amerika iqtisodiyotida «yangi yo'nalish» sifatida shuhrat qozongan keng miqyosli islohotlarni boshladi. Bu yo'lning mohiyati ishlab chiqarish vositalariga xususiy mulkchilik to'liq saqlangan holda davlat boshqaruvini iqtisodiyotga va ijtimoiy munosabatlarga keng joriy etishdan iborat edi. Ruzvelt hamda uni quvvatlovchi siyosiy arboblardan dadil qadam tashlay olishdi - mamlakat iqtisodiyotini boshqarishning davlat dastaklarini qo'llash ko'zda tutilar, mehnat huquqini jiddiy qayta ko'rish, ishsizlikka qarshi kurashga katta mablag'lar ajratish va ijtimoiy sug'urta asoslarini yaratish (pensiylar, kasallik bo'yicha nafaqalar, sog'liqni saqlash, xalq ta'limi tizimini takomillashtirish) rejalashtirilgandi. Shunday qilib, Ruzveltning «yangi yo'nalish»idagi asosiy vazifa davlatning iqtisodiy faoliyat jarayoniga faol aralashuvi yo'li orqali mamlakatni inqirozdan chiqarishdan iborat edi.

1933 yil 16 iyunda kuchga kirgan «Sanoatni qayta tiklash haqidagi qonun» «yangi yo'nalish» doirasidagi yana bir muhim tadbir bo'ldi. Bu qonun sanoatning davlat tomonidan

boshqarilishi tizimini joriy qildi. Sanoatning har bir sohasi uchun davlat qonuni sifatida tadbiriq qilingan «halol raqobat kodekslari» ishlab chiqildi. Mazkur kodekslar har bir korxonaga uchun muayyan ishlab chiqarish xajmini, mahsulot narxini, savdo bozorini belgilab berardi.

Qonun ishbiarmonlarga ish haqining eng kam darajasini va ish haftasining maksimal vaqtini kodekslarda qat'iy qayd etishni ham belgilardi. Shuningdek, ishchilarning kasaba uyushmalar vujudga keltirish va jamoaviy shartnomalar tuzish huquqi e'lon qilingandi. Sanoatni qayta tiklash haqidagi qonun bo'yicha ishsizlarga yordam choralari ko'zda tutilgandi. Ijtimoiy ishlar maxsus qo'mitasi tuzilib, uning ixtiyoriga yo'llar qurish, maktablarni ta'mirlash, sport majmualari va boshqa inshootlar barpo etish uchun katta miqdorda mablag' berildi. mazkur tadbirlar 8 mln. amerikaliklarni ish bilan ta'minladi. Ajratilgan mablag'larga 10.000 km. katta yo'llar qurildi. 77 ming ko'prik va 800 ta aerodrom barpo etildi, o'nlab harbiy kemalar yaratildi. Qashshoq oilalardagi 18 dan 25 yoshgacha bo'lgan ishsizlar uchun maxsus lagerlar barpo etildi. Bu erda davlat hisobidan ta'lim olib, sanoatning yangi tarmoqlari uchun zarur ixtisosliklarni egallashardi. Har bir shtatga ishsizlarga yordam ko'rsatish uchun dotatsiyalar ajratildi.

Ruzvelt amerikalik fermerlarni qutqarishga alohida e'tibor qaratdi. Inqiroz AQSh qishloq xo'jaligiga ulkan ziyon etkazdi. An'anaviy bozorlaridan mahrum bo'lgan, bank kreditlarini yo'qotgan ko'plab fermer xo'jaliklari halokatga uchradi. Jorjiya, Alabama, Oklaxoma, Texas fermerlari o'z fermalarini tark etib, boshqa shtatlarga ish va er topish uchun jo'nab ketishdi.

1933 yil 12 mayda «Fermerlarga yordam haqidagi qonun» qabul qilindi. Ularning mahsulotlariga bo'lgan narxlarni oshirish zarur edi. Fermerlarga ekinzor maydonini va chorva sonini qisqartirish haqida davlat bilan kontrakt tuzish taklif etildi. Buning uchun ularga mukofotlar berildi. Fermerlarning qarzlari davlat hisobiga qabul qilindi va noma'lum muddatga to'xtatib qo'yildi. Davlat yuzminglab fermerlarga kreditlar berdi.

«Yangi yo'nalish» AQShdagi ijtimoiy munosabatlarni liberallashtirish uchun ijtimoiy qonunchilik sohasida muhim siljishni amalga oshirdi. 1935 yili AQSh Kongressi «Vagner qonuni»ni qabul qildi, mazkur qonun bo'yicha ishchilar jamoaviy shartnomalar tuzish huquqiga va ish tashlash huquqiga ega bo'lishdi. Bundan buyon ish tashlashda qatnashganligi uchun ta'qib qilish man qilindi. Xuddi shu yili AQSh tarixida birinchi marta ijtimoiy sug'urtalash haqidagi qonun qabul qilindi. Bu qonunda keksalarni ta'minlash va ishsizlik bo'yicha kompensatsiya to'lash, ko'zi ojizlarga, majruhlarga, yolg'iz onalarga va etimlarga yordam berish ko'zda tutildi.

AQSh kongressi 1933 yilda 3,5 oy ichida 70 ta qonun qabul qildi. Bular orasida ayniqsa «Milliy sanoatni tiklash to'g'risida akt», «Qishloq xo'jaligini tartibga solish to'g'risida akt» («Fermerlarga yordam berish to'g'risida qonun») muxim qonunlar edi. Ruzvelt hukumati sanoat, savdo va transport kompaniyalarini, banklarni, sug'urta jamiyatlarini halokatdan qutqarishga urindi va shu maqsadda ssuda (qarz)lar berildi. Hukumat qishloq xo'jalik mahsuloti narxlarini oshirishni ko'zda tutdi. Kongress tomonidan qabul qilingan va 1933 yil 12 mayda kuchga kirgan 2 chi asosiy qonunga ko'ra, qishloq xo'jaligi sohasida «Qishloq xo'jaligini tartibga solish to'g'risida» AAA va qishloq xo'jaligi krediti ma'muriyati tuzildi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishni «rejali ravishda» kamaytirish va ularning narxlarini oshirish vazifasi ana shu ma'muriyatga (AAAga) yuklandi. AAA qishloq xo'jalik mahsulotlarining narxini oshirish bilan birga, fermerlarning xarid quvvatini ham oshirishni va ichki bozorni kengaytirishni, shu bilan bir qatorda fermerlar harakatining yuksalishiga yo'l qo'ymaslikni nazarda tutdi. «Yangi yo'l» siyosati AQShda davlat-monopolistik kapitalizmini kuchaytirish va mustahkamlanishida, burjuaziyaning zaiflashib qolgan pozitsiyasini kuchaytirishda ularning inqirozdan chiqib olishda rol o'ynadi. 1936 yilda ishlab chiqarish jamlana boshladi. Agar 1932 yilda sanoat kompaniyalari 3,42 mlrd. dollar defitsit bilan yakunlangan bo'lsa, 1936 yilda kompaniyalarning sof foydasi 4,27 mlrd. dollarni tashkil etdi.

4-asosiy savolning bayoni:

Ruzvelt prezidentligi davrida ichki siyosatning liberallashtirilganligi tashqi siyosatda ham aks etdi. AQShning tashqi siyosati yanada moslashuvchan va haqqoniyroq bo'lib qoldi. Yangi

ma'muriyatning tashqi siyosatdagi birinchi yirik ishi - 1933 yil noyabrda Sovet Ittifoqi bilan diplomatik munosabatlar o'rnatganligidir. Ikki mamlakat o'rtasida munosabatlar me'yorlashganligi ularning iqtisodiy aloqalarini faollashtirdi. 1935 va 1937 yillarda AQSh bilan SSSR o'rtasida ikki mamlakatning o'zaro foydali iqtisodiy munosabatlari rivojlanishiga imkon beruvchi savdo bitimlari tuzildi.

1933 yili AQSh hukumati Lotin Amerikasi mamlakatlariga nisbatan «yaxshi qo'shnihilik» siyosatini e'lon qildi. F.Ruzvelt Gaitidan Amerika qo'shinlarini chaqirib oldi. Kuba bilan shartnoma tuzilib, AQShning intervensiya huquqi bekor qilindi. Lotin Amerikasi davlatlari bilan ular uchun qulay savdo bitimlari tuzildi. Siyosatining yangi usullari tufayli AQSh Janubiy Amerikadagi asosiy raqiblar – Angliya va Germaniyani tezda qisib qo'yishga erishdi.

30-yillar o'rtalarida AQShdagi hukmron doiralarning diqqat markazini Evropa va Uzoq Sharq siyosati muammolari egalladi. Bu masalalar bo'yicha o'tkir siyosiy kurash avj oldi. Izolyatsionistlarning mavqei Amerikaning keng xalq doiralari hukmron bo'lgan urushga qarshi kayfiyatlar, shuningdek, Demokratik partiyaning o'zida «betaraflik-urushga qarshi vositachi» shiorini ilgari suradigan kuchli senatorlar guruhi mavqei tufayli kuchaya bordi. Bu senatorlar guruhi ko'pgina holatlarda tashqi siyosat masalalari bo'yicha muhim qarorlar qabul qilinishiga faol ta'sir ko'rsatishga muvaffaq bo'ldi. 1935 yil avgustida ularning tazyiqi bilan betaraflik haqidagi qonun qabul qilindi. Bu qonun Evropa qit'asidagi urushayotgan mamlakatlarga qurol-aslaha va harbiy materiallar etkazilishini taqiqladi. O'sha yillarda Xitoy va Uzoq Sharq rayonlarida AQSh bilan Yaponiya, Evropa va Lotin Amerikasida AQSh bilan Angliya, AQSh bilan Germaniya o'rtasidagi ziddiyatlar kuchayib bormoqda edi. Tashqi savdo, kapital chiqarish va neft mahsuloti ishlab chiqarish sohasida AQSh Angliyadan o'zib ketdi, lekin jahon neft boyligining 75%i Angliya nazoratida edi.

Ruzvelt 1937 yil 5 oktyabr kuni Chikagoda so'zlagan nutqida agressorlar atrofida «karantin» o'rnatishga chaqirdi. U fashistik davlatlarning bosqinchilik harakatlarini ham keskin qoraladi. Shunday bo'lsada, AQSh davlat departamenti rahbarlari Myunxen bitimidan mamnun bo'lib, u «yangi xalqaro tartib» o'rnatadi, dedilar. Yirik monopolist Nudsen Gitlerni tabriklab telegramma yubordi. Reaksion diplomat Bullit o'zining bir maktubida Sharqda Germaniya bilan Rossiya tezroq harbiy to'qnashuvini istayotganligini bildirdi. Myunxen bitimidan keyin Germaniya agressiyasining kengayishi va Yaponiya agressiyasini Xitoyning janubiy tomonlariga qaratilishi AQSh hukmron doiralari ancha tashvishga solib qo'ydi.

1936 yil 26 iyul kuni AQSh Yaponiya bilan savdo shartnomasini bekor qildi. 1939 yil 4 noyabrda Ikkinchi jahon urushi boshlangandan so'ng betaraflik haqidagi qonun qayta ko'rib chiqildi va bu Angliya hamda Frantsiyaga AQShdan qurol-yarog' sotib olish imkonini berdi. AQSh demokratik davlatlar tomonidagi o'z holatini qat'iy belgiladi.

1941 yil 11 martda Kongress AQSh mudofaasi uchun hayotiy muhim hisoblangan qurol va harbiy anjomlar qarzga (lend), yoki ijaraga (liz) berish uchun imkon yaratgan lend-liz haqidagi qonunni qabul qildi. AQSh lend-liz bo'yicha amalda Angliyaga, Sovet Ittifoqi va Xitoyga qurol bilan katta yordam berdi. Imperialistik ziddiyatlarning kuchayib borishi sharoitida AQSh hukumati Yaponiyaga diplomatik norozilik bildirdi. Amerika mahsulotlari uchun bozorlarni kengaytirishga urindi. Iqtisodiy va harbiy tayyorgarlik yanada kuchaytirildi. Tashqi siyosat masalalari yuzasidan AQShning hukmron lagerida munozara zo'raydi. Agressor davlatlarning, xususan Germaniyaning jahonda hukmronlik qilish uchun zo'r berib kurashayotganini hisobga olib va buning AQSh manfaatlariga xavfli ekanligini anglab prezident F.Ruzvelt 1939 yil martida «betaraflik» to'g'risidagi qonunni qayta ko'rib chiqishni taklif etdi. Bu masala kongressda qizg'in ravishda muhokama qilindi. Vakillar palatasida izolyatsionistlardan iborat ko'pchilik (188 ovozga qarshi 200 ovoz bilan) «betaraflik» to'g'risidagi qonunni o'z kuchida qoldirdi. Bu bilan fashist agressorlari uchun qulay sharoit saqlanib qoldi.

4-mavzu: 1918-1939 yillarda SSJI

Asosiy savollar:

1. Rossiya 1917 yil to'ntarishidan keyingi xalqaro intervensiya va fuqarolar urush yillarida.
2. Iqtisodiyotni boshqarishning markazlashtirilish va mustabid Sovet tuzumining ichki siyosati.
3. Sovet totalitar tuzumining tashqi siyosati.

1-asosiy savolning bayoni:

1917 yilning fevral oyi oxirida Rossiyada ro'y bergan inqilob Romanovlar sulolasining 304 yillik hukmronligiga barham berdi. 1917 yil 2 martda podsho Nikolay II o'z ukasi Mixail foydasiga taxtdan voz kechdi. Ammo hokimiyatning podsholik shakliga qarshi noroziliklar tufayli Mixail Romanov bu taklifni qabul qilmadi. Faqatgina Ta'asis majlisi roziligi bilan taxtga vorislik qilishi mumkinligini bildirdi.

Mamlakatda amalda ikki hokimiyatchilik qaror topdi. Hokimiyat burjua partiyalari vakillaridan iborat Muvaqqat hukumat bilan ishchi va askar deputatlari organi bo'lgan Sovetlar o'rtasida taqsimlangan edi. Ikki hokimiyatchilik-ikki diktaturaning yakka hukmronlik uchun kurashi davri 1917 yilning 1 martidan 2 iyuligacha davom etdi. Muvaqqat hukumat parlamentar monarxiyani e'lon qilish tarafdori edi. Ishchi va askar deputatlari proletariat va dehqonlarning inqilobiy-demokratik diktaturasiga tayanib, respublika o'rnatish uchun kurash olib borardilar. 1917 yil 4 iyulda Petrogradga ishchilar namoyishining o'qqa tutilishi bilan ikki hokimiyatchilik barham topdi va Muvaqqat hukumat hokimiyati o'rnatildi.

Muvaqqat hukumat asosan o'rta va yirik burjuaziya manfaatlarini ifodalovchi bo'lgan konstitutsiyaviy demokratlar (kadetlar) partiyasi a'zolaridan tuzilgan edi. Sovetlar sotsialist-inqilobchilar (eserlar) va Rossiya sotsial-demokratik ishchilar partiyasi (RSDRP) tomonidan tashkil etilgan bo'lib, o'sha davrda rahbarlik mensheviklar qo'lida edi. 1917 yilning fevralida bolsheviklar RSDRP ichida kichik bir guruhni tashkil etardi. Rossiya bolsheviklari dohiysi V.Lenin Shveysariyada muhojirlikda yashar, Rossiyadagi inqilobiy voqealar xususida ham gazetalar orqali xabar topgan edi. Germaniya hukumati uni o'z mamlakatiga Finlyandiya orqali Petrogradga jo'natishga rozilik berdi.

1917 yilning 3 aprel kuni kechqurun V.Lenin Petrogradga etib keldi. Rossiyaga kelgan zahoti u mavjud tuzumni «sotsialistik inqilob» yo'li bilan ag'darish dasturini ilgari surdi. Lenin tomonidan qo'yilgan vazifa inqilob yo'li bilan yangi hokimiyat o'rnatish va bu hokimiyat vositasida cheklanmagan huquqlarga ega bo'lgan proletariat diktaturasini qaror toptirish edi. Amalda u bolsheviklar partiyasining mutlaq hukmronligini o'rnatishni, iqtisodiyotda esa barcha korxonalar, zavod va fabrikalarni davlat ixtiyoriga o'tkazish, shuningdek, erlarni mulkdorlardan olib, dehqonlarga bo'lib berishni nazarda tutar edi.

Davlat hokimiyatining Lenin tomonidan ilgari surilgan proletariat diktaturasi shakli totalitar hokimiyatning yorqin namunasi edi. Lenin shunday deb yozgandi: «Proletariat diktaturasi qonunga emas, ko'pchilikning zohiriy irodasiga emas, balki to'g'ridan-to'g'ri zo'ravonlikka tayanadi. Zo'ravonlik- hokimiyatning qurolidir». Lenin shunday derdi: «Inqilobda eng asosiysi - hokimiyat, u qo'lga kiritilgach. hech qanday qonunning va ko'pchilik irodasining hojati yo'q».

Muvaqqat hukumat qiyofasidagi boshqaruvning respublikachi - demokratik shakli hokimiyat tepasida uzoq tura olmadi. Yangi hukumat paytida tuzilgan maxsus nazorat muassasalari faoliyati yirik banklar va korxonalar zimdan qarshiligi tufayli to'xtab qoldi.

Muvaqqat hukumat vazirlari urushni g'alabagacha davom ettirish, ittifoqchilar oldidagi majburiyatlarni bajarish haqida ko'proq gapirar edilar. Yirik banklar va korxonalar egalaridan iborat hukumat o'zining cheklanmagan hokimiyatiga xavf tug'ilishini istamasdi. Chunki bu urush tufayli ular qurol-yarog' sotish va pulning qadrsizlanishidan katta foyda ko'rmoqda edilar.

Bolsheviklarning asosiy shiori – «Xalqlarga tinchlik!» - mamlakat aholisining katta qismi tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Xalq urushdan charchagan va boshqa urushishni istamas edi. Mamlakatda Muvaqqat hukumatni ag'darishga qaratilgan harakat boshlandi. Ana shunday

targ'ibot ishlari natijasida askarlar frontdan ommaviy shaklda qochib kela boshladilar. Bundan keyin ularni to'xtatishning iloji yo'q edi.

Muvaqqat hukumat o'z ishlarini harbiy muvaffaqiyatlar bilan tuzatib olish umidi bilan 1917 yil iyun oyi boshida qo'shinlarga hujumga o'tish haqida buyruq berdi.

18 iyunda rus armiyasi Lvov tomondan hujumni boshlab yubordi va dushman mudofaasini yorib o'tdi. Ammo hujum muvaffaqiyatlari uzoq davom etmadi. Nemis qo'mondonligi g'arbiy frontdan bir necha diviziya tashladi. Sharqiy frontning boshqa uchastkalaridan kuchlarni bu frontga olib kelib qarshi hujumga o'tdi. Rus qo'shinlari Galitsiyadan siqib chiqarildi. Rus armiyasi 60 ming kishisini yo'qotdi.

Frontda hujumga o'tish uyushtirilishi bilan aksilinqilobchilar ham bosh ko'tardi. Inqilobiy qismlar tugatilib, undagi askarlar boshqa joylarga yuborila boshladi, ishchilarni qamash boshlandi, mamlakatning siyosiy hayotida reaksion harbiylarning roli kuchaydi.

Mamlakatning iqtisodiy ahvoli tobora yomonlashdi. Korxonalar ketma-ket yopila boshladi. Ko'pgina kapitalistlar sanoat mollari narxini oshirish maqsadida ishlab chiqarishni to'xtatib qo'ydilar. Shaxtalarda va metallurgiya zavodlarida ko'mir hamda metall zahiralari tog'-tog' bulib uyulib qoldi, bular ataylab iste'mol qilinadigan joylarga jo'natilmas edi, vaholanki, korxonalar ko'mir va metall bo'lmaganligi uchun to'xtab yotar edi. May-iyul oylarida 439 zavod yopib qo'yildi. Ocharchilik shafqatsizlik bilan yaqinlashib kelmoqda edi. G'alla, don bilan savdo qiluvchilar non tanqisligini ataylab kuchaytirar edilar. Burjuaziya yuksalib kelayotgan inqilobni ochlikning yovuz changali bilan bo'g'ib tashlashga urinmoqda edi. Burjua hukumati yopirilib kelayotgan iqtisodiy halokatning oldini olish uchun hech qanday chora ko'rmadi.

Urushning cho'zilib ketganligidan, oziq-ovqat mahsulotlarining tobora qimmatlashayotganligidan, mamlakatdagi iqtisodiy va umumiy vayronagarchilikdan, er to'g'risidagi masalaning hal qilinmay kelayotganligidan, burjua Muvaqqat hukumatning mamlakatni inqirozdan chiqarishga noqobilligidan xalq ommasining noroziligi kundan-kunga kuchayib ketayotgan edi. Buning ustiga hujum yirik harbiy mag'lubiyat bilan yakunlandi. Petrogradning g'azablangan aholisi 1917 yil 4 iyulda ommaviy namoyishga chiqdi. Unda 500 mingdan ortiq kishi qatnashdi. Namoyishchilar Muvaqqat hukumatning iste'foga chiqishini va hokimiyatning Sovetlar qo'liga berilishini talab qildilar. Namoyish hukumat qo'shinlari tomonidan bostirildi. Ikki hokimiyatchilik tugatildi, hokimiyat to'laligicha Muvaqqat hukumat qo'liga o'tdi.

8 iyulda esa A.F.Kerenskiy Muvaqqat hukumat boshlig'i qilib tayinlandi. Menshevik-esserlar Sovetlarining Markaziy Ijroiya Komiteti Kerenskiy hukumatini inqilobni «qutqarib qoluvchi hukumat» deb e'lon qilib, unga favqulodda vakolatlar berdi. Kerenskiy hukumati bundan foydalanib frontda o'lim jazosini tikladi, harbiy-dala sudlarini joriy qildi, harbiy tsenzura o'rnatdi, bolsheviklarning markaziy gazetasi «Pravda»ni va boshqa shaharlardagi bir qancha bolshevistik gazetalarni ta'qiqladi.

24 iyulda Kerenskiy boshliq burjua va mayda burjua partiyalari vakillaridan iborat ikkinchi koalitsion muvaqqat hukumat tuzildi. Hukumat sostavi aksilinqilobchilardan iborat bo'lib, burjuaziya manfaatini ifodalay va uning hokimiyatini ta'minlay edi. Burjuaziya behad xursand, u ishchilar inqilobiga barham berdim, deb o'ylar edi. Ammo xursandchilik qilishga hali erta edi. Iyul voqealari mamlakatdagi siyosiy vaziyat tubdan o'zgarganligini ko'rsatdi va burjua-demokratik inqilobning o'sib sotsialistik inqilobga o'tish jarayonida burilish nuqtasi bo'ldi.

Iyul namoyishi bostirilganidan so'ng bolsheviklar partiyasining e'tibori va ta'siri anchagina o'sdi. 1917 yil sentyabr oyida partiyaning a'zolari soni 300 mingdan ortib ketdi. Bu paytda mamlakat siyosiy hayotining ikki asosiy markazi - Petrograd va Moskva Sovetlari bolsheviklar nazorati ostiga o'tgandi.

Iyul voqealaridan keyin burjuaziya inqilobni batamom tor-mor keltirish uchun va imperialistik urushni oxiriga etkazishni ta'minlay oladigan ochiq harbiy diktatura o'rnatish uchun kuch to'plashga kirishdi.

Oliy bosh qo'mondon general L.G. Kornilov Stavkasi aksilinqilobiy kuchlarini safarbar etuvchi asosiy markazlardan biri bo'lib, burjuaziya uni diktator deb e'lon qilishni mo'ljallagan edi.

12 avgustda Moskvada Davlat kengashi ochildi, Muvaqqat hukumat bu kengashni butun aksilinqilobiy kuchlarini jipslashtirish maqsadida chaqirgan edi. AQSh prezidenti Vilson kengashga tabrik telegrammasi yubordi, unda «barcha ichki va tashqi dushmanlarga qarshi» kurashda Rossiya hukumatiga har tomonlama moddiy yordam ko'rsatishni va'da qilib AQSh Muvaqqat hukumatga 100 mln. dollar miqdorida yangi zayom berdi.

25 avgustda Kornilovning buyrug'i bilan maxsus tuzilgan «Petrograd armiyasi» A.I.Krimov ko'moqdonligida yurishni boshladi. Petrograd ustiga bu aksilinqilobiy yurishni frontlarning qo'mondonlari, mamlakatdagi barcha aksilinqilobchi kuchlar tabrikladilar. Antanta davlatlari Kornilovning isyoni yordamida Rossiyada harbiy diktatura o'rnatishni, o'sib borayotgan sotsialistik inqilobni tor-mor keltirishni va G'arbda kuchayib borayotgan inqilobiy harakatni barbod qilishni mo'ljallagan edilar. Bolshevistik partiya bir necha kun ichida poytaxtda uni himoya qilish uchun Qizil gvardiyachilar, inqilobchi soldat va matroslardan (hammasi bo'lib qariyb 60 ming kishidan) iborat yirik qurolli kuchlarni barpo qilishga muvaffaq bo'ldi. O'n minglarcha mehnatkashlar Petrograd atrofida okoplar kovladilar, sim to'siqlar qo'yidilar. Poytaxt kornilovchilar kira olmaydigan mustahkam qal'aga aylandi. Bolshevistik propaganda ta'siri ostida soldatlar va kazaklar ishchilar tomoniga o'ta boshladilar. General Krimov o'z soldatlarini tashlab Petrogradga qochib ketishga majbur bo'ldi, chunki soldatlar uni qamoqqa olishni talab qilgan edilar. Kornilov avanturasi barbod bo'lganligiga ishonch hosil qilganidan keyin Krimov o'zini-o'zi otib o'ldirdi.

1917 yil kuzida umummilliy inqiroz behad tez etilib bordi. Bu avvalo xo'jalik vayronagarchiligining keskin chuqurlashib ketganligida, ishchilar sinfi va keng mehnatkashlar ommasi ahvolining yanada yomonlashganligida namoyon bo'ldi. Mamlakat ustiga xo'jalik halokati va ocharchilik rahmsizlik bilan yopirilib kelmoqda edi. 1917 yilda sanoat yalpi mahsuloti 1916 yildagiga nisbatan 36,5 foiz qisqardi.

Chayqovchilik misli ko'rilmagan darajada avj olib ketdi. May oyidan to avgustgacha keng iste'mol mollari narxi qariyb ikki marta oshib ketdi. 1917 yilda ishchilarning real ish haqi 1913 yildagiga nisbatan ikki baravar kamayib ketdi. Mehnatkashlarning ahvoli kun sayin yomonlasha bordi.

Mamalkat chuqur moliya inqirozini boshidan kechirayotgan edi: 1917 yil byudjetining tanqisligi qariyb 82 foizga etib, buni qoplash uchun borgan sari ko'p miqdorda qog'oz pul – «kerenka» (xalq bu pulni masxara qilib shunday deb atar edi) chiqarildi. Bu esa so'mning xarid quvvatini keskin ravishda pasaytirib yubordi. 1917 yil oktyabrda uning real qimmatini urushdan oldingidan o'n baravar kam edi.

Rossiya chet el davlatlariga tobora ko'proq qaram bo'lib bormoqda edi. Muvaqqat hukumat vaqtida davlatning chet davlatlardan qarzi ikki hissa ko'payib, juda katta miqdorga - 16 mlrd. so'mga etdi.

Markaziy komitetning qaroriga binoan, Lenin 7 oktyabrda yashirish holda Finlyandiya Moskvaga keldi va qo'zg'olonni tayyorlash ishlarining hammasiga rahbarlik qildi. Ertasi kuni Lenin «Chekkadagi kishining maslahati» degan maqola yozib, unda qurolli qo'zg'olon o'tkazishning batafsil va aniq rejasini belgilab berdi.

1917 yil 25 oktyabrda bolsheviklar hokimiyatni o'z qo'llariga oldilar. Amalda Peterburgda to'ntarishga qarshi turadigan kuch qolmagan, hech kimning Muvaqqat hukumatni himoya qilish niyati ham yo'q edi. Sovetlarning ikkinchi s'ezdi to'ntarish yakunlanganidan keyin hokimiyatga bolsheviklar partiyasi kelganligini tasdiqladi, er haqida, tinchlik haqida dekretlar va «Rossiya xalqlari huquqlari deklaratsiyasi»ni qabul qildi.

25 oktyabrga o'tar kechasi bolsheviklarning qurolli guruhlar Nikolay va Boltiq vokzallarini, markaziy elektr stantsiyasini egalladi. Soat 13 da Muvaqqat hukumat joylashgan Mariin saroyi qo'lga kiritildi. Soat 18 da Qishki saroy o'rab olindi va tez orada zabt etildi. Muvaqqat hukumat to'la tarkibda qamoqqa olindi. Harbiy-inqilobiy qo'mita davlat to'ntarishini amalga oshirib, 25 oktyabrda hokimiyatni o'z qo'liga oldi.

Rossiyada oktyabr to'ntarishidan boshqa yo'l bormidi? Rossiya taraqqiyotning boshqacha yo'lidan ketishi mumkinmidi? Ayrim olimlarning fikricha, agar podshoh hokimiyati burjua - demokratik respublikasi bilan almashtirilganida edi, Rossiya jahonning sanoati eng rivojlangan ikkinchi mamlakati bo'lishi, terror, ommaviy qatog'onlar, hayotning past darajasi va axloqiy tanazzul kabi ayanchli qismatdan qutulishi mumkin edi.

Ammo har qanday inqilobiy voqea - uni vujudga keltirgan moddiy va ma'naviy sharoitlarning in'ikosidir. Rossiyada feodal aqidalarning saqlanib qolganligi, shuningdek, burjuaziyaning kuchsizligi, uning siyosiy jihatdan tarqoqligi, eskirgan boshqaruv tizimiga asoslangan avtokratiyaning shafqatsizligi tufayli vaziyat murakkablashgan edi. Rossiyaning eng asosiy nuqsoni iqtisodiyotning xorijiy sarmoyaga qaram bo'lib qolganligi edi. Buyuk imperiya so'nggi Romanovlar hukmronligi davrida yarim mustamlaka edi, deyish mumkin. Rossiya ko'mir konlarining 90 foizi, kimyo sanoatining 50 foizi, mashinasozlik korxonalarining 40 foizi, bank jamg'armalarining 42 foizi G'arb davlatlariga tegishli edi. Milliy sarmoya juda oz, milliy daromad mamlakat ehtiyojlarini qondirish va iqtisodiy taraqqiyot uchun kamlik qilardi. Milliy daromadning yarmidan ko'pini aholining eng faqir qismi bo'lgan dehqonlardan olinadigan soliqlar tashkil etardi.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida barpo etilgan Rossiya temir yo'llari xorijiy sarmoya hisobiga ko'rilgan edi. 1917 yil oktyabr voqealaridan keyin Evropa sanoatchilari o'z daromadlarini yana Rossiya sanoatiga qayta olib kirishdan manfaatdor emas edilar. Rossiya faqatgina sarmoya to'plash bo'yicha favqulodda choralar ko'rish, qishloq xo'jaligidagi barcha imkoniyatlarni safarbar etish, o'z ishchilarini ekspluatatsiya qilish evaziga sanoat ravnaqiga erishishi mumkin edi. Bolsheviklarning dasturiga ko'ra, iqtisodiy tadbirlarning asosini xorijiy mulklarni milliyalashtirish, podsho hukumatining qarzlarini to'lashdan voz kechish va majburiy mehnat tashkil etardi. Tabiiyki, burjua-demokratik hukumat bularning birortasini ham amalga oshirmagan bo'lur edi.

Ishchilar amalda bolsheviklar partiyasini qo'llab-quvvatladilar. Ammo ular aholining shu qadar oz qismini tashkil etardilarki, Rossiya tarixi jarayoniga hal qiluvchi ta'sirlari haqida gap ham bo'lishi mumkin emas. Ammo ishchilarning 80 foizi Petrograd va Moskvada jamlangan edi. Bu esa hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. Ishchilar eski dunyoni buzish va yangisini qurish ishtiyoqi bilan band edilar. Ular butun jamiyatni sotsiallashtirish, ya'ni barcha ishlab chiqarish vositalarini umumiyalashtirish, ishlab chiqarish ustidan ishchi nazorati joriy etish va davlatda o'z hokimiyatlarini o'rnatish niyatida edilar.

Bolsheviklar taktik harakatlar uchun keng imkoniyatga ega bo'ldilar. 1918 yil 3 martida Brest-Litovsk shahrida Germaniya bilan tinchlik shartnomasi imzolandi. Shu tariqa inqilobning asosiy shiori «bajarildi». Brest-Litovskdagi tinchlik shartnomasi aslida Germaniyaga tasdim bo'lish bilan barobar edi. Ammo Rossiya og'ir va tahqirlovchi bo'lsa-da, uzoq kutilgan tinchlikka erishgan edi. Shartnomaga ko'ra, Rossiyadan Litva, Kurlyandiya, Lifyandiya, Estlyandiya, Belorussiyaning bir qismi ajratib olindi, Kars, Ardagan va Batumi Turkiyaga berildi.

Sovet hokimiyatining hayot mamotini hal qiladigan tub masala sulh masalasi edi. Rossiyaning bundan buyon ham urushda ishtirok etishi Sovet hokimiyatiga german naysalaridan muqarrar ravishda halok bo'lish xavfini tug'diraetgan edi. AQSh, Angliya, Frantsiyaning hukmron doiralari sulh tuzish to'g'risida eshitishni ham istamas edilar. Sovet hukumatining bu masala yuzasidan qilgan barcha murojaatlarini ular javobsiz qoldirdilar.

Sovet hukumati sulh muzokaralarini boshlash to'g'risida bir necha bor qilgan taklifiga Antanta hukumatlaridan javob olmaganidan keyin Germaniya va uning ittifoqchilari bilan bir yoqlama muzokaralar boshlashga majbur bo'ldi. 2 (15) dekabrda Sovet Rossiyasi bilan Germaniya blokidagi mamlakatlar (Germaniya, Avstriya-Vengriya, Bolgariya va Turkiya) o'rtasida yarash bitimi tuzildi. Bir haftadan keyin Brest-Litovskda sulh shartnomasi tuzish to'g'risida yana muzokaralar boshlandi.

1918 yil 9 yanvarda o'n kunlik tanaffusdan keyin sulh konferentsiyasi ishini yana davom ettirdi. Tanaffus kunlarida Sovet hukumati Rossiyaning sobiq ittifoqchilarini muzokaralarga jalb

qilishga yana bir karra urinib ko'rdi. Germaniya delegatsiyasi Rossiya ittifoqchilari sulh muzokaralarida ishtirok etishdan bosh tortganligini bahona qilib, anneksiyasiz va kontributsiyasiz sulh tuzish printsipini rad etdi. U Rossiya bilan Germaniya o'rtasida yangi chegara belgilashni taklif qildi, o'shanda Polsha, Litva, Estoniyaning bir qismi, Latviya, Belorussiya, Ukraina, Moonzund orollari va Riga qo'ltig'i Germaniyaga o'tar, bu esa Germaniyaga Fin va Botnicheskij ko'rfazlariga olib boradigan dengiz yo'llarini nazorat qilib turish imkonini berar va Petrogradni xavf ostida qoldirar edi. Nemislarning sulh shartnomasini imzolash to'g'risida ultimatum tarzidagi talablariga javoban Brestda Sovet delegatsiyasiga boshchilik qilgan Trotskiy 10 fevralda, Sovet Rossiyasi shartnomani imzolamaydi, ammo urushni to'xtatadi, armiyani esa tarqatib yuboradi, deb bayonot bergandan keyin vaziyat yana yomonlashdi.

Trotskiyning sulh shartnomasini imzolashdan bosh tortganidan foydalanib, nemis qo'mondonligi yarash shartlarini buzdi va o'z qo'shinlarini butun front bo'ylab rus armiyasiga qarshi xujumga tashladi. Nemis qo'shinlari Petrogradga xujumni davom ettirdilar, Ukraina va Belorussiyaga bostirib kirdilar, butun Litvani, Estoniyani bosib olib, u erlarda Sovet hokimiyatini tugatdilar. Mamlakat xavf ostida qoldi. Hamma erda Qizil Armiya qismlari tuzilib, frontga jo'natildi. 23 fevralda Pskov va Narva yonida Qizil Armiya otryadlari dushman qo'shinlari bilan shiddatli jang qildi. Nemislarning «bir zarba bilan» g'alaba qozonish plani barbod bo'ldi. Urush davomli tus olmoqda edi. Bu hol nemis qo'mondonligini qaytadan sulh muzokaralari boshlashga majbur etdi. Biroq ular yangi, yanada og'irroq shartlar qo'ydi.

3 martda Brest-Litovskda sulh shartnomasi imzolandi. Uning shartlari Rossiya uchun juda og'ir va mushkul edi. Latviya, Litva, Polsha, Estoniya, Ukraina, Belorussiyaning bir qismi, Ardagan, Kars, Batum Sovet Rossiyasidan ajratib olindi. Sovet hukumati Ukrainani nemis imperialistlariga berib qo'ygan Markaziy Rada bilan shartnoma tuzishi hamda armiya va flotni demobilizatsiya qilishi kerak edi. 1918 yil avgustida Germaniya Brest shartnomasiga qo'shimcha ravishda RSFSRni iqtisodiy masalalar yuzasidan tuzilgan shartnomani imzolashga majbur etdi, bu shartnomaga ko'ra Germaniyaga 6 milliard marka kontributsiya to'lanishi kerak edi. Ukraina va Finlyandiya mustaqil davlatlar deb e'tirof etildi. Rossiya o'zining 780 ming kv.km.hududini yo'qotdi. Rossiya, shuningdek, butun armiyasini darhol tarqatib yuborishi, flotini portlarga qaytarishi va qurolsizlanishi zarur edi.

1916 yilda Rossiya bilan ittifoqchi mamlakatlarning siyosiy doiralarida g'alati bir xujjat paydo bo'ldi. Ittifoqchilar urushdan keyin Rossiyani bo'lib olish haqida yashirincha shartnoma tuzdilar. Reja quyidagicha edi: Rossiya Germaniya bilan urushda mag'lub bo'ladi, armiya va flotini yo'qotadi va siyosiy jihatdan kuchsizlanadi. Shundan keyin Germaniya bilan yarashish va birgalikda Rossiyani bo'lib olish mumkin.

Bu paytda Rossiya Germaniya armiyasining katta qismini o'ziga jalb etish uchun so'nggi kuchlarini safarbar etgan, ittifoqchilarni qo'llab-quvvatlash uchun nemislarga qarshi yomon qurollangan, yomon tayyorgarlik ko'rgan polklarni hujumga tashlamoqda edi. Ittifoqchilar esa Rossiyani mag'lub qilish va uni davlat sifatida yo'qotishni mo'ljallamoqda edilar. Ukraina Frantsiyaning protektoratiga aylanishi, Kavkaz va Turkiston esa Angliya protektorati bo'lishi ko'zda tutilgandi. Uzoq sharqqa yaponlar da'vogarlik qilar, amerikaliklar esa Rossiya temir yo'llarini egallab olish ishtiyoqida edilar.

Garchi siyosiy dushmanlari sharmandali bitim deb hisoblasa-da, Lenin Germaniya bilan sulh tuzib, Rossiyani milliy falokatdan saqlab qoldi. Oradan 8 oy o'tgach, Germaniyada inqilob ro'y berdi va mazkur shartnoma bekor qilindi. G'arb davlatlari Rossiyani kuch bilan jangda yanchib tashlashga ahd qildilar. 1918 yil mart oyida Rossiyaga qarshi intervensiya boshlandi.

1918 yilning bahori va yozida Rossiyaning shimoli (Murmansk, Arxangelsk) ingliz, frantsuz va amerikan qo'shinlari tomonidan okkupatsiya qilingan edi; Uzoq Sharqqa yapon, ingliz va amerikan interventlari, bularning ketidan esa Frantsiya, Italiya, Kanada qo'shinlari, O'rta Osiyo va Bokuga ingliz qismlari kelib tushdilar. Interventlar paydo bo'lgan joylarning hammasida Sovet hokimiyatini ag'darib tashlab, uning o'rniga aksilinqilobiy oq gvardiyachilar diktaturasini, shafqatsiz okkupatsiya rejimini o'rnatardilar. Shunday tasavvur paydo bo'ldiki,

go'yo bu harakat oldindan rejalashtirilganu, hamlaga bir ishora kerak bo'lgan xolos. G'arb davlatlarining Rossiyadagi harakatlari mustamlakachilik, bosqinchilik yo'nalishiga ega edi. Ammo qanchalik mantiqqa zid tuyulmasin, mazkur intervensiya bolsheviklarning g'alabasini ta'minladi. Interventlar bilan birga mamlakatga yirik mulkdorlar, fabrika va zavodlarning egalari ham qaytib keldi. Xalq ularning hokimiyatga qaytishini istamas edi. Bolsheviklar xalqni ularga qarshi kurashga chaqirdi va ko'pchilik bolsheviklarni qo'llab-quvvatladi. Siyosat iqtisodiyotdan ustun chiqdi - xalq bolsheviklarning mantiqsiz iqtisodiy yangiliklarini kechirish va ular bilan birga interventlarga qarshi jang qilishga tayyor edi. Urushdan tinkasi qurigan xalq yana qo'lga qurol oldi.

Janubda intervensiyani avj oldirish bilan bir vaqtda Antanta Shimolda va Sharqda ham urush harakatlarini faollashtirdi. Murmansk va Arxangelskda interventlarning ingliz-frantsuz-amerikan kuchlari to'xtovsiz to'ldirib turildi, natijada ularning soni 1918 yil oxirlarida oq gvardiyachi qismlar bilan birga 40 ming kishiga etdi. Ular Kotlasga yorib kirish maqsadida janubi-sharqqa qarab yurdilar, bundan muddao sharq tomondan Sibirdan hujum qilib kelayotgan Kolchak qo'shinlari bilan o'sha Kotlasda birlashish edi.

1918 yil 18 noyabrga o'tar kechasi Omskda sobiq chor admirali Kolchak Antanta davlatlarining ko'rsatmasiga va bevosita madadiga tayanib to'ntarish qildi va hokimiyatni o'z qo'lga oldi. Antantaning planiga binoan Kolchak barcha ichki aksilinqilobiy kuchlarini o'z atrofida birlashtirishi kerak edi. 18 noyabrda Kolchak «Butun Rossiya hukumati Ministrlar Sovetining qarori bilan u oliy hukmdor qilib tayinlanganligi va Rossiyaning butun piyoda hamda dengiz kuchlari ustidan oliy qo'mondonlik vazifasini ijro etishga kirishganligi» to'g'risida buyruq chiqardi. Kolchak hokimiyatini Denikin, Yudenich va Rossiya aksilinqilobchilarning ko'zga ko'ringan boshqa rahbarlari tan oldilar. Kolchak tamomila AQSh va Antanta xizmatiga o'tdi. U podsho qarzlarni to'lash majburiyatini oldi, butun temir yo'l transportini Antanta mamlakatlari kontroliga topshirish uchun bayonot berdi. Harbiy operatsiyalarga umumiy rahbarlik ishlari ham Antanta harbiy missiyalari qo'lga o'tdi. 1919 yil yanvarida Frantsuz generali Janenni «Baykaldan g'arbgacha bo'lgan Sibir va Sharqiy Rossiyadagi rus va ittifoqchi kuchlar qo'mondoni» qilib tayinlash to'g'risida Kolchak bilan Antanta vakillari o'rtasida tuzilgan konventsiyaga qo'l qo'yildi. Kolchak oq gvardiyachi qo'shinlarni qaytadan tuzib va to'ldirib, AQShdan juda ko'p miqdorda qurol-aslaha olib, 1918 yil noyabrning oxirlarida Permga hujum boshladi.

AQSh, Angliya, Frantsiya hukumatlari Denikinga Kolchakka, Yudenichga va Rossiyaning boshqa aksilinqilobchi kuchlariga juda ko'p miqdorda qurol-aslaha, o'q-dori yubordilar. Ular Sovet respublikasiga qarshi urush olib borishga majbur qilish maqsadida Ruminiya, Polsha, Finlyandiyaga qattiq tazyiq ko'rsatdilar. Baltika bo'yidagi aksilinqilobchilarga yordam berish uchun Boltiq dengiziga ingliz floti yuborildi. 1919 yilning yanvaridayoq interventlar va ichki aksilinqilobchilarning birlashgan kuchlari Estoniyada Sovet hokimiyatini ag'darib tashlashga muvaffaq bo'ldi. G'arb davlatlari o'zlari istamagan holda o'z harakatlari bilan bolsheviklar tuzumini mustahkamladilar va kuchaytirdilar. AQSh, Angliya, Frantsiya va Yaponiya ishtirok etgan chet el intervensiyasi Rossiyada ichki va tashqi qamalni vujudga keltirdi. Mamlakat nonsiz, yoqilg'i va xom ashyosiz qoldi. Bolsheviklar o'z faoliyatlarini hayot uchun ayovsiz kurashdan boshlashga majbur bo'ldilar.

Chet el intervensiyasi va fuqarolar urushi Sovet davlatidan mamlakat iqtisodiyotini harbiy izga solib yuborishni, interventlarni va oq gvardiyachilarni tor-mor keltirish uchun respublikaning barcha xo'jalik resurslarini safarbar etishni, vaziyatga muvofiq iqtisodiy siyosat olib borishni talab qildi.

Harbiy iqtisodiyotning eng qiyin va hayotiy muhim vazifalaridan biri-oziq-ovqat masalasi edi. Interventlar va oq gvardiyachi qo'shinlari Sovet respublikasidan mamlakatning asosiy g'allakor rayonlarini: Ukraina, Shimoliy Kavkaz, Qrim, Ural, Sibir va boshqa rayonlarni kesib qo'ygan edi. 1918 yil noyabrda Sovet respublikasining hududi 25 gubernada (shu jumladan 15 tasi iste'mol qiluvchi gubernada)dan iborat edi. G'alla quloqlar qo'lida edi, ammo ular uni davlatga

sotishdan mutlaqo bosh tortar edilar. Ma'lum miqdorda ortiqcha g'allasi bo'lgan hatto o'rta dehqon ham g'allasini xarid quvvati juda tez pasayib ketayotgan qog'oz pullarga sotishni istamas edi. O'sha paytda uning g'allasi evaziga etarli miqdorda sanoat mollari berishning iloji yo'q edi. 1918 yil yozida ko'rilgan keskin tadbirlar (oziq-ovqat diktaturasi, kombedlar tuzilishi, qishloqlarga ishchilardan iborat oziq-ovqat otryadlarining yuborilishi) g'alla, oziq-ovqat tayyorlashni ancha kuchaytirishga imkon berdi. Biroq, bu tadbirlar mamlakatni oziq-ovqat bilan ta'minlash vazifasini hal qilolmadi. 1918 yil 30 oktyabrda joriy qilingan oziq-ovqat solig'i ham kutilgan natijani bermadi.

Sovet hukumati zarur bo'lgan eng minimum miqdordagi g'allani razvyorstka yo'li bilan yig'ib olishga majbur bo'ldi. Bu dekret 1919 yil 11 yanvarda joriy qilingan edi. Oziq-ovqat razvyorstkasi sinfiy belgiga qarab olinar edi: kambag'al dehqonlardan hech narsa olinmas edi, O'rta dehqondan - normaga binoan dehqonlarga iste'mol qilish va ekin ekish uchun zarur miqdorda don-dun, shuningdek mollar uchun zarur miqdorda em-xashak qoldirilar edi. Qolgan hamma g'alla qat'iy baholarda tortib olinar edi. Dekretda o'jar va o'z zapaslarini qasddan yashiruvchi dehqonlarga nisbatan mol-mulkini musodara qilishga va xalq sudi hukmi bilan ozodlikdan mahrum qilishgacha chora ko'rish ko'zda tutilgan edi.

Ocharchilikni engish, ishchilarni to'ydirish, chayqovchilikni tugatish, ishchilar sinfini tanazzul va tushkunlikdan qutqarish - inqilobiy hukumat oldida turgan asosiy vazifalar mana shular edi. 1918-1919 yillarda Lenin shu munosabat bilan mamlakat iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotining yangi kontseptsiyasini ishlab chiqdi. Bu «kommunizm»ga to'g'ri olib borishi kerak bo'lgan «harbiy kommunizm» siyosati edi.

Mazkur kontsepsiya asosida mamlakatda don uchun «harbiy yurish» e'lon qilindi. «Temir proletar intizomi» joriy etildi, donni davlatga berishdan yashirgan «quloqlar» ayovsiz jazolandi. 1918 yil may oyida don topish uchun qurolli guruhlar tashkil etildi. Proletar davlati o'z xalqiga zo'ravonlik qildi, mehnat bilan etishtirgan donini tortib ola boshladi. Ayrim qurolli guruhlar bosqinchilik bilan shug'ullandilar. Ular qishloqlardagi donni tamomila olar, har qanday qarshilikni isyon deb baholab, ayovsiz shaklda bostirar edilar.

Lenin shu bilan bir qatorda qat'iy chora-tadbirlar vositasida xususiy tijoratni tugatish, ishlab chiqaruvchilar bilan iste'mol kommunalari o'rtasida rejali oziq-ovqat almashuvini yo'lga qo'yishni mo'ljallagan edi. Tijoratni rejali, davlat miqyosida tashkil etilgan oziq-ovqat taqsimoti bilan almashtirish ko'zda tutilgandi. Pulni yo'qotish, uning o'rniga omonat daftarchalari, cheklar, jamoat oziq-ovqatini olish huquqini beruvchi qisqa muddatli biletlar joriy etish rejalashtirilgan edi. Shu munosabat bilan mazkur siyosatning o'zi ham kommunizm deb ataldi - pulni bekor qilish, xizmatlar, transportda yurish, uy-joyini tekin qilishga urinish uning asosiy belgilari edi.

Oziq-ovqat razvyorstkasi dehqonni o'z ishlab chiqarishini kengaytirishga moddiy rag'batlantirmas edi, albatta, shuningdek, u shahar bilan qishloq o'rtasidagi xo'jalik aloqalarining maqsadga muvofiq bir formasi ham emas edi. Bunday tadbirni ko'rishga urush, muhtojlik, ocharchilik majbur etgan edi. «razvyorstka «ideal» emas, - deb ta'kidlagan edi bolsheviklar dohiysi V.I.Lenin, - balki achchiq va achinarli zaruratdir».

«Harbiy kommunizm», siyosati urush hamda vayronlik natijasida majburan kiritilgan edi. U proletariatning xo'jalik vazifalariga javob bera oladigan siyosat bo'lgan emas va bo'la olmas edi ham. U muvaqqat bir chora edi - deb tan olgan edi bolsheviklar dohiysi V.I.Lenin.

1918 yil bahorida qishloqdan donni majburiy olish boshlandi. Favqulodda oziq-ovqat guruhlari qishloqlarga yuborilib, ortiqcha don davlat ixtiyoriga olina boshlandi. Bularning hammasi fuqarolar urushiga sabab bo'ldi. U 1918 yildan 1920 yilgacha davom etdi. Don (Kaledin, Krasnov), Kuban (Denikin), Janubiy Ural (Dutov), Sibir (Semyonov), Qrim (general Vrangel), mamlakat shimoli-g'arbi (general Yudenich) ichki aksilinqilobning asosiy markazlari edi.

Fuqarolar urushi jarayonida Rossiyaning kelgusi taraqqiyot yo'li uchun kurash borardi. Dehqonlarning barcha talablari pirovardida shu shiorlarga borib taqalardi: «Kommunistlarsiz Sovetlar uchun» va «Tijorat erkinligi uchun». Yirik burjuaziya, dvoryanlar va oq armiya rahbariyati cheklangan monarxiyani tiklashga intilardi. «Inqilobiy demokratiya» yo'nalishidagi

partiyalar (mensheviklar, eserlar) Rossiyaning demokratiya va erkin ishbilarmonlik yo'lidan rivojlanishi tarafdorlari edilar. Bolsheviklar esa proletariat diktaturasi asosiga qurilgan «sotsialistik» davlat barpo etishni o'ylandilar.

Fuqarolar urushi bolsheviklar g'alabasi bilan yakunlandi. Chunki ular sovet hokimiyatini himoya qilish uchun ommani birlashtiradigan yangi mafkurani (jahon urushidan chiqish, er haqidagi Dekretni amalga oshirish, 8 soatlik ish kuni joriy etish va hokazo) shakllantirishga muvaffaq bo'ldilar. Harbiy kommunizm siyosati iqtisodiyotda va davlat siyosatida salbiy oqibatlarga olib keldi. Buning natijasida sovet hukumati 1921 yil bahorida chuqur iqtisodiy va siyosiy inqirozga duch keldi.

Qishloqda boshlangan dehqon qo'zg'olonlari chinakam dehqonlar urushiga aylanib ketdi, uni bostirish uchun yirik harbiy qo'shinlar tashlandi. Turkiston milliy-ozodlik harakati alangasi ichida edi. 1921 yil 2 martda bir paytlar bolsheviklarning tayanch nuqtasi bo'lgan Kronshtadt qo'zg'aldi. Isyonchi dengizchilar partiyani inqilobga xiyonat qilishda, hokimiyatni zo'rlik bilan egallashda ayblab, rus xalqini kommunistlarning hukmronligiga qarshi bosh ko'tarishga chaqirdilar. Partiya ichida ham bo'linish ro'y berdi, markaziy komitet fraktsiyalarga ajraldi.

Bular ob'ektiv voqelik tomonidan bolsheviklarning xomxayoliga qarshi berilgan birinchi ayovsiz dars edi. Dehqon qo'zg'olonlari zolimona tarzda bostirildi, Kronshtadt isyoni tor-mor qilindi, ish tashlashlar tinchitildi, isyonkor Turkistonning chet bilan aloqasi kesildi. Ammo bolsheviklar rahbariyati zo'ravonlik bilan vaziyatni yaxshilab bo'lmasligini, «harbiy kommunizm» vositasida mamlakatni to'ydirish, kiydirish va isitish mumkin emasligini yaxshi anglar edi. Bu totalitar tuzumning birinchi mag'lubiyati bo'lib, xususan, shiorlar va da'vatlardan ham kuchliroq narsalar borligini, chunonchi, bozor, erkin tijorat, ishlab chiqarish va iste'mol ekanligini yaqqol namoyish etdi.

Harbiy kommunizm siyosati ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishiga g'ov bo'lib qoldi. Oziq-ovqat razvyorstkasi tufayli o'z omborida ortiqcha g'alla saqlash huquqidan mahrum bo'lib qolgan dehqonlar mahsulot etishtirishni ko'paytirishga moddiy jihatdan qiziqmay qo'ydi. Dehqonlar g'alla va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirishni hatto kamaytirmoqda edi. «Shahardagi qurilish vazifalariga bevosita kommunistik yo'l bilan yaqinlashishdan iborat bo'lgan razvyorstkaning qishloqda joriy qilinishi ishlab chiqaruvchi kuchlarni yuksaltirish ishiga xalaqit berdi va bizlar 1921 yil bahorida yo'liqqan chuqur iqtisodiy va siyosiy inqirozning asosiy sababi bo'lib chiqdi»- deb xatosini tan olgan edi V.I.Lenin.

Shu munosabat bilan 1921 yil mart oyida Lenin bolsheviklar taktikasida keskin burilish yasadi. Mamlakatda yangi iqtisodiy siyosat (NEP) joriy etildi. 1921 yil 15 martda RKP (b)X s'ezdi «Razvyorstkani natura solig'i bilan almashtirish to'g'risida qaror qabul qildi, bu qarorda: «...davlatning oziq-ovqat, xom ashyo va em-xashak tayyorlash usuli bo'lgan razvyorstka natura solig'i bilan almashtiriladi» deyilgan edi. Bu siyosat iqtisodiyotning ko'p tarzli bo'lishini e'tirof etdi, erkin tijorat va xususiy mulkni qonunlashtirdi. Kontsessiyalar berish vositasida xorijiy sarmoyaning mamlakatga kirishga yo'li ochildi. Mayda tijoratchilarning katta armiyasi paydo bo'ldi. Millionlab kosiblar mamlakat iste'mol mollarining to'rtidan uch qismini ishlab chiqara boshladi. Natijada ishchi va dehqonlar turmushi yaxshilandi, dastlabki jiddiy ijtimoiy tadbirlar hayotga joriy etildi.

Yangi iqtisodiy siyosatga o'tish bolsheviklarning mamlakat iqtisodiy rivojlanishiga munosabatlari jiddiy o'zgarganini anglatardi, va balki, u muvaffaqiyat qozongan yoki uzoq vaqt davom etgan taqdirda, mamlakatda samarali iqtisodiy tizimning yaratilishiga olib kelishi ham mumkin edi.

Yangi iqtisodiy siyosat xo'jalikni rivojlantirish muammosini yarim-yorti hal qilardi. Sovet hokimiyati barcha yirik sanoat, transport, banklar, tashqi savdo, erni o'z qo'liga olib, xususiy sarmoyani chekladi va tartibga soldi, jamoaviy sektorni o'stirish va mustahkamlashga zo'r berdi.

Qishloqda ham o'zgarishlar sodir bo'ldi. Bu erda «oziq-ovqat razvyorstkasi», ya'ni ortiqcha oziq-ovqatlarning kuch bilan tortib olinishi oziq-ovqat solig'i bilan almashtirildi. Endi dehqon davlat solig'ini bajarganidan so'ng ortiqcha mahsulotini bozorda erkin narxlarda sotishi

mumkin edi. Savdoga xususiy sarmoya qo'yildi, davlat eng avvalo sanoat mahsulotlarini taklif qiluvchi yirik ulgurji savdoning tashkilotchisiga aylandi.

Dehqonlar 1921 yili bahorgi ekishni baland ruh bilan o'tkazdilar. 1921 yilda Sovet davlati qishloqlarga o'n minglab plug, borona, seyalkalar, pichan o'rish mashinalari va boshqa qishloq xo'jalik asboblari yubordi va shu bilan dehqonlarga kattagina yordam qildi. 1921 yili Volga bo'yi, Ukraina, Qrim, Shimoliy Kavkaz va boshqa joylarda bo'lgan juda qattiq qurg'oqchilik qishloq xo'jaligiga g'oyat katta zarar etkazdi. Qurg'oqchilik natijasida 22 million kishi ochlikka uchradi. Ochlikdan bir millionga yaqin kishi o'ldi. Ikki million bola etim qoldi.

Sovet hukumati ochlikka uchraganlarni o'limdan saqlab qolish uchun choralar ko'rdi. Qurg'oqchilikdan zarar ko'rgan rayonlarga 85 million pud g'alla yubordi, ijtimoiy ishlar yo'lga qo'yildi (bu ishlarda qatnashganlarga oziq-ovqat payoklari berildi), umumiy ovqatlanish tashkil etildi. Davlat ocharchilik hukm surayotgan rayonlardagi bolalarga alohida g'amxo'rlik ko'rsatdi. Yuqumli kasalliklarning paydo bo'lishiga va tarqalishiga yo'l qo'ymaslik uchun bu rayonlarga keng miqyosda tibbiy yordami berildi. Davlat ocharchilikka qarshi kurashga oltin hisobida 156 million so'm sarfladi.

1919 yilda tuzilgan «Sovet Rossiyasiga texnika yordami berish AQSh va Kanada jamiyati» hamda 1921 yilda AQShda tashkil etilgan «Sovet Rossiyasi do'stlari jamiyati» bu sohada katta ish boshlab yubordi. Bu jamiyatlar mashina, traktor va boshqa ishlab chiqarish qurollarini sotib olish uchun mablag'lar yig'dilar, Sovet Rossiyasiga yuborish uchun ixtisosli ishchilar orasidan kishilar to'pladilar.

1921 yil yozida mamlakatga amerikalik agronom Garold Ver boshliq bir gruppaga ishchilar keldi. Amerika ishchilari o'zlari bilan 21 ta traktor keltirdilar, bu traktorlar «Sovet Rossiyasi do'stlari jamiyati» to'plagan mablag'larga sotib olingan edi.

2-asosiy savolning bayoni:

Yangi iqtisodiy siyosat bilan bir vaqtda Sovet davlati iqtisodiyotni boshqarishni imkon qadar markazlashtirish chora-tadbirlarini faol amalga oshirdi. 1920 yil dekabrda GOELRO rejasi-mamlakatni davlat miqyosida elektrlashtirish rejasi qabul qilindi. U sanoat sohasidagi ishlab chiqarishni urushdan oldingi darajaga etkazish, butun iqtisodiyotni yangi texnik baza va yirik sanoat asosiyda qayta qurishni ko'zda tutardi. Xususiy sanoat, qishloq mehnatini jamoalashtirish, xalqning farovonligi va madaniyatini oshirish rejalashtirildi.

Mamlakat xalq xo'jaligini byurokratik markazlashtirishda 1921 yilda tashkil etilgan Rossiya Davlat banki muhim ahamiyatga ega edi. U barcha pul va kredit operatsiyalarini boshqarardi. Hukumat ko'rsatmalari asosida Davlat banki mamlakatda pul massasining aylanishini tartibga solardi.

Xalq xo'jaligining alohida sohalarini boshqarish maqsadida sohalar bo'yicha xalq komissarliklari tashkil etildi. Ular xo'jalikni boshqarishning qat'iy markazlashtirilishiga, hokimiyat tizginining markaziy davlat apparati qo'lga o'tishiga erishdilar.

Shunday qilib, mamlakatda bir vaqtning o'zida ikki: bir-biriga zid jarayon kechdi. Iqtisodiyotning tabiiy rivojlanishi bolsheviklarni xususiy tadbirkorlik, erkin bozor munosabatlari bilan hisoblashishga majbur qildi, biroq g'oyaviy va siyosiy mulohazalar ishlab chiqarish vositalariga davlatning egalik qilishiga asoslangan ulkan xo'jalik birlashmalarining tuzilishiga olib keldi. Bunday iqtisodiyot barcha korxonalar, zavod, fabrika, er, savdo va moliya tashkilotlarini to'liq milliyllashtirishni ko'zda tutardi.

Yangi iqtisodiy siyosatning birinchi yiliyoq katta falokat - qurg'oqchilik ro'y berdi. Rossiyaning ulkan hududi ochlik sirtmog'ida qoldi. Ocharchilik ro'y bergan hududlarda 20 mln.ga yaqin aholi yashardi. Falokat bu erda salkam bir yil davom etdi. Yuz minglab odamlar ochlikdan, to'yib ovqat emaslik oqibatida paydo bo'lgan kasalliklardan halok bo'ldilar. Ko'plab odamlar oziq-ovqat serob o'lkalar, xususan, O'rta Osiyoga ko'chdi.

G'arb davlatlarining sovet davlatiga munosabati bu beqarorlikni yanada chuqurlashtirdi. Angliya va Frantsiya Rossiyani 1924 yilgacha tan olmadi, Mamlakat iqtisodiy qamal iskanjasida

edi. O'zaro hisob-kitob qoidalari yo'qligi sababli valyuta-pul munosabatlari o'rnatilmagandi. Sovet hukumatining savdo aloqalarini rivojlantirish to'g'risidagi barcha takliflariga G'arb podsho davridagi qarzlarni to'lash va milliyashtirilgan mulkni qaytarish talabi bilan javob berardi. 1924 yilgacha savdo-sotiq faqat Germaniya va qator Skandinaviya davlatlari bilan olib borildi. Hatto o'ta foydali shartlar asosiga ko'rilgan takliflar ham G'arbning munosabatini o'zgartirmadi.

Sovet davlati ijtimoiy ta'minot sohasida muhim islohotlarni amalga oshira boshladi. 8 soatlik ish kuni joriy etildi, ayollarning mehnatiga erkaklar mehnati bilan teng haq to'lash belgilandi, nafaqalar, haq to'lanuvchi ta'tillar, mehnat qobiliyatini yo'qotganlar uchun kasallik varaqalari, ishchi va xizmatchilarga bepul tibbiy xizmat joriy qilindi. Qrimdagi sobiq shoh saroylari, Kavkazda, Qora dengiz bo'yida, Moskva va Petrograd tevaragida kurortlar, sanatoriylarda, ishchilarning dam olish uylari ochildi. Yuz minglab ishchi va xizmatchilar birinchi marta o'z yozgi ta'tillarini oromgohlarda o'tkazish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Ko'pchilik dam oluvchilarga yo'llanmalar bepul berildi.

Biroq, iqtisodiy qonunlarning buzilishi iqtisodiy rivojlanishdagi beqarorlikka olib keldi. Faqat 1927 yilga kelibgina ishlab chiqarish 1913 yil darajasiga etdi. Qishloq xo'jaligi bu yili urushdan oldingi darajagi ham eta olmadi. Hosildorlik beqaror edi. 1924 yil ham qurg'oqchil keldi. Chorvachilik 20-yillarda urushdan oldingi darajaga eta olmadi, dehqon xo'jaliklarining 30%i otsiz edi.

Xo'jalikni boshqarishning ma'muriy-buyruqbozlik usullari qiymatni belgilashda tartibsizliklarni keltirib chiqardi. Sanoat mahsulotlari narxlari sun'iy ravishda oshirildi. Natijada qishloq aholisi sanoat mahsulotlarini xarid qilish imkoniyatidan mahrum bo'ldi, sanoat mahsulotlari omborlarda qolib keta boshladi, korxonalar ishchilarga hatto maosh to'lay olmasdilar. Bolsheviklar iqtisodiy kontseptsiyasining barbod bo'lgani ko'zga aniq tashlanib qoldi. «Davlat sotsializmi»ning ma'muriy buyruqbozlik tizimi iqtisodiy yuksalishni ta'minlay olmadi. Amaldorlarning o'zboshimchaligi, chayqov bozori, korrupsiya, intizomsizlik, rejani bajarish yo'lida ishlab chiqarish texnologiyasini buzish va shu kabi qator illatlar ko'zga tashlanib qoldi.

Ishchilar orasida ishsizlikning paydo bo'lishi eng jiddiy hodisa bo'ldi. Qishloq aholisi tirikchilik ilinjida shaharga ko'chib kela boshladi. Bu erda esa ish yo'q edi. 1923 yili mamlakatda ishsizlar soni 641 ming kishini tashkil qildi, 1924 yilda bu son 1240 ming kishiga etdi. Uy-joy tanqisligi sezildi. Yangi qurilishlar deyarli olib borilmasdi. Aksariyat ishchilar suv, elektr va boshqa hayotiy zarur sharoitlar bo'lmagan barak va erto'lalarda kun kechirardilar. Oziq-ovqat mahsulotlari muttasil etishmasdi. Davlat shahar aholisini oziq-ovqat bilan etarli miqdorda ta'minlay olmasdi.

Tashqi savdoga davlat yakka hokimligi 1917 yildayoq joriy etilgan bo'lib, unga doir masalalar Moskvadagi amaldorlarning tor doirasi tomonidan ko'rilishi, bu masalaning ko'pchilik muhokamasiz xal qilinishi tashqi iqtisodiy aloqalarning rivojlanishiga to'sqinlik qildi. G'arb bilan aloqa qilishdan, G'arb taraqqiyoti va madaniyatining ta'siridan qo'rqish, keng avj olgan josuslik vasvasasi sovet iqtisodiyotini dunyo miqyosida rivojlantirish yo'liga to'g'anoq bo'ldi.

1925-1926 yillarda xususiy, shu jumladan, mayda va hunarmandchilik ishlab chiqarishi jami ishlab chiqarishning bor-yo'g'i 23%ini, xususiy sektorning umumiy ishlab chiqarishdagi hissasi esa atigi 15%ni tashkil qildi. 1922 yil dekabrda to'rtta mustaqil Sovet respublikalari: Rossiya Sovet Federativ Sotsialistik Respublikasi (RSFSR), Zakavkaziya Sovet Federativ sotsialistik Respublikasi (ZSFSR), Ukraina Sovet Sotsialistik Respublikasi va Belorussiya Sovet sotsialistik Respublikasi ittifoq davlati - Sovet Sotsialistik Respublikalari Ittifoqi (SSSR) bo'lib birlashdilar. Sovet Sotsialistik Respublikalar Ittifoqining tashkil topishi mamlakat rahbariyatida Stalin boshchiligidagi o'ta ekstremist, ulug' davlatchilik kuchlarning g'alabasi bo'ldi. Sovet Ittifoqining butun hududida ma'muriy-buyruqbozlik tizimi qaror topdi. Shu bilan birga Milliy Respublikalarning xom ashyo manbalarini sanoatlashtirish extiyojlari uchun istagancha va deyarli bepul olib chiqib ketish imkonini beruvchi yagona xo'jalik tizimi vujudga keldi.

O'zbekistonda paxtachilikning rivojlantirilishi mamlakatdagi barcha to'qimachilik fabrikalarini paxta, kimyo sanoatini esa maxsus komponentlar bilan ta'minlash hamda iste'mol

mollari ishlab chiqarishni oshirish imkonini berdi. Donbass ko'miri, Ozarbayjon nefti, Ukraina g'allasi va shakari, Qozog'istonning chorvachilik mahsulotlari, Qirg'iziston bergan jun sanoatlashtirishning rivojlanishida hal qiluvchi omil bo'ldi.

Respublikalar Sovetlarining 1924 yil yanvar oyida bo'lgan s'ezdlari SSSR Konstitutsiyasini ratifikatsiya qildi. SSSR Konstitutsiyasi 1924 yil 31 yanvarda Sovetlarning Butunittifoq 11 s'ezdida uzil-kesil tasdiqlandi.

SSSR Konstitutsiyasi tekstiga Sovet Sotsialistik Respublikalari Ittifoqi tuzish haqidagi Deklaratsiya va Shartnoma tekstlari ham kiritildi. Konstitutsiyada SSSR oliy hokimiyat organlari hal qiladigan bir qancha masalalar: tashqi siyosat, urush e'lon qilish va sulh tuzish, SSSR va respublikalarning chegaralari, SSSR sostaviga qabul qilish, SSSR Qurolli Kuchlari, transport va aloqa, xalq xo'jaligini planlashtirish masalalari belgilandi. Bulardan boshqa hamma masalalarni har qaysi respublika o'zi mustaqil ravishda hal qilishga haqlidir. Har qaysi respublika uchun SSSRdan erkin ajralib chiqish huquqi saqlandi. Barcha mavjud bo'lgan sovet sotsialistik respublikalarining ham, kelgusida tashkil topishi mumkin bo'lgan sovet sotsialistik respublikalarining ham Sovet Ittifoqi sostaviga kirishi uchun keng yo'l ochib qo'yildi.

SSSRni tashkil qilish to'g'risidagi shartnoma o'ta markazlashgan qo'shma davlatni vujudga keltirdi. Unda markaziy hukumat qo'lga imkon qadar ko'proq hokimiyatni olishga urindi, milliy respublikalarning huquqlari esa juda ozchilikni tashkil qildi. Byudjet markaz tomonidan belgilandi, pul markazdan turib taqsimlandi, respublikalardagi xalq komissarliklari, markaziy xalq komissarliklariga bo'ysundi, markaz armiya, ichki ishlar xalq komissarligi, tashqi siyosat va tashqi savdo, aloqa va aloqa yo'llarini o'z qo'lga oldi.

To'g'ri, Shartnomaning 26-moddasi har bir respublika Ittifoqdan chiqish huquqiga egaligini ko'zda tutardi. Biroq, hech bir respublika hech qachon bu «huquq»dan foydalana olmadi. Jinoiy huquq Ittifoqning yaxlitligiga qarshi har qanday daxlni og'ir jinoyat deb hisoblab, uni sodir etganlik uchun o'lim jazosini ko'zda tutdi. Markazning ixtiyorida armiya va OGPUning jazo idoralari bo'lib, ular mustaqillikka bo'lgan har qanday intilishni shafqatsiz jazolardi.

1924 yilning sentyabrida Turkiston ASSR Markaziy Ijroiya Komiteti sessiyasi, shuningdek, Sovetlarning V Butun Buxoro qurultoyi va Sovetlarning Butun Xorazm qurultoyi milliy davlat chegaralanishi o'tkazish to'g'risida qaror chiqardi. 1924 yilning oktyabrida SSSR Markaziy Ijroiya Komitetining 2-sessiyasi bu qarorlarni tasdiqladi. Milliy-davlat chegaralanishi natijasida o'zbek xalqi yagona O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasiga, turkman xalqi Turkmaniston Sovet Sotsialistik Respublikasiga birlashdi, tojik xalqining yaxlit yashovchi asosiy ko'pchilik qismi Tojikiston ASSRni tashkil qildi. Tojikiston ASSR O'zbekiston SSR sostaviga kirdi, qirg'izlar Qoraqirg'iston avtonom oblastiga birlashdilar (1925 yildan e'tiboran u Qirg'iziston avtonom viloyati deb yuritila boshladi), bu avtonom viloyat RSFSR sostaviga kirdi; qoraqalpoqlar Qoraqalpog'iston avtonom viloyati barpo qildilar, bu avtonom viloyat Qozog'iston ASSR sostaviga kirdi. Turkiston ASSRning qozoqlar yashab kelgan viloyatlari Qozog'istonning qolgan qismi bilan yangidan birlashdi. Buxoro SSR va Xorazm SSR, shuningdek Turkiston ASSR tugatildi.

1925 yilning fevralida O'zbekiston va Turkmaniston respublikalari Sovetlarining s'ezdlari bo'ldi, bu s'ezdlarda shu respublikalarning Sovet Sotsialistik Respublikalari Ittifoqi sostaviga kirishi to'g'risida qaror qabul qilindi. 1925 yil 13 mayda SSSR Sovetlarining uchinchi s'ezdi O'zbekiston SSR bilan Turkmaniston SSRni Sovet Sotsialistik Respublikalari Ittifoqi sostaviga qabul qildi. Tojikiston ASSR 1929 yilda O'zbekiston SSR sostavidan chiqib, o'zini mustaqil deb e'lon qildi va ittifoqdosh respublika huquqidan SSSR sostaviga kirdi.

Hukumatning yuqori doiralarida hokimiyat uchun muntazam kurash ketardi. Biroq, Lenining obro'si katta bo'lgani sababli uning tirikligida ichki ixtiloflar yashirin kechdi. 1922 yilda Lenin og'ir betoblighi tufayli faol siyosiy hayotdan deyarli ketdi. 1924 yilda Leninning o'limi hokimiyat uchun kurashning boshlanishiga turtki bo'ldi. Partiya rahbariyatida ikki bosh guruh yuzaga keldi. Birini Trotskiy (L.Bronshteyn, 1879-1940), ikkinchisi esa 1922 yilda partiya Bosh

kotibi qilib tayinlanib, partiyada va mamlakatda ulkan hokimiyatni qo'lga kiritgan Stalin (I.Jugashvili, 1879-1953) boshqardi.

Qizil armiyaga bosh qo'mondonlik qilgan Trotskiy tinch aholiga qarshi ommaviy terror uyushtirish, harbiy asirlarni yo'q qilish, o'ziga yoqmagan komandirlarni otib tashlash kabi ayblarni sodir etgan edi. U eng qat'iy choralarni qo'llash– «kasaba uyushmalarini davlatga bo'ysundirish» tarafdori hisoblanardi. Shuningdek, Trotskiy «harbiy kommunizm» dasturi mualliflaridan biri bo'lib, «mehnat armiyalari»ni tashkil qilish va davlatni harbiy lagerga aylantirishni talab qilardi. U ayniqsa dehqonlarga nisbatan shafqatsiz edi. O'sha paytda mashhur bo'lgan «dehqonning elkasida kommunizmga qadam qo'yish» iborasi Trotskiyga tegishli bo'lib, u dehqondan sotsializm qurish uchun zarur barcha narsani tortib olish lozimligini anglatardi.

Birinchi zarba Trotskiyga qarshi qaratildi. 1927 yilda u egallagan barcha lavozimlaridan bo'shatildi, partiyadan haydaldi va mamlakatdan badarg'a qilindi. Trotskiydan so'ng boshqalarga ham navbat keldi. Ularning birinchisi Buxarin bo'ldi. Buxarin aqlli, nazariy jihatdan kuchli siyosatchi bo'lib, erkin dunyoqarashi bilan ajralib turardi. U Rossiyada «sotsializm qurish» rejaları borasida erkin fikr bildirdi. Buxarin sanoatlashtirish va jamoalashtirish bilan bog'liq avanturistik rejalar, iqtisodiyot, transport va moliya sohasining haddan ortiq markazlashtirilishiga qarshi turdi va iqtisodiyot ustidan bunday zo'rlik ijtimoiy taraqqiyot qonunlari hamda iqtisodiyotdagi tabiiy aloqalarning buzilishiga olib kelishi haqida ogohlantirdi. 1929 yili Stalin N. Buxarin va uning tarafdorlarini o'z g'oyalarining xato ekanini tan olish va tavba qilishga majbur qildi.

Partiyaning atoqli arbobi, taniqli nazariyotchi, publitsist sanalgan Buxarinning taslim bo'lishi Stalin uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega edi - bu Stalinning mamlakatda mutlaq hokimiyatni qo'lga kiritganligidan dalolat berardi. Partiyada endi har qanday mustaqil siyosiy fikr bo'g'ilgan, bahslarga, dohiyning qarorlari muhokama qilinishiga yo'l qo'yilmas, uning daholigi va uzoqni ko'ra bilishiga shubha qilish ham mumkin emas edi. Partiya yig'ilishlari Stalinning xalq va jahon proletariati oldidagi xizmatlarini ko'kka ko'tarib maqtashdan iborat bo'lib qoldi, partiyaning o'zi esa unga madhiyalar kuylovchi yakdil va jo'r ovoz xorga aylandi.

Sovet davlati rahbarlari qoloq Rossiyani sanoatsiz qudratli zamonaviy davlatga aylantirib bo'lmasligini yaxshi tushunardilar. 1925 yil dekabrda yalpi iqtisodiyotni rivojlantirishning hal qiluvchi vositasi sifatida sanoatlashtirishga o'tish to'g'risida e'lon qilindi. Mamlakatda yangi zamonaviy sanoatni barpo etish bo'yicha ulkan ishlar boshlandi. Qisqa vaqt ichida o'nlab yangi elektr stantsiyalari barpo etildi, Kerch, Krivoy Rog, Magnitogorsk, Kuznetsk va Sibirda dunyoda eng yirik metallurgiya korxonalari qurilishi boshlandi. Kimyo sanoati, mashinasozlik, traktor va avtomobilsozlik sanoatlarini rivojlantirishga katta e'tibor berildi. 1926-1927 yillarda jami 582 ta yangi korxonalar barpo etildi.

Mamlakatda ishlab chiqaruvchi kuchlarni oqilona joylashtirish hamda milliy respublikalarning iqtisodiy va madaniy jihatdan qoloqligiga barham berish vazifalarini hal qilishga katta e'tibor qaratildi. Bunda 1927-1930 yillarda qurib bitkazilgan Turkiston-Sibir temir yo'li (Turksib) muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Uzunligi 1500 km bo'lgan bu temir yo'l g'alla, o'rmon va ko'mirga boy Sibirni O'rta Osiyoning paxtakor respublikalari bilan bog'ladi. Qurilishda 50 mingdan ortiq ishchi mehnat qildi.

Yangi sanoat korxonalarining barpo etilishi ishchi kuchi va muhandis-texnik kadrlarga bo'lgan katta talabni paydo qildi. Yangi sanoat bazasi yangi, zamonaviy fan-texnika darajasidagi ishchilar sinfi va texnik kadrlarni dunyoga keltirdi. 1926 yilda zavod va fabrikalarda 2 mln. ishchi mehnat qildi, bir yildan so'ng ularning soni 3 mln.ga etdi. Texnik kadrlarning etishmasligi ko'plab yangi oliy texnika o'quv yurtlarining ochilishiga turtki bo'ldi. Talabalar soni qisqa vaqt ichida 48 mingtadan 235 mingtaga etdi.

Mamlakatni rivojlantirishning birinchi besh yillik rejasi qabul qilinishi mamlakatni sanoatlashtirishda muhim bosqich bo'ldi. Bu rejada aql bovar qilmas vazifalarni amalga oshirish ko'zda tutildi. Umumiy sanoat ishlab chiqarishi besh yil ichida ikki yarim baravarga o'sishi lozim edi. Asosiy e'tibor elektrlashtirish, qora va rangli metallurgiya, kimyo sanoati, ko'mir, neft, torf qazib chiqarish, mashinasozlik, elektr sanoatini rivojlantirishga qaratildi. Og'ir sanoatdagi

umumiy o'sish 230%ni tashkil qilishi, elektr energiyasini ishlab chiqarish to'rt baravarga, cho'yan ishlab chiqarish uch baravarga, ko'mir qazib olish esa ikki baravarga oshishi lozim edi.

Sovet davlati xalq xo'jaligidagi asosiy kamchilik turli sohalarning nomutanosib rivojlanishi bo'ldi. Xalq xo'jaligida asosiy e'tibor sanoat mahsulotlarini oshirishga qaratilib, bu 30-yillardayoq kartochka tizimining joriy etilishi va inflyatsiyaning kuchayishiga olib keldi. Iste'mol mollari ishlab chiqaruvchi engil sanoatning hissasi dunyo miqyosida eng oz bo'lib qoldi. Engil sanoatni rivojlantirishga faqat bir foiz sarmoya jalb qilindi. Mamlakatda keng extiyoj mollari-kiyim-kechak, mebel, uy jihozlari, poyafzalning doimiy taqchilligi kuzatildi.

Sanoatlashtirish yangi texnika bo'lgan ulkan talabni paydo qildi. Xarajatli iqtisodiyot texnika va yangi texnologiyalarning rivojlanishi, fan-texnika yutuqlarining tadbiiq qilinishiga imkon bermasdi, shu sababli yangi texnikaning asosiy oqimi faqat rivojlangan G'arb davlatlaridan kelishi mumkin edi. Buning uchun davlatda pul yo'qligi, uni texnika uskunalarini rivojlangan Evropa mamlakatlaridan oltin, o'rmon, g'alla va shu kabilarni sotish evaziga xarid qilishga majbur qildi. Ermitaj xazinasidagi Rembrandt, Rubens, Van Deyk kabi musavvirlarning bebaho asarlari sotilib, ular xususiy kolleksiyalardan o'rin oldi. Hukumat cherkov ta'siriga qarshi kurash va ateizmni joriy qilish bahonasida rus pravoslav cherkovining ulkan boyliklarini musodara qildi. Cherkovlar talandi, oltin va kumush buyumlar - oltin krestlar, ikonalar qoplamlari, shamdonlar musodara qilindi. mamlakat hukumati aholidan ham oltin buyumlarni ola boshladi, maxsus tashkil qilingan «Torgsin» (Xorijiy davlatlar bilan savdo) do'konlari oziq-ovqat mahsulotlari va keng iste'mol mollari (kiyim-kechak, poyafzal, uy jihzlari)ni faqat oltin va tilla buyumlar evaziga sota boshladi. Bu yo'l bilan xalqdan olingan tilla buyumlarning umumiy miqdori qariyb 3 ming tonnani tashkil qildi. Ularning barchasi G'arbdan mol va uskunalar sotib olishga sarflandi.

Sanoatlashtirishni mablag' bilan ta'minlovchi boshqa bir muhim manba - chet milliy o'lkalarni Rossiya sanoatining xom ashyo «dumi»ga aylantirish bo'ldi. Mavjud markazlashgan va rejali iqtisodiyot hamda ko'p sonli ma'muriy kanallar sanoatlashtirish uchun mablag'ning katta qismini milliy respublikalardan jalb qilish imkonini berdi.

Sovet totalitarizmi xalqni yangi sanoatlashgan davlatni qurishga safarbar qila oldi. U qoloq davlatning iqtisodiy rivojlanishida samarali vosita bo'ldi. 1929-1932 yillarda, Evropadagi barcha mamlakatlar va AQSh jahon iqtisodiy inqirozini boshdan kechirayotgan bir paytda, SSSR tashabbuskorlik va majburiy mehnatga asoslangan ulkan qurilish maydoniga aylandi.

30-yillarda SSSR sanoatni jadal rivojlantirish davriga qadam qo'ydi. Umumiy ishlab chiqarish 1928 yildan 1939 yilgacha bo'lgan davrda 6 baravar, elektr energiyasini ishlab chiqarish - 14, qora metallurgiya - 6, kimyo va neft-kimyo sanoati - 15, mashinasozlik - 15 baravar o'sdi. Yangi shaharlar, sanoat gigantlari, ishlab chiqarish komplekslari barpo qilindi. Biroq, bu rivojlanish hanuz bir tomonlama edi. Asosiy e'tibor og'ir sanoat - metall, po'lat, ko'mir, elektr energiyasini ishlab chiqarishga qaratildi. Iste'mol tovarlarini ishlab chiqarish past darajada qoldi. Og'ir sanoatni rivojlantirish uchun mablag' bu yillarda, ichki extiyojga xilof bo'lsa-da, chet mamlakatlarga g'alla sotish evaziga olindi.

SSSR xalq xo'jaligining bir maromda, barqaror rivojlanishiga 1929-1932 yillarda o'tkazilgan qishloq xo'jaligini jamoalashtirish qattiq zarba berdi. U qishloqning yangilanishi g'oyasini qo'pol ma'muriylashtirish, zo'ravonlik, xo'jasizlik va aholining qashshoqlashishi bilan bog'ladi. Mamlakat qishloq xo'jaligi tabiiy iqtisodiy qonunlar asosida emas, yuqoridan berilgan buyruq va yo'l-yo'riqlarga ko'ra rivojlana boshladi.

Bu buzilishlar, birinchidan, kollektivlashtirish sur'atlari nihoyatda jadallashtirilib, dehqonlarning kolxozlarga ixtiyoriy kirish printsipi qo'pol suratda buzilganligida; ikkinchidan, kommunalar ommaviy ravishda joriy etilib, asosiy ishlab chiqarish vositalarigina emas, balki uy-joy binolari, qo'y-echki, parranda va shu singlarlar ham umumlashtirilganligida ifodalandi; uchinchidan, quloq qilish ko'p hollarda yoppasiga kollektivlashtirish bilan qo'shib olib borilmadi va kolxozlarga kirishni istamagan o'rta hol dehqonlarni ham quloq qilish hollari uchrab turdi; to'rtinchidan, mamlakatning bir qancha tumanlarida mahalliy bozorlar yopib qo'yilib, dehqonlarga o'z mahsulotlarini bozorda sotish taqiqlandi va hokazo.

Bularning hammasi mehnatkash dehqonlarning jiddiy noroziligiga sabab bo'ldi. 1929 yilda VKP (b) Markaziy Komitetining noyabr plenumida «Kolxoz qurilishining yakunlari va bundan buyong'i vazifalari to'g'risida»gi masala muhokama qilinganida ba'zi obro'li partiya rahbarlarining tutgan pozitsiyasi ham buzilishlarning kelib chiqishiga imkon beruvchi vaziyatning vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Masalan, VKP (b) Shimoliy Kavkaz o'lka komitetining sekretari A.A.Andreev Markaziy Komitet Plenumida, Shimoliy Kavkazda kollektivlashtirish asosan 1931 yil yoziga kelib amalga oshirilishi mumkin, degan mo'ljalni aytgan bo'lsa, V.M.Molotov: «Biz Shimoliy Kavkazda kollektivlashtirishni 1930 yil yozida asosan tugallaymiz», - deb qat'iy qilib aytdi.

Buzilish hollarining sabablaridan biri shunda ediki, dehqonlarning ishlab chiqarish vositalarini umumlashtirishni o'tkazish haqida joylarga aniq konkret ko'rsatmalar berilmagan edi. 1930 yil 6 fevralda e'lon qilingan qishloq xo'jalik artelining namuna Ustavida kolxozchilarning tomorqalari haqida, chorva mollarini umumlashtirish tartibi to'g'risida va shu singlarlar haqida hech gap aytilmagan edi.

Joylarda xodimlar yo'l qo'ygan ko'pgina xatolarning sababi, shubhasiz, shunda ediki, ularning ko'plari siyosiy jihatdan etarli darajada etuk bo'lmay, ana shunday juda murakkab sotsialistik o'zgarishni o'tkazish tajribasiga ega emas edi va hokazo. VKP (b) Markaziy Komiteti 1930 yil 25 fevraldagi qarorida bu haqda yana bir marta ogohlantirib, bu qarorda qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish sohasida O'zbekiston SSRning ba'zi tumanlarida, Shimoliy Kavkazning bir qancha milliy viloyatlarida yo'l qo'yilgan yaramas metodlarni qoraladi.

Kolxozlar davrining birinchi yiliyoq Rossiya tarixida bo'lmagan ocharchilikni yuzaga keltirdi. U 30 mln. aholini qamrab oldi. Ocharchilik Ukraina, Don, Shimoliy kavkaz, Volgabo'yi, Janubiy Ural, Qozog'istondagi g'alla etishtiruvchi hududlarda ro'y berdi. Aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan eng kam darajada ta'minlash maqsadida mamlakatda kartochka tizimi joriy qilindi.

G'alla tayyorlash kampaniyalari 1932 yildan boshlab dehqonlarga qarshi chinakam urushlarga aylandi. Har kuzda qishloqlarga g'alla bo'yicha maxsus vakolat olgan xodimlar yopirilardi. Sabr kosasi to'lgan dehqonlar qo'lga qurol oldilar. «Quloqlar isyonlari»ni bostirishga Qizil armiya qismlari tashlandi. O'n minglab dehqonlar sudsiz otib tashlandi, yuz minglab dehqonlar badarg'a qilindi, ularning ko'pchiligi surgun qilingan erlarda halok bo'ldilar. «Quloq» - iqtisodiy jihatdan erkin tovar ishlab chiqaruvchi - iqtisodiyotni ma'muriy boshqarish tizimi doirasiga sig'mas edi. O'z xo'jaligida yollangan ishchi kuchidan foydalangani uchun u ekspluatatsiya qiluvchi, demak, sovet hukumatining dushmani deb e'lon qilindi. Xo'jaligini yo'lga sola bilgan millionlab dehqonlar sinfiy dushman deb e'lon qilinib, mamlakatning olis hududlariga surgun qilindi.

Jamoa xo'jaliklari (kolxozlar) SSSR totalitar tuzumining ajralmas bo'g'iniga aylandi. Maxsus tashkil qilingan tizim qishloqdan shahar, armiya, sanoatni ta'minlash uchun zarur bo'lgan mahsulotlarni sog'ib olish bilan shug'ullandi. O'ringa o'rin qilib qishloqqa mahsulot qaytarilmadi. Mustaqil, qonun bilan muhofaza qilingan dehqon o'rniga qishloqda ishining sifati, mehnatining natijasiga befarq yollanma ishchi etakchi o'ringa chiqdi. Uning bu befarqligi sababi shunda ediki, er ham, uning ne'matlari ham unga tegishli emasdi.

Bularning barchasi qishloq xo'jaligida turg'unlikning yuzaga kelishi, dehqonlarning qishloqdan shaharga qochishlari, qishloqlarning bo'shab qolishiga sabab bo'ldi. Dehqonlarni ma'muriy ravishda qishloqlarga bog'lash - ularga pasport bermaslik chorasi ham dehqonlarning qishloqlarni ommaviy ravishda tashlab ketishlarini to'xtatolmadi.

1932-1933 yillarda Volgabo'yi, Shimoliy Kavkaz, G'arbiy Sibir hududlarida ro'y bergan qurg'oqchilik natijasida SSSRda ocharchilik boshlandi. Biroq, shunga qaramay, g'alla tayyorlash rejaları oshirildi, bunga ko'ra g'allani eksport qilish ham oshdi. 1932 yil 7 avgustdagi qonunga muvofiq «sotsialistik mulkni qo'riqlash» bo'yicha o'ta keskin choralar ko'ri-la boshlandi. Xalq orasida «boshloqlar to'g'risidagi qonun» nomi bilan mashhur bu qonunga muvofiq kolxoz

mulkini o'g'irlaganlik (dalada boshqoq terganlik) uchun butun mulkini musodara qilgan holda o'lim jazosi yoki 10 yil muddatga surgun ko'zda tutildi.

Ocharchilik oqibatida yuz minglab dehqonlar halok bo'ldilar, ayniqsa, Ukraina aholisi ocharchilikdan qattiq talofat ko'rdi.

SSSR 20-30 yillarda madaniyat va ta'lim sohasida erishgan natijalar madaniy inqilob deb nomlandi. 1939 yilga kelib SSSR yoshi katta aholi o'rtasida savodsizlik deyarli tugatildi, 13 mln. dan ortiq kishi o'rta ma'lumotga ega bo'ldi. Bepul oliy ta'lim tizimining joriy qilinishi ishchi va dehqonlarning farzandlariga texnikum va oliy o'quv yurtlarida o'qish imkonini berdi. 20-30 yillarda Belorussiya, Gruziya, Armaniston, Ozarbayjon va O'rta Osiyo respublikalarida texnikum va oliy o'quv yurtlari ochildi. Jumladan, 1920 yilda Toshkentda, respublikadagi birinchi oliy o'quv yurti - Turkiston davlat universiteti ochildi.

Madaniy qurilish sohasidagi eng birinchi vazifa - aholi o'rtasida savodsizlikni va chala savodlilikni tugatishdan iborat bo'ldi.

1920 yilgi aholi ro'yxati ma'lumotlariga qaraganda, har 1000 erkak kishiga hammasi bo'lib 409 savodli, har 1000 xotin-qizga faqat 244 savodli kishi to'g'ri kelar edi Binobarin, necha o'n millionlab kishilarga savod o'rgatish zarur edi. Bu vazifani savodli aholi keng ommasining aktiv ishtiroki bilangina hal etish mumkin edi.

1923 yilda «Bitsin savodsizlik» degan ko'ngilli jamiyat tashkil etildi. Bu jamiyatning raisi qilib M.I.Kalinin saylandi. 1932 yilda «Bitsin savodsizlik» jamiyati besh milliondan ko'proq kishini birlashtirgan edi. 1939 yil 17 yanvar ro'yxatiga binoan, mamlakatdagi har bir ming aholiga 812 savodli kishi to'g'ri kelar edi.

1939 yilga kelib jami ziyolilarning 80%ini mamlakatdagi barcha millat va elatlarga mansub mehnatkashlarning farzandlari tashkil qildi.

Biroq, aholining turmush darajasi Evropa standartlaridan ancha past bo'lib qoldi. Aholining turar joy, oziq-ovqatga extiyoji katta edi. Tantanali e'lon qilingan inson huquqlari moddiy jihatdan ta'minlanmadi, ularning shunchaki quruq shior ekani ko'rinib qoldi. Insonning kundalik hayoti ko'plab taqiqlar bilan chegaralangan edi: barcha uchun bir pasport tartibi va kolxozchilarda pasportlarning yo'qligi harakatlanish erkinligini qat'iy chegaralardi; mafkuradan har qanday chetga chiqish, o'zgacha fikrlash ta'qib ostiga olinardi; har narsadan shubhalanish, qo'rqish va chaqimchilik ayniqsa avj oldi, sudsiz jazolash, ma'muriy surgun qilish va sudsiz xususiy mulkdan mahrum etish tizimi keng tarqaldi.

30-yillarning o'rtalariga kelib, ana shu paytda vujudga kelgan Stalin shaxsiga sig'inishning salbiy ko'rinishlari mamlakat ijtimoiy hayotiga tobora kuchliroq ta'sir ko'rsata boshladi.

Stalin 1922 yildan beri partiya Markaziy Komitetining Bosh sekretari bo'lib, partiyaning bosh yo'li uchun, antileninchi, antipartiyaviy trotskiychilar va o'nglarning guruhlariga qarshi keskin kurash olib borishi bilan partiya va xalq orasida katta obro' qozondi.

Biroq, xalqning sotsialistik qurilishda erishgan muvaffaqiyatlari 20-yillarning oxirlaridan boshlab tobora ko'proq shaxsan Stalin nomi bilan ko'rsatila boshlandi. Kamtarlikdan mahrum, shuhrastparast kishi bo'lgan Stalin, garchi ahyon-ahyonda o'z shaxsining ulug'lanishiga qarshi gapirib qo'ysa ham, aslida o'z shaxsining ulug'lanishini rag'batlantirar edi. Ana shu vaziyatda Stalin hokimiyatni tobora ko'proq o'z qo'liga ola boshladi va hokimiyatdan noto'g'ri foydalana boshladi. Ana shu paytda sanoatning ayrim tarmoqlari rivojlanishida ko'ringan jiddiy disproportsiyalar (nomutanosiblik), asosan yoqilg'i, elektr energiyasi etishmasligi oqibatida ko'pgina korxonalarining notekis ishlash hollari «xalq dushmanlari»ning zararkunandachilik ishlari deb ko'rsatila boshladi. VKP (b) Markaziy Komitetining 1937 yil fevralidagi Plenumida Stalin: «chet el davlatlari agentlarining zararkunandachilik va qo'poruvchilik-josuslik ishi... hamma yoki deyarli hamma tashkilotlarimizga, xo'jalik tashkilotlarimizga ham, ma'muriy va partiyaviy tashkilotlarimizga ham ma'lum darajada o'z ta'sirini ko'rsatdi»,- degan edi.

Stalinning ana shunday pozitsiyasi oqibatida ko'pgina sof dil xodimlar tuhmat bilan zararkunandachilikda, josuslikda, ko'poruvchilikda ayblanib, qatog'on qilindi.

Davlat xavfsizligi organlari faoliyati ustidan Stalin o'z shaxsiy kontrolini o'rnatdi. 30-yillarda davlat xavfsizligi organlariga rahbarlik qilgan Ejov, so'ngra esa Beriya (Beriya keyinchalik partiya va xalqning dushmani ekanligi fosh etildi) davlat xavfsizligi organlarini o'ch olish quroliga aylantirdilar, tergovning taqiqlangan, vahshiyona metodlari va usullarini qo'lladilar. Favqulodda jinoiy qonunlar qabul qilindi, xalq dushmanlari ishini odil sud bilan hech qanday aloqasi bo'lmagan bema'ni tartibda hal etgan bir qancha suddan tashqari organlar (NKVD huzuridagi «alohida kengash», NKVD mahalliy organlari huzuridagi «troyka»lar va shu singarilar) paydo bo'ldi.

30-yillarning ikkinchi yarmida ko'pgina atoqli arboblardan hech qanday asossiz repressiya qilindi. Qizil Armiyaning eng yirik komandirlari, fuqarolar urushining qahramonlari, xo'jalik xodimlari, madaniyat arboblari va shu singarilarga bo'hton qilinib, ular otib tashlandi.

Stalin inqirozlarni asoslamog' uchun, 1937 yilda: mamlakatimiz tobora rivojlanib borgan sari, sinfiy kurashning keskinlashuvi muqarrar ekanligi haqidagi tezisni ko'tarib chiqdi. Biroq, bu mutlaqo noto'g'ri tezis edi, chunki SSSR da ekspluatator sinflar tugatilishi bilan sinfiy kurashning keskinlashuvi uchun hech qanday negiz qolmagan edi.

Mamlakatda o'zgacha fikrlovchilar va hukumat olib borayotgan siyosatga qarshi chiqishlarni bostirish maqsadida «Davlat ahamiyatiga molik jinoyatlar to'g'risida»gi nizom e'lon qilinib, u terrorni qonunlashtirdi va huquqiy jihatdan asosladi. Stalin o'z siyosiy raqiblari va mavjud tuzum dushmanlarini yo'q qilish huquqini beruvchi qonunga ega bo'ldi. Shu vaqtdan boshlab ishdagi har qanday kamchilik, Stalinning buyruq va ko'rsatmalaridan har qanday chekinish davlat jinoyati xususiyatiga ega bo'la boshladi. OGPU (Birlashgan davlat siyosiy boshqarmasi) terror va qatag'onni amalga oshiruvchi idoraga aylandi. 1934 yilda u qayta tuzilib, NKVD (Ichki ishlar xalq komissarligi)ga aylantirildi.

«Buzg'unchilik» hatti-harakatlarini isbotlovchi barcha dalillarga ayblanuvchilarning iqrorlari asos qilib olindi. Sudda ular sabotaj va buzg'unchilik borasidagi ayblovning bosh asosiga aylandilar. Aksariyat iqrorlar ma'naviy va jismoniy tazyiq vositasida olinardi. Tashkil qilingan jarayonlarning ko'pchiligida ayblanuvchi sifatida qora kursidan taniqli iqtisodchi olimlar hamda eski mutaxassis va olimlar sirasidan bo'lgan rahbarlar o'rin oldilar. Bunday sud jarayonlari yordamida davlat rahbariyati mamlakatda umumiy ishonchsizlik ruhini o'rnatish va fuqarolar ongida qatag'onni yanada kuchaytirish zarurligiga ishonch tuyg'usini qaror toptirishga urindi.

1936 yildan boshlab Moskvada qator ko'rgazmali jarayonlar o'tkazildi. Eng yuqori lavozimlarda ishlagan sovet rahbarlari bo'ynilariga qo'yilgan barcha siyosiy ayblarni sodir etganliklariga iqror bo'ldilar. Ularning ko'pchiligi o'zoq muddatlarga qamoq jazosiga hukm etildi, aksariyati esa qatl qilindi. Arxivlardagi xujjatlarni o'rganish, zamondoshlarning guvohliklari «jinoyatlar» qiynoq va qo'rqitish yo'li bilan ularning bo'yniga qo'yilganini ko'rsatdi. Ular oilalarining kelajagidan qo'rqib, ochiq-oydin yolg'on ko'rsatmalar berdilar va o'zlariga o'zlari tuhmat qildilar.

Terror harbiy rahbarlarni ham chetlab o'tmadi. Yirik harbiy qo'mondonlar, hatto fuqarolar urushi qahramonlari ham josuslikda ayblanib, qatl qilindilar. Jazolovchi idoralar va ularning qurbonlari soni yil sayin oshib bordi. 1936-1938 yillarda Moskvada bolsheviklar partiyasining sobiq rahbarlari ustidan sud jarayonlari bo'lib o'tdi. N.I.Buxarin, G.E.Zinovev, L.B.Kamenev, A.I.Rikov, M.P.Tomskiy va boshqalar fitna, diversiyalar uyushtirganlik, josuslikda ayblanib, o'lim jazosiga hukm qilindilar. Shundan so'ng Stalin yakka diktatorga aylandi. Ommaviy axborot vositalari uning qo'lida Stalin shaxsiga sig'inishni, tuzumning amaldagi va ehtimoliy dushmanlarini ma'naviy va ruhiy terror qilishni targ'ib qiluvchi vositaga aylanib qoldi. Partiyaning oliy boshqaruv idorasi hisoblangan s'ezdlar 1939 yildan 1952 yilgacha biror marta ham chaqirilmadi. Diktator hokimiyatni hech kim bilan bo'lishishni istamadi.

Lenin tomonidan yaratilgan davlat sotsializmi Stalin hukmronligi davrida puxta yo'lga qo'yilgan terror va qatag'on mashinasiga aylandi. Davlatni boshqarish idoralari tizimining o'zi

shunday qurilgan ediki, u mamlakatning butun aholisini qarshilik ko'rsatish befoydaligiga, hokimiyatga qarshi bo'lgan har bir inson yo'q qilinishiga ishonitirishga urinardi.

1936 yilda davlat sotsializmining totalitar tizimi mamlakatning yangi konstitutsiyasi bilan mustahkamlandi. Bu xujjatdan fuqarolarning huquqlari, demokratiya va qonuniylik, adolat va insonparvarlik to'g'risida ko'p gapirilardi. Aslida esa konstitutsiya ham proletariat diktaturasini ham demokratiya o'rniga kelgan kommunistik partiya oliy idorasining diktaturasini mustahkamlardi. Partiya qarorlari endi bajarilishi shart bo'lgan qonunlar bilan tenglashtirildi. Partiya apparati davlat apparati o'rnini egalladi. U bir vaqtning o'zida qonun chiqaruvchi va ijrochi hokimiyatga aylandi. Hukumat idoralari endi faqat partiya apparati irodasini so'zsiz bajarish bilangina shug'ullanuvchi itoatgo'y idoralarga aylandilar.

Biroq, yangi konstitutsiyaning qabul qilinishi natijasida yuzaga kelgan siyosiy tizim samarasiz bo'lib chiqdi. U iqtisodiyotning real qonun-qoidalari bilan to'qnashuvda mag'lubiyatga uchradi. Ma'muriy xo'jalik tizimi iqtisodiy nuqtai nazardan bema'ni sanalgan qarorlar ham so'zsiz bajarilishi lozimligi tufayli samaradorlik, sifat va raqobatbardoshlik masalalarini hal qila olmadi. Mehnatning past samaradorligini qoplash maqsadida korxonalar juda past ortiqcha ishchi kuchlarni saqlab turdilar. Rahbarlikning boshqaruv usullari qattiqlashishi natijasida boshqaruv apparati jadal sur'atlarda o'sib bordi. Harbiy xavfning kuchayishi, armiya soni va mudofaa uchun xarajatlarning jiddiy oshishi bu muammolarni yanada keskinlashtirdi.

Ushbu munosabat bilan davlat idoralari intizomni tartibga solish va kadrlarning qo'nimsizligiga barham berish maqsadida shafqatsiz repressiv choralarni keng qo'llay boshladilar. Sababsiz ishga kelmaganlik, kech qolganlik, ishdan ruxsatsiz ketganlikni qattiq jazolovchi qator choralar qabul qilindi. Ishdan qolganlik yoki ruxsatsiz ketganlik uchun to'rt oy muddatgacha qamoq jazosi ko'zda tutildi. Farmon qabul qilinganidan keyingi bir oyning ichida yuz mingdan ortiq bunday jinoiy ishlar qo'zg'atildi. Ishchilar shu taxlit ish joylariga ipsiz bog'landilar, o'z ixtiyorlari bilan ular ish joylarini o'zgartira olmasdilar. Mavjud iqtisodiy tizimning samaradorligini oshirish maqsadida xalq xo'jaligida mahbuslar mehnatidan keng foydalanila boshlandi. OGPU davlat buyurtmalarining eng yirik ijrochisiga aylandi. Yangi qurilishlarning 15%idan ortig'i OGPUga topshirilib, ularda GULAG mahbuslarining mehnatidan foydalanildi. **GULAG- Axloq tuzatish-mehnat lagerlari va qamoq joylari Bosh boshqarmasi bo'lib, 1934 yilda tashkil topdi va 1956 yilgacha faoliyat ko'rsatdi. GULAG tizimida 30-50-yillardagi shaxsga sig'inish davri ommaviy qatag'onlari hamda SSSRdagi totalitar tuzum qurbonlari saqlandi.**

Mahbuslar o'z mehnatlari uchun haq olmasdilar, buning evaziga ularga tegishli darajada va sifatli maxsus lager kiyim va ovqat berilishi ko'zda tutilardi. Shunday qilib, qashshoq dehqonlar va mahbuslar butun dunyoga ishchi va dehqonlarni ekspluatatsiyadan ozod qilgani to'g'risida jar solgan mamlakatni moliyaviy halokatdan saqlab qoldilar.

3-asosiy savolning bayoni:

30-yillarda SSSR tashqi dunyo bilan aloqalarda ko'plab qiyinchiliklarga duch keldi. Jumladan, eng avvalo podsho hukumatining qarzlarni to'lash, xorijiy mulkni ularning eski egalari qaytarish, xalqaro aloqalardagi teng huquqlilik va mustaqillik muammolari bilan bog'liq bo'ldi. Ammo bu qiyinchiliklarga qaramay, sovet diplomatiyasi tashqi munosabatlarni sekin-asta o'zgartirishga erishdi.

1941 yil arafasidayoq Sovet mamlakati bilan Estoniya, Latviya, Litva, Finlyadiya, Polsha o'rtasida diplomatik munosabatlar mavjud edi. Sovet davlati 1921 yil mart oyida Angliya bilan savdo bitimi tuzdi. Bu bitim Angliyaning haqiqatda Sovet hukumatini taniganligini bildirardi.

Shundan keyin, ko'p vaqt o'tmay, 1921-1922 yillarda Germaniya, Norvegiya, Avstriya, Shvetsiya, Chexoslovakiya, Italiya bilan ham savdo bitimlari tuzildi.

Evropa mamlakatlari va AQSh bilan iqtisodiy aloqalarning bir maromda rivojlanishiga tashqi savdoning davlat tomonidan monopoliyalashtirilgani to'g'anoq bo'ldi. Bu tufayli AQSh SSSR bilan savdo aloqalari o'rnatishni qat'iy rad etdi.

Sovet hukumati AQSh bilan SSSR o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishga harakat qildi. 1921 yil 20 martda Butun Rossiya Markaziy Ijroiya Komitetining raisi M.I.Kalinin Amerika kongressiga va AQShning yangi prezidenti Gardingga telegramma yuborib, Sovet hukumatining AQSh bilan do'stona munosabatlar o'rnatishga tayyorligini bildirdi. Shu maqsad bilan ikkala mamlakat o'rtasidagi hamma masalalarni, shu jumladan savdo munosabatlarini yangidan boshlash masalasini hal qilish uchun AQShga maxsus delegatsiya yuborish istagi borligi ma'lum qilindi. Ammo AQSh hukumati bu taklifni rad qildi.

Sovet diplomatiyasi SSSR da kolonializmga qarshi kurashda o'z ittifoqchisini ko'rgan Osiyo mamlakatlari bilan do'stona munosabatlarni o'rnatishda ma'lum muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritdi. 1921 yilda Eron, Afg'oniston, Turkiya va Mongoliya bilan do'stlik va hamkorlik to'g'risida bitimlar tuzildi.

1921 yil 26 fevralda Moskva Eron bilan imzolagan shartnomada chor Rossiyasining Eron bilan tuzgan va Eron uchun asoratli bo'lgan hamma shartnoma va bitimlari bekor qilinganligi ta'kidlandi. RSFSR hukumati chor hukumatining Eron territoriyasidagi barcha kontsessiyalaridan, pul da'volaridan voz kechdi, Kaspiy dengizida Eronning o'z flotini saqlash huquqiga ega bo'lishiga rozi bo'ldi va hokazo. Shartnomaning 6-moddasi ayniqsa muhimdir. Bu modda qanday bo'lmasin biron davlat Eron territoriyasini bosib olish yoki Eron territoriyasini Sovet Rossiyasiga qarshi urush harakatlari bazasiga aylantirish maqsadida Eron territoriyasiga qurol kuchi bilan bostirib kirgan taqdirda Sovet hukumati o'zini mudofaa qilish manfaatlarini ko'zlab zarur choralar ko'rish uchun Eronga o'z qo'shinlarini kiritish huquqi borligi aytilgan.

1921 yil 28 fevralda Sovet Rossiyasi bilan Afg'oniston o'rtasida do'stlik shartnomasi imzolandi, bu shartnoma ikkala mamlakatning o'zaro mustahkam va do'stona munosabatlariga negiz bo'ldi.

1921 yil 16 martda RSFSR bilan Turkiya o'rtasida do'stlik va birodarlik haqida shartnoma imzolandi. Yakkalanib qolgan Turkiya o'z mustaqilligi uchun kurash olib borayotgan dolzarb vaqtda imzolangan bu sovet-turk shartnomasi milliy Turkiyaning xalqaro pozitsiyasini mustahkamlashga, uning dushman imperialistik davlatlar qurshovini yorib o'tishiga imkon berdi. Zakavkazedagi sovet respublikalari 1921 yilning oktyabrida Turkiya bilan shartnoma tuzdilar.

1921 yil martda Suxe-Bator boshchiligida tashkil topgan Mo'g'uliston xalq-revolutsion hukumatining iltimosiga binoan, 1921 yilda RSFSR hukumati baron Ungernning bostirib kirgan oq gvardiyachi qo'shinlaridan Mo'g'ulistonni ozod qilish uchun kurashayotgan Mo'g'uliston xalq armiyasiga yordam berdi. Qizil Armiyaning yordami bilan 1921 yil yozida Ungren qo'shinlari tor-mor qilindi. Bir-birini tanish va bir-biriga elchi yuborish haqida 1921 yilning 5 noyabrida Mo'g'uliston Xalq Respublikasi bilan RSFSR o'rtasida shartnoma imzolandi.

Sovet hukumati Xitoy bilan do'stona munosabatlar o'rnatishga intildi va chor hukumati bilan Xitoy o'rtasida tuzilgan, teng huquqlilikka asoslanmagan, Xitoy uchun asoratli bo'lgan hamma shartnomalardan voz kechganligini necha marta bildiradi. Ammo 1920-1921 yillarda olib borilgan Sovet-Xitoy muzokaralari muvaffaqiyatsiz tugadi.

O'zaro da'volarni muhokama qilish va sulh shartnomasini uzil-kesil tuzib chiqish uchun konferentsiya chaqirish haqida Sovet hukumatining 1921 yil oktyabrida qilgan taklifini Angliya, Frantsiya, Italiya, Germaniya hukumatlari va boshqalar qabul qildilar. 1922 yilning aprel-may oylarida Italiyaning Genuya shahrida Evropa davlatlarining moliyaviy-iqtisodiy konferentsiyasi bo'ldi.

Konferentsiyada sovet delegatsiyasiga memorandum topshirildi. Memorandumda quyidagi asosiy talablar, ya'ni: chor hukumatining, burjua Muvaqqat hukumatining va fuqarolar urushi vaqtida Rossiya territoriyasida bo'lgan har xil oq gvardiyachi «hukumatlar»ning hamma moliyaviy majburiyatlarini tan olish, chet el kapitalistlarining milliylashtirilgan korxonalarini o'zlariga qaytarib berish, tashqi savdo monopoliyasini bekor qilish va hokazo talablar bayon qilingan edi. Sovet delegatsiyasi bu og'ir talablarni qat'iyon rad qildi. Genuya konferentsiyasi hech qanday qaror qabul qilmadi.

Genuya konferentsiyasi vaqtida kurort shaharchasi Rapalloda (Genuyaga yaqin joyda) 1922 yil 16 aprelda RSFSR bilan Germaniya o'rtasida diplomatik va iqtisodiy munosabatlarni tiklash, urush xarajatlarini to'latishdan ikkala tomonning ham voz kechishi haqida shartnoma tuzildi. Germaniya nemis fuqarolarining Sovet hokimiyati tomonidan milliy lashtirilgan mulklari uchun haq da'vo qilmaydigan bo'ldi. Bu narsa sovet diplomatiyasining jiddiy muvaffaqiyati edi, yirik kapitalistik davlatlarning Sovet Rossiyasiga qarshi qaratilmish birlashgan frontiga bu shartnoma bilan raxna solingan edi.

Rossiya va Germaniya taqdirida 1922 yili Genuyada imzolangan Rapallo bitimi katta ahamiyatga ega bo'ldi. U ikki mamlakat o'rtasida diplomatik aloqalar o'rnatdi. Ushbu bitim G'arb davlatlarining SSSRga nisbatan siyosiy qamalini barbod qildi. Rapallo bitimidan so'ng boshqa davlatlar ham SSSRni tan ola boshladilar. 1924 yilda Angliya va Frantsiya bilan diplomatik aloqalar o'rnatildi. Xuddi shu yili Evropadagi ko'plab davlatlar sovet davlatini diplomatik jihatdan tan olishi va u bilan diplomatik aloqalar o'rnatishini bildirdi. 1925 yil yanvarda sovet-yapon bitimi imzolandi. 1921-1925 yillarda SSSR chet mamlakatlar bilan jami 40 dan ortiq turli bitim va shartnomalar tuzdi. 1924-1925 yillarda Sovet Ittifoqi Angliya, Italiya, Avstriya, Gretsiya, Norvegiya, Shvetsiya, Xitoy, Daniya, Meksika, Frantsiya va Yaponiya bilan diplomatik munosabatlar o'rnatdi. Xitoy bilan tuzilgan shartnomaga binoan Sovet hukumati podsho hukumatining Xitoy bilan tengsizlik asosida tuzgan hamma shartnomalarini bekor deb e'lon qildi.

1932 yilda SSSR Polsha, Latviya, Estoniya va Finlyadiya bilan bir-biriga hujum qilmaslik haqida shartnoma tuzdi. O'sha yiliyoq Sovet-Frantsiya munosabatlarida burilish yasaldi. Natijada 1932 yil noyabrida SSSR bilan Frantsiya o'rtasida hujum qilmaslik haqida shartnoma tuzilishiga olib keldi. 1933 yilda SSSR bilan Italiya o'rtasida hujum qilmaslik haqida shartnoma tuzildi. Sovet hukumati hujum qilmaslik haqida ahdnoma tuzishni Yaponiyaga ham taklif qildi. Biroq, Yaponiya hukumati, SSSRga nisbatan agressiv niyatlari bo'lgani uchun, bunday shartnomani imzolashdan bosh tortdi.

1931 yildayoq Yaponiya Xitoyning shimoli-sharqiy viloyatlarini (Manchjuriyani) bosib oldi va u erda Sovet Ittifoqiga hujum qilish uchun, Xitoyga hamda Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlariga hujumni davom ettirish uchun platsdarm vujudga keltirdi. Shu tariqa, Uzoq Sharqda jahon urushining birinchi o'chog'i vujudga keldi. Jahon urushining ikkinchi o'chog'i Germaniya fashistlarining hatti-harakatlari natijasida Evropaning markazida vujudga keldi.

Fashistlar Italiyasi ham agressiya yo'liga kirdi. 1935 yilda u Efiopiyani (Xabashistonni) bosib oldi. Shundan keyingi yilda har ikkala fashistlar davlati Ispaniyada general Franko isyonini uyushtirdilar, so'ngra esa Ispaniya respublikasiga qarshi harbiy intervensiya boshlab, bu respublikani bo'g'ib tashladilar.

Fashistlar Germaniyasi bilan fashistlar Italiyasi 1936 yilda «Antikomintern pakti» deb atalgan o'zaro harbiy ittifoq tuzdilar, 1937 yilda Yaponiya ana shu ittifoqqa qo'shildi va shu yili Xitoyda jinoyatkorona, bosqinchilik urushini boshlab yubordi. Yangi jahon urushini boshlab yuborishga intilgan «Berlin-Rim-Tokio» agressiv qaroqchilik bloki tashkil topdi. Ana shunday bir paytda, 1933 yil noyabrida SSSR bilan AQSh o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatildi.

1935 yilda Sovet Ittifoqi Frantsiya va Chexoslovakiya bilan o'zaro yordam haqida paktlar tuzdi.

Chexoslovakiya bilan tuzilgan shartnomada, ayni vaqtda Frantsiya ham yordam ko'rsatgan taqdirda, o'zaro yordam, shu jumladan, harbiy yordam ko'rsatish ko'zda tutilgan edi.

1936 yil martida SSSR bilan Mongoliya Xalq Respublikasi o'rtasida tuzilgan o'zaro yordam haqidagi shartnoma yapon imperialistlari uchun jiddiy ogohlantirish bo'ldi. 1937 yilda Yaponiya Xitoyga hech bir vajsiz navbatdagi hujumni boshlagan paytda Sovet Ittifoqi Xitoy xalqiga yordam qo'lini cho'zdi. 21 avgustda SSSR bilan Xitoy o'rtasida hujum qilmaslik haqida shartnoma imzolandi.

Chexoslovakiyaning taqdiri hal qilinayotgan kunlarda, Chexoslovakiya bilan tuzilgan o'zaro yordam ahdnomasiga Sovet Ittifoqi, Agar Chexoslovakiya va Frantsiya rozi bo'lishsa, ularga yordam qilishga tamomila tayyor ekanligini bildirdi. Sovet hukumati agressorga zarba

berishning konkret tadbirlarini muhokama qilish uchun SSSR, Frantsiya va Chexoslovakiya Bosh shtablari boshliqlarining kengashini chaqirishni taklif qildi. Ammo Angliya-Frantsiyaning hukmron doiralari Chexoslovakiyani himoya qilishda birlashib harakat qilish imkoniyatidan foydalanmadi. Sovet hukumati Germaniya va Chexoslovakiya o'rtasida urush chiqqan taqdirda, Frantsiyaning qanday pozitsiya tutishidan qat'iy nazar, Chexoslovakiya hukumatiga yordam qilishga tayyor ekanligini izhor qilishiga qaramay, Chexoslovakiyaning, prezidenti Eduard Benesh boshchiligidagi burjua hukumatining o'zi ham o'z davlatining mustaqilligini himoya qilishga istak bildirmadi. Fashistlar Germaniyasi bundan foydalanib, 1938 yilning oktyabrida Chexoslovakiyani parchalab yubordi, 1939 yilning martida esa Chexiyani Germaniyaga qo'shib oldi. Sovet hukumati 1939 yil 18 martdagi notasida Germaniya hukumatiga bu bosib olish eng qo'pol agressiya ekanligini aytdi va Chexiyaning Germaniya imperiyasi sostaviga kiritilishini tan olishdan bosh tortdi.

Yaponiya imperialistlari haqiqatan ham SSSRga xujum qilishga zo'r berib tayyorgarlik ko'rmoqda edi. Ular to'g'ridan-to'g'ri harbiy ig'volar uyushtirish yo'liga o'tib oldi va 1938 yil iyulda yapon qo'shinlari Vladivostokka yaqin joydagi Xasan ko'li rayonidagi Sovet territoriyasiga bostirib kirdi. 6-11 avgustda sovet qo'shinlari yapon agressorlarga qarshi zarba berdilar va uni SSSR territoriyasidan ulotirib tashladilar. Lekin yapon bosqinchilari bu voqealardan o'zlariga tegishli saboq chiqarmadi. Mongoliyani bosib olish, sovet territoriyasiga yorib kirish, Sibir temir yo'l magistralini kesib o'tish va Uzoq Sharqni qirqib qo'yish maqsadida 1939 yil 13 mayda ular Xalxin-Gol daryosi rayonida Mongoliya Xalq Respublikasiga hujum qildi. Yaponiyaning piyoda askarlar va tanklardan iborat katta kuchlari ko'plab harakat qilayotgan aviatsiya yordami bilan uch oy davomida hujumga o'tishga urinib ko'rdi. Ammo ularning barcha xujumi qaytarildi, bunda ular juda katta talofatlar ko'rdi. 20 avgustda sovet va mongol qo'shinlari qarshi hujumga o'tdilar. Dushman qo'shinlari qurshab olindi va sakkiz kunlik jangda deyarli tamomila qirib tashlandi. Angliya va Frantsiya hukumatlari agressiyaga qarshi birgalashib kurashish masalasi yuzasidan 1939 yilning bahorida SSSR hukumati bilan muzokara olib borishga kirishdi. Muzokaralar 4 oy chamasi davom etdi va natijasiz tugadi.

Sovet hukumati fashistlar agressiyasiga qarshi barcha uchun barobar asosda o'zaro yordam haqida samarali va amaliy natija beradigan bitim tuzishga bor kuchini sarf qildi. U urush bo'lib qolgan taqdirda kuchli armiya qo'yishga, Polsha, Frantsiya, Angliyaga fashistlar Germaniyasi xujum qilgan taqdirda Evropaga qo'shin yuborishga tayyor ekanligini aytdi. Lekin Angliya o'z ustiga bunday majburiyatlar olishni istamadi. Bu masalada Angliya va Frantsiya hukumatlari tomonidan qo'llab-quvvatlanayotgan Polsha, agar sovet qo'shinlariga Angliya va Frantsiyaga yordam berish uchun yo'lga tushish zarur bo'lib qolsa, sovet qo'shinlarini o'z hududidan o'tkazmasligini aytdi. Ana shularning hammasi bir tomondan, SSSR bilan, ikkinchi tomondan, Angliya va Frantsiya o'rtasidagi muzokaralarning muvaffaqiyatsiz tugashiga olib keldi.

Ayni bir vaqtda Angliya hukumati Germaniya bilan eng muhim siyosiy, harbiy va iqtisodiy masalalar yuzasidan keng bitim tuzish haqida maxfiy muzokaralar olib bormoqda edi.

Ro'y bergan xalqaro vaziyatni e'tiborga olib, Germaniyaning hujum qilmaslik to'g'risida shartnoma tuzish haqidagi taklifini qabul etishga qaror qildi. Shartnomaga 1939 yil 23 avgustda imzo chekildi. Bu bilan Sovet Ittifoqi bir yarim yil tinch yashash va avj olib borayotgan ikkinchi jahon urushi sharoitida o'z mudofaa qobiliyatini mustahkamlab olish imkoniga ega bo'ldi.

5-mavzu: 1918-1939 YILLARDA XALQARO MUNOSABATLAR.

Asosiy savollar:

1. 1918-1923 yillarda xalqaro munosabatlar. Versal-Vashington sistemasining tuzilishi.
2. Kapitalizmning qisman stabillashuvi yillarida xalqaro munosabatlar.
3. Jahon iqtisodiy inqirozi va urushning ikki o'chog'i vujudga kelishi yillarida xalqaro munosabatlar.
4. Ikkinchi jahon urushi arafasida xalqaro munosabatlar.

1-asosiy savolning bayoni:

Birinchi jahon urushi, ayniqsa Oktyabr to'ntarishi natijasida kapitalistik sistemaning iqtisodiy, siyosiy va ideologik tomonlarini o'z ichiga oluvchi inqirozi boshlanib, chuqurlashib bordi. Xalqaro miqyosda ham ziddiyatlar keskin tus oldi. Ikki xil ziddiyat; Sovet Rossiyasi bilan kapitalistik davlatlar o'rtasidagi ziddiyat va kapitalistik davlatlarning o'z o'rtalaridagi ziddiyatlar kuchaydi.

Kapitalistik davlatlar Rossiyaning urushdan inqilobiy yo'l bilan chiqib, mustaqil taraqqiyot yo'liga o'tib olishiga, hokimiyat tepasida ishchi va dehqonlar turgan bir mamlakatning mavjud bo'lishiga chidab tura olmas edilar. Chet el monopolistlari chorizmga va Muvaqqat hukumatga qarz bergan milliard so'mlab pullaridan, Rossiyadagi shaxtalari va korxonalaridan tushayotgan juda katta foydalaridan ajralib qolishni aslo istamas edilar.

Sovet Rossiyasiga qarshi kurashda Antanta davlatlari umumiy bir maqsadni ko'zlagan bo'lsalar-da, ular o'rtasida, kuchli ziddiyatlar mavjud edi. Ayniqsa bosib olingan joylarni taqsimlab olish masalasida kapitalistik davlatlar o'rtasida ziddiyat keskinlashdi. Ular bir-birlarining haddan tashqari kuchayib ketishiga jiddiy qarshilik ko'rsatdilar. Jahon urushi mobaynida juda ham boyib, qarzdor mamlakatdan qarz beruvchi mamlakatga aylangan AQSh xalqaro munosabatlarda asosiy rol o'ynashga zo'r berib intildi. Angliya o'z mustamlaka erlarini bosib olingan territoriyalar hisobiga kengaytirishga, Frantsiya Evropada gegemon bo'lib olishga va o'z mustamlakalarini kengaytirishga harakat qildi. Italiya o'z territoriyasini Bolqonda, asosan janubiy slavyan erlari hisobiga kengaytirib olishga, Yaponiya esa Xitoy eri Shandunni va Germaniyaning Tinch okeandagi mustamlakalarini o'ziniki qilib olishga zo'r berib urindi. Shu negizda AQSh bilan Angliya, Frantsiya bilan Angliya, Frantsiya bilan AQSh, AQSh bilan Yaponiya o'rtasida ziddiyatlar keskinlashdi.

1917 yil noyabr-dekabr oylarida Sovet Rossiyasi Antanta mamlakatlari hukumatlariga bir necha marta murojaat qilib, Germaniya va uning ittifoqchilari bilan urushni to'xtatish, anneksiyasiz va kontributsiyasiz sulh shartnomalari tuzish uchun muzokaralar boshlashni taklif etdi. Lekin ular Sovet Rossiyasining bu takliflarini rad qila berdilar.

Antanta davlatlari sulh to'g'risida muzokaralar olib borishdan bosh tortganlaridan keyin, Sovet Rossiyasi 1917 yil 3 dekabrda Brest-Litovsk shahrida Germaniya va uning ittifoqchilari bilan muzokaralar boshlashga majbur bo'ldi.

Sovet Rossiyasi 1918 yil 3 martda Germaniya, Avstriya-Vengriya, Bolgariya va Turkiya bilan sulh shartnomasi imzoladi. Sulh shartnomasiga Sovet hukumatining topshirig'i bilan tashqi ishlar xalq komissari G.V.Chicherin imzo chekdi. Bu shartnomaga binoan Sovet respublikasidan sobiq Rossiya imperiyasi tarkibidagi Finlyandiya, Litva, Latviya, Estoniya va Polsha Germaniyaga o'tdi, Ukraina Germaniyaga qaram davlatga aylandi; Sovet davlatiga Germaniya foydasiga 6 milliard oltin marka miqdorida kontributsiya to'lash hamda armiya va flotni demobilizatsiya qilish majburiyati yuklandi. Batumi, Kars va Ardagan Turkiyaga topshirildi.

Brest-Litovskdagi shartnoma Antanta mavqeini anchagina kuchsizlantirdi. Germaniya bundan foydalanib hal qiluvchi zarba berishga ahd qildi.

Germaniya qo'mondonligi jangni g'olibona ta'sirchan zarba bilan yakunlashga qaror qiladi. 1918 yil aprel oyida nemis qo'shinlari Antanta mavqelariga kuchli hujum boshladi. Dastlab

ular muvaffaqiyatli hamla qilib, Antanta qo'shinlari mudofaasini yorib o'tdilar va Marna daryosi sohillariga chiqdilar. Uzoqqa otadigan to'plar bilan Parijni o'qqa tutdilar. Ammo muvaffaqiyatini mustahkamlash uchun Germaniya etarli zahira topa olmadi. Mamlakat holdan toygan, armiyaning harbiy ruhi cho'kkan, xalq urushdan charchagan edi. Ayni paytda Antanta AQShdan to'xtovsiz yordam olib turardi. AQSh «shartnomaga qo'shilgan mamlakat» sifatida 1917 yil aprelda urushga kirgan edi. Germaniya endi hujum qilishdan o'jiz ekanligi ma'lum bo'lib qolgach, Antanta mamlakatlari barcha frontlarda qarshi hujumga o'tdilar va nemis qo'shinlarini bosib olingan Frantsiya va Belgiya hududlaridan siqib chiqara boshladilar.

Brest sulhining imzolanishi Sovet hokimiyatini mustahkamlashda muhim rol o'ynadi. Biroq, Sovet Rossiyasi tomonidan qo'lga kiritilgan nafasni rostlab olish davri uzoq davom etmadi. 1918 yil mart oyidayoq Antanta davlatlari Sovet Rossiyasiga qarshi harbiy intervensiya boshladilar.

Lekin Antanta davlatlarining muayyan bir antisovet maqsadni ko'zlaganligiga qaramay, kapitalistik lagerdagi ichki ziddiyatlar tufayli ular o'zlarining barcha kuchlarini birdaniga Sovet Rossiyaiga qarshi yubora olmadilar. Shunday bo'lsa-da, 1918 yil martida Angliya, so'ngra Amerika qo'shinlari Murmansk va Arxangelskka tushirilib, bu shaharlar ishg'ol qilindi. 1918 yil aprelda Vladivostokka Yaponiya, so'ngra Amerika qo'shinlari tushirildi. Ular Vladivostok, Primore va Shimoliy Saxalinni bosib oldilar.

1918 yil mayida O'rta Volga va Sibirda chexoslovak korpusining Amerika, Angliya, Frantsiya davlatlari tomonidan uyushtirilgan isyoni ko'tarildi. 1918 yil avgustida inglizlar O'rta Osiyoning bir qismini (Zakaspiy viloyatini) va Bokuni bosib oldilar, amerikaliklar Sibirga bostirib kirdilar.

1918 yil yozida german qo'shinlari Brest sulh shartnomasini buzib, Ukrainani, Belorussiyani, Don-Kuban tumanlarini, Gruziyani, Boltiq bo'yini, Qrimni ishg'ol qildilar. 1918 yil noyabrda sovet elchilari Germaniyadan chiqarib yuborildi. Interventlar ichki aksilinqilobchilarni qo'llab-quvvatladilar va rag'batlantirdilar. 1918 yil kuzida Antanta qo'shinlarining umumiy hujumi natijasida tinkasi qurigan nemis armiyasi ko'p talafot ko'rib chekindi. Germaniyaning ittifoqchilari esa tor-mor qilindi. 1918 yil 29 sentyabrda Bolgariya, 30 oktyabrda Avstriya-Vengriya Antanta oldida taslim bo'ldi. Mag'lubiyat va boshlangan inqiloblar natijasida Avstriya-Vengriya Gabsburglar imperiyasi emirildi va parchalandi. Germaniya yolg'iz qoldi hamda jiddiy iqtisodiy va siyosiy qiyinchiliklarga duchor bo'ldi. Inqilobiy vaziyat etilmoqda edi. Germaniya hukumati 1918 yil 5 oktyabrda AQSh prezidenti Vilsonga murojaat qilib, yarash bitimi tuzishni so'radi. 1918 yil 9 noyabrda Germaniyada burjua-demokratik inqilob boshlanib, monarxiya rejimi tugatildi. Respublika e'lon qilindi.

1918 yil 11 noyabrda Frantsiyaning shimoli-sharqidagi Kompen o'rmonida Antanta qo'shinlari bosh qo'mondoni marshal Foshning vagonida Germaniyaning Ertsberger boshchiligidagi delegatsiyasi Antanta qo'mondonligi taklif etgan taslim bo'lish aktiga yo'l qo'ydi. Bu aktda Germaniyaga o'z qo'shinlarini Frantsiya, Belgiya, Lyuksemburg, Elzas-Lotaringiyadan va Reynning chap qirg'og'idan tezda, ammo Avstriya va Vengriyadan, Ruminiya va Turkiyadan, Rossiyaning ishg'ol qilingan joylaridan Antanta ko'rsatgan muddatda olib chiqib ketish majburiyati yuklandi. Germaniya g'olib davlatlarga juda ko'p miqdorda yarog'-aslaha, samolyot, harbiy kemalar, transport, chorva mollari va boshqalarni topshiradigan bo'ldi.

Birinchi jahon urushida g'olib chiqqan AQSh, Angliya, Frantsiya, Italiya, Yaponiya va boshqa davlatlarning taslim bo'lgan Germaniya, Avstriya, Vengriya, Turkiya va Bolgariya bilan sulh shartnomalarini ishlab chiqish uchun 1919 yil 18 yanvarda Parijda sulh konferentsiyasi ochildi. Bu konferentsiya 1920 yil 21 yanvargacha davom etdi. Konferentsiyada Antanta tomonida turib urushda qatnashgan 27 davlat vakillari ishtirok etdi. Germaniya va mag'lubiyatga uchragan boshqa davlatlar faqat konferentsiyaning so'nggi bosqichida, tayyorlangan sulh shartnomasini topshirish vaqtida qatnashirildi. Konferentsiyada kichik davlatlarning fikrlari e'tiborga olinmadi. Konferentsiyada AQSh (prezident Vilson), Angliya (bosh ministr Lloyd Jorj), Frantsiya (Klemanso, konferentsiya raisi) va Italiya (Orlando asosiy rol o'ynadilar. Ulardan tashkil topgan

«To'rtlar soveti» eng asosiy organ bo'lib, bir qancha yashirin kengashlar o'tkazdi hamda ular xalqlar va davlatlarning taqdiri yuzasidan surbetlarcha savdolashdilar. Asosiy davlatlarning tutgan mavqelari bir-biriga zid, ko'pincha tamomila qarama-qarshi edi. Eng muhimi, Antanta ittifoqi avval boshdan maxfiy shartnomalar, yashirin bitimlar asosiga qurilgan bo'lib, yangi vaziyatda bu kelishuvlarni amalga oshirib bo'lmasdi. Ana shu shartnomalarga ko'ra, Rossiya Istanbulni olishi va Dardanell bo'g'ozini ustidan nazorat o'rnatishi, buning evaziga Frantsiyaning Elzas-Lotaringiyaga egalik qilish huquqini hamda Angliyaning Misr ustidan nazoratini e'tirof etishi zarur edi. Ruminiyaga Transilvaniyani berish va'da qilingan, ammo bu Vengriya manfaatlariga mos kelmasdi. Angliya arab xalqlariga Usmonli imperiyasidan chiqish va arab davlatlari tuzishni taklif etdi. Ayni paytda bu taklif Angliya va Frantsiyaning Yaqin Sharqni bo'lib olish haqidagi kelishuvlariga zid edi.

G'olib mamlakatlarning manfaatlari ham bir-biriga tamomila zid edi. Frantsiya Germaniyadan o'zining kuchsizligini anglagan holda bu mamlakatni batamom kuchsizlantiradigan va Evropada Frantsiyaning ustunligini ta'minlaydigan tinchlik o'rnatilishini istar edi. Italiya Adriatika dengizi sohillari va orollarni qo'lga kiritishdan umidvor edi. Angliya o'zining imperiyasi hududlarini kengaytirishni o'ylardi. Yaponiya Osiyoda ustun mavqega erishishni orzu qilardi. AQSh dengizlarda suzish erkinligini ta'minlashni talab etar, shu yo'l bilan o'zining okean floti ustunligidan foydalanishni mo'ljallardi.

Konferentsiya qatnashchilarining doimo diqqat markazida turgan muammo «rus masalasi» edi. Bolshevizm g'oyalarining yoyilishi qarshisidagi qo'rquv Versal konferentsiyasining qarorlariga ham o'z muhrini bosdi. G'arb mamlakatlari rahbarlari konferentsiya boshlangan kundanoq Rossiyaga qarshi intervensiyani tashkil qilish bilan shug'ullandilar. Ular Rossiyadagi bolsheviklar hukumatini yo'qotish o'z mamlakatlaridagi inqilobiy harakatni va sharqdagi milliy-ozodlik harakatini bostirishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi, deb hisoblardilar.

Parij sulh konferentsiyasi Germaniya va uning sheriklarining mag'lubiyatini, Avstriya-Vengriya va Turkiya imperiyasining parchalanishini, Evropa va Yaqin Sharqda yangi davlatlar tashkil topganligini, mustamlakalarning Antanta foydasiga qayta taqsimlanishini aks ettirgan xujjatlarni ishlab chiqdi va qabul qildi.

Bu xujjatlarni ishlab chiqishda va o'ljani taqsimlash masalasida konferentsiya qatnashchilari o'rtasida jiddiy kurash hamda talash-tortishlar bo'lib o'tdi. G'olib yirik davlatlarning har biri ikkinchisi hisobiga o'z pozitsiyasini kuchaytirib olishga intildi. Frantsiya reparatsiyaning yarmidan ko'pini o'ziga berilishini talab qildi, boshqalar bunga qarshi chiqdilar.

Frantsiya davlati Germaniyani zaiflashtirish va bo'lib yuborish uchun, Bavariyani Germaniya tarkibidan chiqarish hamda Reynning so'l qirg'og'idagi erlarda Reyn respublikasini tuzish uchun kurashdi va uni o'z protektoratiga olish niyatida bo'ldi. Lekin Angliya va AQSh bunga yo'l qo'ymadi. Ular Frantsiyaga, ayniqsa Sovet Rossiyasiga qarshi tura oladigan kuchli Germaniyaning bo'lishini istar edilar. Frantsiya Sovet Rossiyasiga va Germaniyaga qarshi o'z ittifoqchisi Polshaning hududini ancha kengaytirish tarafdori bo'ldi. Angliya bilan AQSh esa, Germaniyani juda ham zaiflashtirmaslik maqsadida Polshani ancha kengaytirishga qarshi chiqdi.

Yirik davlatlar o'zaro ba'zi yon berishlar asosida bitimga kela oldilar. Angliya va Frantsiya Yaponiyaning va urushda Antanta tomonidan qatnashgan boshqa davlatlarning qo'llab-quvvatlashi bilan AQSh ning jahonda hukmron bo'lib olish rejalariga yo'l qo'ymadilar. Shu bilan birga, ular o'zlarining zaif sheriklarining manfaatlariga e'tibor bermadilar. Tuzib chiqilgan sulh shartnomalarining hammasi Parij yonidagi shaharlarda, saroy va qasrlarda imzolandi.

1919 yil 28 iyunda Germaniya bilan Versal sulh shartnomasi, 1919 yil 10 sentyabrda Avstriya bilan Sen-Jermen, 1919 yil 27 noyabrda Bolgariya bilan Neyi, 1920 yil 4 iyulda Vengriya bilan Trianon, 1920 yil 10 avgustda Turkiya bilan Sevr sulh shartnomalari tuzildi. Bu shartnomalarning hammasi «Versal sistemasi» deb ataldi.

Versal sulh shartnomasiga muvofiq, Germaniya va uning ittifoqchilari urushning aybdorlari, deb hisoblandi. Germaniyaning hamma mustamlakalari tortib olinib, Angliya, Frantsiya, Belgiya va Yaponiya o'rtasida taqsimlandi, Frantsiya va Angliya Afrikadagi Togo va

Kamerunni taqsimlab oldilar. Germaniya janubi-g'arbiy Afrikasi Janubiy Afrika Ittifoqiga, Germaniya sharqiy Afrikasi Angliyaga, Yangi Gvineyaning Germaniyaga qarashli qismi Avstraliya ittifoqiga berildi. Germaniyaning Tinch okeandagi Karolina, Mariana va Marshall orollari hamda Germaniyaning Shandun yarim orolidagi (Xitoy) ijaraga olgan territoriyasi va imtiyozlari Yaponiyaga o'tdi. Germaniya Evropada ham anchagina territoriyadan mahrum bo'ldi.

Frantsiya ilgari qo'ldan ketgan Elzas va Lotaringiyani qaytarib oldi; u 15 yil davomida Saar oblasti ko'miriga egalik qiladigan bo'ldi; bu davrda shu oblast Millatlar ittifoqi tomonidan idora qilinadigan bo'ldi. Reyn viloyati zonasi esa demilitarizatsiya qilindi.

Eypen va Malmedi okruglari hamda Morene hududi Belgiyaga, Shimoliy Shlezvig plebistsit natijasida Daniyaga o'tdi. Ilgari bosib olingan Polsha erlarining juda oz qismi, ya'ni Poznanning sharqiy qismi, G'arbiy va Sharqiy Prussiyaning bir qismi (Polsha koridori), Yuqori Sileziyaning bir qismi yangi tashkil topgan Polshaga qaytarildi. Germaniyaning Gdansk (Dantsig)dan voz kechishga majbur qilindi. Gdansk Millatlar ittifoqi huzuridagi «Erkin shahar»ga aylantirildi. Klaypeda (Memel) ham Germaniyadan ajratib olinib, keyinchalik Litvaga topshirildi.

Lekin Germaniya-Polsha chegarasi Polsha zarariga hal qilindi. Polshaning 100 000 kv.km. eri va ancha polyak aholisi Germaniya tarkibida qoldi. Polsha Boltiq dengizi bilan Polsha koridori orqali tutashdi, xolos.

Germaniya Polsha, Chexoslovakiya, Avstriya va Finlyandiyaning mustaqilligini tanidi. Elba, Oder, Neman va Dunay (Germaniya doirasida) xalqaro suv yo'li, deb e'lon qilindi. Bu yo'llarni nazorat qilish uchun xalqaro komissiyalar tuziladigan bo'ldi.

Germaniya harbiy tomondan cheklab qo'yildi: Germaniyada umumiy harbiy majburiyat bekor qilindi.; german armiyasining sonini 100 ming kishidan oshirmaslik shart qilib qo'yildi. Germaniyaning harbiy dengiz floti ham qisqartirildi. Unda og'ir artilleriya va harbiy aviatsiya bo'lishiga ruxsat qilinmadi. Armiya bosh shtabi tugatildi. Biroq Reyxsver ministrligi doirasida umum qo'shinlar boshqarmasi tuzilishiga ruxsat berildi.

Germaniya o'zining urush aybdori ekanligini tan oldi va g'olib davlatlar foydasiga reparatsiya to'lab turish majburiyatini oldi. Reparatsiya to'lovlari miqdorini maxsus komissiya 1921 yil 1 maygacha aniqlaydigan bo'ldi. Shunga qadar Germaniyaning reparatsiya to'lovlari hisobidan g'olib davlatlarga 20 milliard marka miqdorida oltin va turli mollar to'lash majburiyati yuklandi. Germaniya majburiyat yuzasidan g'olib davlatlarga deyarli butun savdo flotini, 8 ming paravoz, 230 ming vagon, 40 ming ot, 140 ming bosh qoramol va hokazolarni topshirdi.

Yuklatilgan majburiyatlarning Germaniya tomonidan bajarilishini ta'minlash uchun Reynning so'l qirg'og'i (Reyn zonasi) 1935 yilgacha Antanta qo'shinlari tomonidan ishg'ol qilib turiladigan bo'ldi. Bu qo'shinlar uchun bo'ladigan xarajatlar Germaniya zimmasiga yuklandi.

Bu ochiqcha talonchilikni oqlash uchun ittifoqchilar Versal shartnomasiga 231-bandni qo'shdilar. Unda shunday deyilgandi: «Ittifoqchilar va ularga qo'shilgan davlatlar shuni ta'kidlaydilarki, Germaniya va uning ittifoqchilari tajovuzi tufayli ro'y bergan urushda ittifoqchilar va ularga qo'shilgan davlatlar fuqarolariga etkazilgan talafot va zarar uchun butun mas'uliyatni Germaniya o'z zimmasiga oladi». Nemislar o'z hududlarining 10 foizini yo'qotdilar, bu hududda millionlab odam yashar, ularning bir necha yuz mingi uy-joysiz qolgan, o'nlab shaharlar vayron qilingan, millionlab odamlar nogiron bo'lib qolgan edi. Bunday vaziyatda ulkan miqdorda tovon to'lash aqlga sig'masdi.

Ammo Germaniyaning boshqa chorasi yo'q edi. U ikki mushkul imkoniyatdan birini tanlashi: qo'yilgan shartlar asosida tinchlikka erishishi yoki urushga kirib, shaksiz mag'lubiyat va inqilobiy tartibsizlik alamini totishi lozim edi.

Sen-Jermen sulh shartnomasiga muvofiq, Avstriya o'zining deyarli hamma janubiy slavyan territoriyalaridan voz kechdi: Yuliy Krayna, Triest bilan birga Istriya, Karintianing bir qismi, Trentino oblasti va Janubiy Tirol Italiyaga berildi. Avstriya, Yugoslaviya va Chexoslovakiyaning mustaqilligini tanidi, Chexoslovakiya tarkibiga kirgan Bogemiya va Moraviyadan voz kechdi. Galitsiya Polshaga, Bukovina Ruminiyaga qaytarildi. Sulh shartnomasi Avstriyaning mustaqil davlat bo'lib yashash xalqaro huquqiga asos soldi; Avstriyani

Germaniyaga qo'shish (anshlyuya)ni taqiqladi. Lekin bu shartnoma bir qancha xalqlarning huquqlarini poymol qildi.

Avstriyada ham umumiy harbiy majburiyat bekor qilindi. Lekin uning 30 ming kishidan iborat yollanma qo'shin saqlashiga ruxsat berildi. Avstriya reparatsiya to'laydigan bo'ldi. Avstriya reparatsiya hisobiga g'olib davlatlarga o'zining butun savdo va baliq ovlash flotini topshirish majburiyatini oldi.

Sen-Jermen sulhida janubiy slavyan xalqlari yashaydigan hududlarning bir qismini Italiyaga, ukrainlar yashaydigan Bukovinani Ruminiyaga topshirish ko'rsatildi.

Trianon sulh shartnomasiga muvofiq, Vengriya hududining deyarli 70%idan ajraldi. Transilvaniya va Banat Ruminiyaga, Zakarpat Ukrainasi va Slovakiya Chexiyaga, Xorvatiya va Sloveniya Yugoslaviyaga, Burgenland Avstriyaga berildi.

Vengriya Chexoslovakiya va Yugoslaviya mustaqilligini tanidi. Vengriyada umumiy harbiy majburiyat bekor qilindi. Vengr armiyasining soni 35 ming kishidan iborat qilib belgilandi. Vengriya ham reparatsiya hisobiga toshko'mir, parovoz, vagon va shu kabilarni beradigan bo'ldi.

Neyn sulh shartnomasiga muvofiq, G'arbiy Frakiya Gretsiyaga berildi. Bolgariya Egey dengiziga chiqish yo'llaridan mahrum qilindi. Bolgariyadan 1913 yilda tortib olingan Janubiy Dobrudja Ruminiyada qola berdi. Bir necha shaharlar (Tsaribrod, Bossilegrad va boshqalar) Yugoslaviyaga o'tkazildi. Bolgariya floti g'olib davlatlarga berildi. Bolgariyaga faqat 20 ming kishidan iborat armiya saqlashga ruxsat berildi. Bolgariya ham reparatsiya (2,2 milliard oltin frank) to'laydigan bo'ldi. Bundan tashqari Bolgariya minglab parovoz va vagonlar, toshko'mir, chorva mollari va hokazolarni topshirish majburiyatini oldi.

Sevr sulh shartnomasiga muvofiq, Turkiya o'ziga qarashli hududining 75%idan mahrum bo'ldi. Turkiya hududi Kichik Osiyo, Konstantinopol va uning atrofi bilan cheklab qo'yildi. Turkiyaga qarashli Falastin va Iroq (Mesopotamiya) Angliya nazoratiga, Suriya va Livan Frantsiya nazoratiga topshirildi. Turkiya Arabiston yarim orolidagi erlaridan voz kechdi va u erda tashkil topgan Hijoz korolligini tanidi; Misrdagi huquqlaridan Angliya foydasiga voz kechdi. Turkiya Armanistonning mustaqilligini tan olib, o'z tarkibidagi arman erlaridan Armaniston foydasiga voz kechdi. Kurdiston Turkiyadan ajralib chiqdi. Izmir (Smirna), Adrianopol bilan Sharqiy Frakiya, Dardanellning Evropa qirg'og'i va Gallipoliysk yarim oroli Gretsiyaga topshirildi. Bo'g'ozlar zonasini boshqarish maxsus xalqaro komissiyaga yuklanadigan bo'ldi. Turkiya armiyasining miqdori 50 ming kishilik qilib cheklandi. Turkiya harbiy-dengiz flotining deyarli hammasi ittifoqchilarga topshiriladigan bo'ldi. Lekin Turkiyada ko'tarilgan antiimperialistik, milliy ozodlik kurashi natijasida 1922-1923 yillarda sulton monarxiya rejimi ag'darildi va Sevr sulh shartnomasi bekor bo'ldi.

Birinchi jahon urushi tugaganidan keyin Evropada xalqaro kuchlarning yangi muvozanatini qayd etgan Versal shartnomalar tartibi shu tariqa shakllandi. Bu tartibning ichida chuqur ziddiyatlar mavjud bo'lib, keyinchalik ular jahon iqtisodiy inqirozlarida, g'olib va mag'lub davlatlar o'rtasidagi nizolarda namoyon bo'ldi.

1919 yili Parij konferentsiyasida, Germaniya bilan Versal sulh shartnomasi tuzilgan vaqtda Millatlar ittifoqi tashkil topdi. Bu xalqaro tashkilot birinchi va ikkinchi jahon urushlari o'rtasida ish olib bordi.

Birinchi jahon urushi yillaridayoq bir qator mamlakatlarning burjua doiralari Millatlar ittifoqini tuzish g'oyasini ilgari surgan edilar. AQSh prezidenti Vilson 1919 yil yanvar oyida boshqa mamlakatlarda Millatlar ittifoqi to'g'risida tuzilgan loyihalarni hisobga olib, shu masaladagi o'z loyihasini qaytadan ishlab chiqdi. Parij konferentsiyasi ochilgan vaqtda Millatlar ittifoqi nizomini ishlab chiqish uchun Vilson boshchiligida maxsus komissiya tuzildi. Nizomni ishlab chiqishda katta munozaralar yuz berdi. Frantsiya Millatlar ittifoqi huzurida xalqaro armiya va doimiy bosh shtab tuzishni taklif qildi, bu esa Frantsiyaning Evropada o'z gegemonligini o'rnatish plani bilan bog'liq edi. Frantsiya taklifi Angliya va AQSh tomonidan rad etildi. AQSh Millatlar ittifoqini o'zining jahon hukmronligi uchun kurash quroliga, o'zining «jahon monopol fermasi»ga aylantirish uchun kurashdi. Angliya va Frantsiya esa bunga yo'l qo'ymadilar.

1919 yil 14 fevralda Millatlar ittifoqining nizomi Parij sulh konferentsiyasining yalpi majlisida qabul qilindi hamda Versal va boshqa sulh shartnomalari tekstiga kiritildi. Bu ittifoqqa AQShdan tashqari 43 davlat a'zo bo'lib kirdi. Dastlab AQSh ham bu tashkilotning «a'zosi» bo'lib hisoblangan edi. Ammo konferentsiyada kuchlar nisbati Angliya va Frantsiya foydasiga o'zgarganligi va Versal sistemasida ular ustun bo'lib qolganligi sababli AQSh kongressi Versal shartnomasini va uning tarkibiy qismi bo'lgan nizomni tasdiqlamadi, 1920 yilda Qo'shma Shtatlar bu ittifoqqa kirishdan bosh tortdi.

Millatlar ittifoqi o'z ishini Assambleya, beshta doimiy va to'rtta doimiy bo'lmagan a'zolardan iborat Sovet orqali va Bosh sekretar boshchiligidagi doimiy sekretariat orqali olib bordi. Millatlar ittifoqining asosiy organlari Jenevada bo'lib, unga Angliya va Frantsiya davlatlari rahbarlik qildi.

Millatlar ittifoqi rasmiy jihatdan tinchlik va xalqaro xavfsizlikni ta'minlash uchun tuzildi. Nizomda qurollarni qisqartirish, mamlakatlari hududlarining butunligini o'zaro garantiyalash va shu kabilar ko'rsatildi Nizomga muvofiq, agressor davlatga nisbatan iqtisodiy, moliyaviy va harbiy choralar ko'rish ko'zda tutildi. Liga biror marta ham bu jazo choralari qo'llay olmadik, chunki uning ixtiyorida harbiy kuchlari ham, davlatlar o'rtasida obro'-e'tibori ham yo'q edi. Millatlar Ligasi Konvensiyasida uning a'zolari zimmasiga «barcha a'zolarning hududiy butunligini hurmat qilish va asrash» yuklatilgan edi. Ammo keyingi voqealar shuni ko'rsatdiki, hech kim bu shartlarni chindan ham bajarishga tayyor emas edi. Germaniya va Rossiyaning ligadan chiqarilganligi mazkur xalqaro tashkilotning samaradorligini pasaytirdi, uning faoliyati munozara va muzokaralar bilan cheklanib qoldi.

Angliya, Frantsiya va Yaponiya davlatlari Germaniya va Turkiyadan tortib olingan mustamlakalarni oshkora suratda o'zlariniki qilib olishga botinolmadilar. Shu sababli ular, bu mustamlaka xalqlari o'z-o'zini mustaqil idora qila olmaydi, degan bahonalar bilan Millatlar ittifoqi vasiyligini - mandat sistemasini vujudga keltirdilar. Angliyaga Falastin, Iroq kabi mamlakatlarni, Frantsiyaga Suriya, Livan va boshqa mamlakatlarni, Yaponiyaga Marian va boshqa joylarni boshqarish mandati berildi. Mandat sistemasi amalda mustamlakachilik tartibi va zulmining yangi formasi edi.

Versal sistemasi Evropada mustahkam tinchlik o'rnata olmadik. Bu sistema urushda g'olib chiqqan mamlakatlar bilan mag'lub mamlakatlar o'rtasidagi ziddiyatlarni chuqurlashtirib yubordi. Germaniya mustamlakalarining ko'pchilik qismi Angliya va Frantsiyaga o'tdi. Angliya Yaqin Sharqda, Hindiston va Britaniya dominionlariga borish yo'llarida hukmron bo'lib oldi. Frantsiya Evropa qit'asida, Yaponiya Uzoq Sharq va Tinch okeanda ustunlikka ega bo'ldi. Ulug' davlatlardan Germaniya vaqtincha orqaga surib qo'yildi. Avstriya-Vengriya va Turkiya ulug' davlatlar qatoridan chiqib qoldi.

Buning ustiga dunyo ikki sistemaga bo'linib ketdi. Germaniya va boshqa mamlakatlar Versal sulh sistemasidan qutulishga, qurolli kuchlarni tiklash va hududlarni qaytarib olishga zo'r berib urindilar.

G'olib mamlakatlar o'rtasida ham ziddiyatlar kuchaydi. Italiya Versal sistemasidan norozi edi, chunki uning hudud haqidagi talablari to'la qondirilmagan edi. Angliya va AQSh Frantsiyaning Evropadagi ustunlik roliga qarshi edilar. Frantsiya Angliyaning Yaqin Sharqda hukmron bo'lib qolishiga rozi bo'lmadi. Evropada, Yaqin Sharqda va Afrikada hukmronlik pozitsiyasini egallash uchun Angliya bilan Frantsiya o'rtasida, Frantsiya bilan Italiya o'rtasida, Angliya bilan Italiya o'rtasida ziddiyatlar keskinlasha bordi. Frantsiya Angliyaning Turkiyadagi antiimperialistik kurash bilan bog'liq bo'lgan qiyinchiliklaridan foydalanib, Sharqiy va Janubi-Sharqiy Evropada o'z pozitsiyasini mustahkamladi. Frantsiya Turkiyaning Sevr sulh shartnomasini qayta ko'rib chiqish to'g'risidagi talablarini qo'llab-quvvatladi. 1920-1921 yillarda Frantsiyaning yordami bilan va uning ta'siri ostida Kichik Antanta (Chexoslovakiya-Ruminiya-Yugoslaviya siyosiy va harbiy ittifoqi) tuzildi. Frantsiya Polsha bilan siyosiy-iqtisodiy aloqa o'rnatdi.

AQSh boshqa imperialistik davlatlarning pozitsiyalari kuchayib ketganidan mutlaqo norozi edi. Versal sistemasi, shu jumladan Millatlar ittifoqining nizomi AQShga hech qanday real

ustunlik va imtiyoz bermadi. Shuning uchun ham AQSh kongressining senati Versal shartnomasini, shu jumladan Millatlar ittifoqi ustavini ratifikatsiya qilmadi. Biroq AQSh Evropa va jahon siyosatiga aralashishni davom ettirdi.

AQSh 1921 yil avgustida Germaniya bilan separat shartnoma imzoladi va Germaniya iqtisodiyotiga faol suqilib kira bordi. AQSh hukumati nemis monopoliyalarini qo'llab-quvvatladi.

1920-1921 yillarda ro'y bergan iqtisodiy inqiroz zaminida imperializmning barcha ziddiyatlari yanada keskinlashdi.

O'zaro ziddiyatlar orasida ayniqsa AQSh bilan Angliya o'rtasidagi, shuningdek AQSh bilan Yaponiya o'rtasidagi ziddiyatlar eng asosiy ziddiyatlar bo'lib qoldi. Angliya va Yaponiya jahonda hukmronlik qilish uchun kurashda AQShning eng xavfli raqibi bo'lib chiqdilar. Uzoq Sharqda AQSh bilan Yaponiya o'rtasida jiddiy nizo vujudga keldi. Yaponiyaning Tinch okeanda, ayniqsa Xitoy (Shandunda) o'z pozitsiyasini kuchaytirib olganligi Amerikaning agressiv muddaolariga zid edi.

Germaniyadan olinadigan reparatsiya masalasi ham g'olib davlatlar o'rtasida, ayniqsa Frantsiya bilan Angliya o'rtasida nizolarni keskinlashtirgan sabablardan biri edi. Frantsiya reparatsiyaning ko'p qismini talab qildi.

Reparatsiya masalasida 1920-1921 yillarda bir necha marta konferentsiya bo'lib o'tdi. 1920 yil iyunida Bulonda chaqirilgan konferentsiya reparatsiya summasini 269 milliard oltin marka qilib belgiladi. Konferentsiya reparatsiyaning 52%ini Frantsiyaga, 22%ini Angliya, 10%ini Italiyaga va qolgan qismini boshqa davlatlarga ma'lum foiz miqdorida taqsimladi. 1921 yil yanvaridagi Parij konferentsiyasida esa reparatsiya summasi 226 milliard oltin marka miqdorida qilib va to'lash muddati 42 yil qilib belgilandi.

Germaniyaning reparatsiya to'lovlari miqdori 1921 yil aprel-may oylaridagi London konferentsiyasida 132 milliard oltin marka miqdorida qilib belgilandi. Antanta Germaniyaga dastlabki mo'ljallarga nisbatan ancha kamaytirilgan reparatsiya shartlarini majburan qabul qildirdi va o'sha yilning may oyidayoq reparatsiya hisobiga 1 milliard oltin marka undirib oldi. Germaniya 1919-1922 yillar mobaynida hammasi bo'lib 8 milliard oltin marka to'ladi. 1922 yil yanvarida Germaniyaning iltimosi bilan reparatsiya to'lash muddati bir yilga kechiktirildi. 1923 yil yanvarida Germaniya to'lov muddatining yana kechiktirilishini so'radi. Frantsiya bunga unamadi. Shu asosda yangi nizolar boshlandi.

Urush qarzlari muammosi urushdan keyingi yillardagi chigal va murakkab masalalardan biri bo'ldi. Bu masala ham bir qancha xalqaro kengash va konferentsiyalarda muhokama qilindi.

AQSh ittifoqchilarining AQShdan qarzi 11 milliard dollarni tashkil qilar edi. AQSh hukumati o'z ittifoqchilariga ta'sir ko'rsatish uchun ana shu qarzlarni o'ziga katta dastak qilishga urindi. Shu maqsadda AQSh kongressi 1922 yil fevralida bu qarzlarni tegishli foiz bilan ittifoqchilardan so'zsiz undirib olish to'g'risida maxsus qonun qabul qildi. Bu qonunni amalga oshirish yuzasidan alohida komissiya tuzildi. AQSh qarzlarni qistash yo'liga o'tdi. Ittifoqchilarning qarzlarni bekor qilish yoki to'lash muddatini kechiktirish umidlari chippakka chiqdi. Keyinchalik AQSh ayrim ittifoqchi davlatlar bilan (masalan, 1923 yil fevralida Angliya bilan) qarzlar masalasida bitimlar imzoladi, Angliya qarzlari 30% kamaytirilib, to'lash muddati 62 yil qilib belgilandi.

AQSh davlati Tinch okean va Uzoq Sharqda o'z pozitsiyalarini mustahkamlashga, Angliya va Yaponiyaning harbiy-dengiz flotidagi vaqtincha ustunligini yo'qotish va zo'r berib qurollanish uchun vaqtdan yutish maqsadida dengiz qurollarini «cheklash»ga, Parij sulh konferentsiyasining Uzoq Sharqqa doir qarorlarini qayta ko'rib chiqishga, Parij konferentsiyasidagi mag'lubiyat uchun qasos olishga kirishdi.

1921 yil martida hokimiyat tepasiga kelgan prezident Garding boshchiligidagi respublikachilar hukumati Parij konferentsiyasining Uzoq Sharqqa doir qarorlarini qayta ko'rib chiqishni o'zining asosiy vazifalaridan biri qilib qo'ydi.

AQSh Angliyaning dengizdagi hukmronligini yo'qotishga, Angliya-Yaponiya ittifoqini tugatishga, Yaponiyaning Xitoyda kuchaygan pozitsiyasiga putur etkazishga hamda Xitoyda

«ochiq eshiklar va teng imkoniyatlar» printsiptiga rioya qilish bahonasi bilan Xitoyning AQSh tomonidan asoratga solinishi uchun sharoit yaratishga zo'r berib intildi.

AQSh o'zining iqtisodiy va moliyaviy quvvatiga tayanib, o'zidan boshqa kapitalistik davlatlarning Uzoq Sharq rayonidagi ziddiyatlaridan foydalandi. AQShning tashabbusi bilan yangi xalqaro konferentsiya - Vashington konferentsiyasi chaqirildi. Bu konferentsiya 1921 yil 12 noyabrdan 1922 yil 6 fevralgacha davom etdi. Konferentsiyada 9 davlat: AQSh, Angliya, Frantsiya, Italiya, Belgiya, Gollandiya, Portugaliya, Yaponiya va Xitoy qatnashdi. Bu konferentsiyada AQSh asosiy rol o'ynadi.

Konferentsiyaning asosiy xujjatlaridan biri-AQSh, Angliya, Frantsiya va Yaponiyaning 1921 yil 13 dekabrda qabul qilgan «To'rt davlat shartnomasi»dir. Bu shartnomada mazkur davlatlarning Tinch okeandagi orollarining daxlsizligi ko'rsatildi. Ular bu orollarga boshqa bironta davlat xavf solgan taqdirda o'zaro maslahatlashish to'g'risida kelishib oldilar. Bu shartnomada 1902 yilda tuzilgan Angliya-Yaponiya ittifoqi tugatildi, u o'z kuchini yo'qotgan deb hisoblandi. Natijada AQSh Angliyani Yaponiyadan ajratib, katta diplomatik yutuqqa erishdi.

Konferentsiyaning asosiy yutuqlaridan yana biri-AQSh, Angliya, Yaponiya, Frantsiya va Italiyaning 1922 yil 6 fevralda qabul qilgan «dengiz qurollarini cheklash to'g'risida shartnoma»degan «Besh davlat shartnomasi»dir. Bu shartnomaga muvofiq, AQSh Angliya flotining o'z floti bilan teng darajada bo'lishiga, Yaponiya flotining AQShnikidan ortiq bo'lmasligiga, Angliya bilan Yaponiyaning o'zlarining Tinch okeandagi orollarida harbiy-dengiz bazalari qurmaslik majburiyatini olishiga erishdi.

Konferentsiyaning xujjatlaridan yana biri 1922 yil 6 fevralda qabul qilingan Xitoyga nisbatan siyosat to'g'risidagi «To'qqiz davlat shartnomasi»dir. Bu shartnomaga muvofiq, mazkur davlatlar Xitoyning suverenitetini, mustaqilligi va territorial daxlsizligini tanish «majburiyati»ni oldilar. Ular Xitoyda «teng imkoniyatlar» printsiptiga rioya qilib, Xitoyda alohida imtiyozlar va huquqlarga erishish uchun urinmaslik va ta'sir doiralari vujudga keltirmaslik «majburiyati»ni oldilar. Yaponiya Shandundan, Angliya Vey Xayveydan voz kechdi. Bu shartnoma Xitoyda AQSh hukmron doiralarning «ochiq eshiklar» va «teng imkoniyatlar» deb atalgan doktrinasini mustahkamladi. Amerika imperialistlarining Xitoyga suqilib kirishlari uchun qo'shimcha imkoniyatlar vujudga keldi.

Vashington konferentsiyasida qabul qilingan shartnomalar «Vashington sistemasi» deb ataldi. Vashington sistemasi Versal sistemasining davomi bo'ldi.

Versal-Vashington sistemasi mamlakatlar o'rtasida mustahkam tinchlik munosabatlari o'rnatmadi. Tinch okeanda kuchlar nisbatini tenglashtirish tartibi mutlaqo beqaror edi.

Kapitalistik dunyoda Sovet Rossiyasiga nisbatan ikki xil tendentsiya vujudga kelgan edi: birinchi tendentsiya Sovet Rossiyasi bilan iqtisodiy aloqa o'rnatish tendentsiyasi edi. Bu tendentsiyadagi davlatlarning ko'pchiligi Sovet rejimining aynib ketishiga va keyin uni taqsimlab olishga umid bog'lar edi. Bu tendentsiya vakillari (Angliyada Lloyd-Jorj, Frantsiyada Errio, AQShda senatorlar Bora, Uiler va Gudrich)lar edi. Ikkinchi tendentsiya qulay imkoniyat topib, Sovet Rossiyasiga qarshi yana qurolli intervensiya qilish tendentsiyasi edi. Bu tendentsiya vaqti-vaqti bilan oshkora ko'rinib turdi. AQSh prezidenti Garding, davlat sekretari Yuz, Angliyada Cherrill, Kerzon, Frantsiyada Klemanso, Puankare, Germaniyada Lyudendorf va boshqalar bu tendentsiyani zo'r berib qo'llab-quvvatladilar. Kapitalistik dunyoda birinchi tendentsiya ikkinchi tendentsiyaga nisbatan ustun chiqdi.

1921 yil martida Sovet Rossiyasi bilan Angliya o'rtasida savdo bitimi tuzildi. Bu esa amalda Angliya tomonidan Sovet Rossiyasining tanilishi edi. O'sha yilning may oyida Sovet respublikasi bilan Germaniya o'rtasida vaqtincha savdo bitimi imzolandi. Norvegiya, Italiya va Avstriya bilan ham shunday bitimlar tuzildi. 1921 yil fevralida Sovet Rossiyasi bilan Eron va Afg'oniston o'rtasida shartnomalar, mart oyida Sovet respublikasi bilan Turkiya o'rtasida do'stlik shartnomasi tuzildi. 1921 yilda tuzilgan Mo'g'uliston xalq hukumati bilan Sovet hukumati o'rtasida o'sha yilning noyabrida do'stlik va qardoshlarcha hamkorlik to'g'risida shartnoma

imzolandi. Lekin AQSh, Angliya, Frantsiya kabi bir qancha yirik davlatlar Sovet Rossiyasi bilan hali diplomatik aloqalar o'ratmagan edilar.

1921 yilgi iqtisodiy inqiroz kapitalistik mamlakatlarni ancha qiyin ahvolga solgan edi. 1921 yil dekabrda Londonda Angliya va Frantsiya bosh ministrларining, Parijda, Angliya, Frantsiya, Italiya va Belgiya ekspertlarining kengashlari bo'lib o'tdi.

1922 yil yanvarida Antanta oliy sovetining kengashi Markaziy va Sharqiy Evropani iqtisodiy «tiklash» programmasini ishlab chiqish uchun Genuyada xalqaro iqtisodiy konferentsiya chaqirishga qaror qildi va bunga Sovet Rossiyasini, shuningdek Germaniya, Avstriya, Vengriya va Bolgariyani taklif etdi.

Genuya konferentsiyasi 1922 yil 10 apreldan 19 maygacha davom etdi, unda 34 mamlakat, shu jumladan Sovet Rossiyasi delegatsiyasi ishtirok etdi. Konferentsiyada Angliya va Frantsiya asosiy rol o'ynadi. AQShning vakili kuzatuvchi sifatida qatnashdi va konferentsiya ishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Konferentsiyadagi asosiy masala «rus masalasi» degan masala edi. Konferentsiyada Sovet Rossiyasini sobiq chor hukumati va Muvaqqat hukumatning chet el mamlakatlaridan olgan hamma qarzlarni (foizlari bilan birga 18 milliard so'm) to'lashga, inqilobga qadar chet el kapitalistlarga qarashli bo'lib, keyin Sovet hukumati tomonidan milliyashtirilgan zavod, fabrika, kon va boshqa korxonalarini o'sha mulkdorlarga qaytarib berishga yoki kompensatsiya to'lashga, sovet tashqi savdo monopoliyasini bekor qilishga, Sovet mamlakatidagi chet elliklar uchun eksterritoriallik (alohida imtiyozlilik) huquqi tartibini o'rnatishga majbur qilmoqchi bo'ldilar. Ular ana shu shartlar asosidagina Sovet Rossiyasiga zayom va kredit berilishini bildirdilar. Antantadan juda katta zarar ko'rgan Germaniya qiyinchiliklarni engib o'tish yo'llarini izlar edi. Rus nefti masalasida Angliya-Gollandiya neft kompaniyasi bilan Amerika neft monopoliyalari o'rtasida ziddiyat keskinlashdi.

Sovet delegatsiyasi bu ziddiyatlardan foydalandi; 1922 yil 16 aprelda Rapalloda (Genuya yonida), sovet delegatsiyasining rezidentsiyasida RSFSR bilan Germaniya o'rtasida shartnoma tuzilib, diplomatik aloqalar o'rnatildi. Ikki tomon bir-birlariga nisbatan hech qanday iqtisodiy talablarni qo'ymaydigan bo'ldilar. Natijada kapitalistik davlatlar o'rtasidagi ziddiyatlar va Sovet-Germaniya shartnomasining tuzilishi birlashgan antisovet frontni buzib tashladi; Germaniyaning ham xalqaro pozitsiyasini ancha mustahkamladi.

Antanta davlatlari Genuya konferentsiyasida o'z maqsadlariga erisha olmadilar. Konferentsiya boshi berk ko'chaga kirib qoldi. Muzokaralar Gaaga (Gollandiya) konferentsiyasida (1922 yil 15 iyun-19 iyul) davom ettirildi. G'olib davlatlar bu konferentsiyada ham o'zlarining o'ylagan rejalarini amalga oshira olmadilar. Turkiyada ko'tarilgan milliy ozodlik harakati natijasida birinchi galda Angliyaning pozitsiyasiga jiddiy zarba berilgan edi. Antanta davlatlari Yaqin Sharqda qiyin ahvolga tushib qoldilar. Turkiyaning Mustafa Kamol boshchiligidagi yangi hukumati Sevr sulh shartnomasini tan olmadi. Antantaning Turkiyaga qarshi uyushtirgan harbiy intervensiyasi xususan Angliya-Gretsiya intervensiyasi 1922 yil avgust-sentyabr oylarida tor-mor qilindi. 1922 yil 11 oktyabrda Antanta bilan Turkiya o'rtasida yarash bitimi imzolandi. Antantaning, avvalo Angliyaning Yaqin Sharqdagi siyosati barbod bo'ldi.

Hukmron davlatlar Turkiya bilan yangi sulh shartnomasi ishlab chiqish va Yaqin Sharq inqirozini bartaraf qilish maqsadida Lozannada (Shveytsariya) xalqaro konferentsiya chaqirdilar. Konferentsiya 1922 yil 20 noyabrdan-1923 yil 24 iyulgacha tanaffuslar bilan davom etdi. Konferentsiyada Angliya, Frantsiya, Italiya, Yaponiya, Gretsiya, Ruminiya, Sovet Rossiyasi, Yugoslaviya va Turkiya vakillari qatnashdi. AQSh vakili kuzatuvchi sifatida ishtirok etdi va konferentsiya ishlariga aralashdi. Konferentsiyaning asosiy masalalaridan biri - Bosfor va Dardanell bo'g'ozlari rejimi to'g'risidagi masala edi. Bu bitimga ko'ra bo'g'ozlar demilitarizatsiya qilindi, tinchlik davrida va urush vaqtida barcha mamlakatlarning savdo va harbiy kemalari bo'g'ozlardan bemalol o'ta oladigan bo'ldi. Konferentsiya oxirida Lozanna sulh shartnomasi tuzildi; kapitulyatsiyalar rejimi, Turkiya moliyasining buyuk davlatlar tomonidan nazorat qilinishi va uning qurolli kuchlarini cheklash bekor qilindi. Turkiyaning yangi chegaralari tan olindi. Sharqiy Frakiya (Adrionopol bilan birga), Armanistonning turklar yashaydigan qismi, Kurdiston va

boshqa o'lkalar Turkiyaga qaytarildi. Konferentsiya natijasida Turkiya o'z suverenitetining xalqaro miqyosda tanilishiga erishdi.

Versal-Vashington tartibining yaratilishi Evropa mamlakatlarining asosiy muammolarini hal etmadi. Aksincha, eski muammolar yoniga yangilari qo'shildi va ular Birinchi jahon urushidan keyingi dunyoning tarixiy taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Ayrim mamlakatlarda ular ko'p jihatdan yangi siyosiy vaziyatning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi, yangi g'oyalar, yangi siyosat va davlat arboblarning, hokimiyatni qo'lga kiritishga intilayotgan yangi siyosiy tashkilotlarning paydo bo'lishiga turtki berdi. Urushdan keyingi dunyo duch kelgan asosiy muammolar quyidagilardan iborat edi.

Iqtisodiy muammolar. Birinchi jahon urushida Angliya 750 ming, Frantsiya 1,3 mln., Germaniya 2 mln., Rossiya 1,6 mln. kishi yo'qotdi. 20 mln.dan ortiq kishi yaralandi. Ko'pgina sanoat korxonalari vayron bo'ldi, transport tarmoqlari, konlar yo'q qilindi, ko'plab kemalar cho'ktirildi. Ularni tiklash ko'p mablag' va vaqt talab etar edi.

Urushdan keyingi Evropa mamlakatlarining ahvoli tubdan o'zgardi. Agar urushgacha ular jahonning asosiy moliyaviy va kredit markazi bo'lgan va kredit oluvchilar, zayomlar, qimmatli qog'ozlarni tarqatish hisobiga qo'shimcha daromadlar olib turgan bo'lsalar, endi AQShdan qarzdor bo'lib qoldilar. Urush paytida oltin zaxirasining katta qismi AQShga o'tib ketdi. Qo'shma Shtatlar bajonidil qarzga oziq-ovqat, qurol-yarog', kiyim-kechak, transport vositalari berar, o'z ittifoqchilarining og'ir ahvolidan foydalanib, o'z mollariga istagancha narx belgilar va katta foyda olar edi.

Evropa qit'asidagi munosabatlarda ham tub (radikal) o'zgarishlar ro'y berdi. Rossiyaning Evropa iqtisodiyot tuzilmalaridan chetlatilishi shakllangan qit'a bozorining izdan chiqishiga sabab bo'ldi. Ilgari Evropa mamlakatlari Rossiyadan xom ashyo, ko'pgina oziq-ovqat mahsulotlari olar va bu mahsulotlar bilan aholini hamda sanoatni barqaror ta'minlab turar edi. O'z navbatida, Evropa moliyachilari va sanoatchilari o'z sarmoyalarini Rossiya iqtisodiyotiga kiritish hamda katta foyda olish imkoniyatiga ega edilar.

Ayni paytda, Avstro-Vengriya imperiyasi emirilganidan so'ng uning o'rnida katta mamlakatlarga qaram bo'lgan, iqtisodiyoti kuchsiz bir qator kichik davlatlar vujudga keldi. Joriy etilgan kuchli bojxona to'siqlari mollar va sarmoyalarning harakatini qiyinlashtirib qo'ydi. Natijada oldingi Markaziy Evropa iqtisodiy mintaqasi buzilib ketdi. Bu esa Evropa iqtisodiy tartiblari mushtarak tizimini zaiflashtirdi.

2-asosiy savolning bayoni:

AQShda 1922 yildan, Germaniya, Frantsiya va boshqa kapitalistik mamlakatlarda 1924 yildan qisman stabillashuv boshlandi.

Stabillashuv davridagi xalqaro munosabatlarning eng asosiy xususiyatlari shuki, bir tomondan, SSSRning xalqaro pozitsiyalari mustahkamlanib bordi, ikkinchi tomondan Versal-Vashington sistemasi asta-sekin zaiflashdi. Frantsiya 1924 yildayoq, Germaniya 1927 yilda sanoat mahsuloti ishlab chiqarishda urushdan oldingi darajaga etdi. Angliya sanoat mahsuloti esa, ilgari darajaga to'liq eta olmadi. AQSh barcha kapitalistik mamlakatlarga nisbatan etakchi o'rinni egalladi, uning iqtisodiyoti rivojlanib bordi. Yaponiya Evropa kapitalistik mamlakatlaridan o'tib ketdi. Tashqi bozorlar va ta'sir doiralari masalasida kapitalistik mamlakatlar o'rtasidagi ziddiyatlar keskinlashdi.

Janubiy Amerika, Xitoy, Kanada, Avstraliya bozorlarida AQSh bilan Angliya, Tinch okeanda AQSh bilan Yaponiya o'rtasidagi ziddiyatlar kuchayib ketdi. Germaniya monopolistlari esa, Evropa bozorlari masalasida Angliya, Frantsiya, AQSh va boshqa mamlakat imperialistlari bilan to'qnashmoqda edi.

Stabillashuv yillarida SSSRni tanigan mamlakatlar soni ortib bordi. 1924 yilgacha Sovet davlati bilan Germaniya, Afg'oniston, Eron, Turkiya, Estoniya, Latviya, Litva, Polsha, Finlyandiya o'rtasida diplomatik aloqalar o'rnatilgan edi.

Turli mamlakatlar xalq ommasining SSSR bilan iqtisodiy aloqa qilishdan manfaatdor bo'lganligi natijasida 1924 yil fevral-oktyabr oylarida Angliya, Italiya, Norvegiya, Avstriya, Gretsiya, Shvetsiya, Xitoy, Daniya, Meksika, Hijoz va Frantsiya, 1925 yili Yaponiya, Kanada SSSRni tanidilar va u bilan diplomatik aloqa o'rnatdilar. Antanta davlatlarining qarshilik ko'rsatishlariga qaramay, 1924 yil 31 mayda SSSR bilan Xitoy o'rtasida diplomatik aloqalar o'rnatildi va Sovet-Xitoy shartnomasi tuzildi.

Germaniyadan olinadigan reparatsiyaning umumiy summasi 1921 yili 132 milliard oltin marka qilib belgilangan bo'lsa-da, lekin uni qanday undirib olish yo'llari belgilanmagan edi.

1923 yil yanvar boshida Parijda chaqirilgan yangi xalqaro konferentsiyada Angliya Germaniyaning reparatsiya to'lovlarini 4 yilga kechiktirish va reparatsiyaning umumiy summasini kamaytirib 50 milliard marka miqdorida belgilashni («Bonar Lou plani»ni) taklif qildi. Frantsiya bu takliflarni rad qildi va hech qanday bitimga kelinmadi.

Frantsiya bu masalada o'zboshimchalik bilan harakat qildi. Reparatsiya komissiyasi a'zolari ko'pchiligining roziligi bilan 1923 yil 11 yanvarda Frantsiyada va Belgiya qo'shinlari Germaniyaning Rur oblastini ishg'ol qildilar. Natijada Frantsiya bilan Germaniya o'rtasidagi ziddiyatlar keskinlashib ketdi. AQSh va Angliya hukumatlari Frantsiya-Germaniya janjaliga ochiqdan-ochiq aralashishga majbur bo'ldilar va reparatsiya ishini o'z qo'llariga oldilar.

1923 yil noyabrda Amerika monopolistlarining vakili-bankir Charlz Daues boshchiligida reparatsiya masalasida Ekspertlar komiteti tuzildi. Komitet 1924 yil yanvaridan-aprelgacha ishladi. Yangi reparatsion reja – «Daues reja»si ishlab chiqildi. Bu reja 1924 yil iyul-avgustda London konferentsiyasida ma'qullandi va Germaniya hukumati tomonidan ham qabul qilindi. Frantsiya va Belgiya qo'shinlari 1925 yil yozida Rurdan olib chiqib ketildi. Daues rejasiga muvofiq, Germaniyaga 1925 yildan 1929 yilgacha har yili reparatsiya to'lovini 1 milliard markadan 2,5 milliard markagacha oshira borib, 1929 yildan keyin har yili 2,5 milliard markadan to'lash majburiyati yuklandi. Daues rejasi nemis xalqini yanada og'ir ahvolga solgan talovchilik rejasi edi.

1924 yilgi London konferentsiyasidan so'ng Evropa siyosatidagi gegemonlik Frantsiyadan Angliyaga, amalda esa, Daues rejasi tufayli AQShga o'tdi. AQSh dunyoni moliyaviy tomondan ekspluatatsiya qilish markazi bo'lib qoldi. Germaniya 1924-1929 yillarda chet ellardan, asosan, AQSh va Angliyadan 21 milliard markadan ortiq uzoq va qisqa muddatli kredit oldi. Amerika monopoliyalarining vakili Jilbert Parker reparatsiya ishi bo'yicha bosh agent qilib tayinlandi. U amalda Germaniyaning iqtisodiy diktatori bo'lib qoldi.

1928 yilga kelib Germaniya iqtisodiy jihatdan ancha tiklanib, Versal shartnomasi va Daues rejasi tomonidan cheklanganligiga e'tiroz bildirdi. 1928 yil kuzida Germaniya hukumati g'arbiy davlatlar qo'shinlarining Reyn zonasidan evakuatsiya qilinishini va Daues rejasini qayta ko'rib chiqilishini talab etdi. AQSh Germaniyaning bu talablarini qo'llab-quvvatladi. AQShning tashabbusi bilan amerikalik bankir Ouen Yung boshchiligida AQSh, Angliya, Frantsiya, Italiya, Yaponiya, Germaniya va Belgiya moliya ekspertlari komiteti 1929 yilda yangi «Yung rejasi»ni ishlab chiqdi. Bu reja 1929 yil avgustida Gaagadagi xalqaro konferentsiyada ma'qullandi va 1930 yil yanvarida ikkinchi Gaaga konferentsiyasida tasdiqlandi. Yung rejasiga muvofiq, Germaniyaning reparatsiya to'lash muddati 59 yil (1988 yilgacha) uzaytirildi, bu davrda 113,9 milliard marka reparatsiya to'lash kerakligi ko'rsatildi. Yaqin 37 yil mobaynida reparatsiya to'lovining yillik miqdori 2 milliard marka qilib belgilandi. Endi Germaniya temir yo'llaridan keladigan foydalar va davlat byudjetining daromad qismi reparatsiya to'lovlarining birdan-bir manbai deb hisoblandi. German sanoati reparatsiya to'lovlaridan ozod qilindi. Germaniya ekonomikasi ustidan bo'lgan nazorat AQShning tashabbusi bilan butunlay bekor qilindi.

1925 yil 5 oktyabrdan 16 oktyabrgacha Lokarnoda (Shveytsariya) Angliya, Frantsiya, Germaniya, Italiya va Belgiya vakillari ishtirokida xalqaro konferentsiya o'tkazildi. Konferentsiya oxirida Chexoslovakiya va Polsha vakillari chaqirildi. AQSh konferentsiyada bevosita qatnashmasa-da, ammo uning uyushtirilishida va qarorlar qabul qilinishida chetdan turib katta ta'sir ko'rsatdi.

Lokarno konferentsiyasi Reyn garantiya ahdomasini qabul qilish bilan tugallandi. Ahdomada Germaniyaning Versal sulh shartnomasida belgilangan g'arbiy chegaralarining buzilmasligi, Reyndagi demilitarizatsiya zonasi rejimini bundan keyin ham buzmaslik ko'rsatildi. Garantiya ahdomasiga muvofiq, Angliya bilan Italiya Frantsiya va Belgiyani Germaniya hujumidan, Germaniyani esa Frantsiya va Belgiya armiyasi hujumidan qo'riqlaydigan bo'ldilar. 1925 yil 12 oktyabrda Germaniya bilan SSSR o'rtasida savdo shartnomasi imzolandi.

1926 yili besh yil muddatga tuzilgan bitim sovet-german munosabatlarining yanada rivojlanishiga yo'l ochdi. Unga ko'ra ikkala davlat uchinchi davlat bilan nizolashgan taqdirda betaraf bo'lishga kelishdi. Germaniya sovet davlatiga qarshi qaratilgan hech qanday ittifoqqa qo'shilmaslik majburiyatini oldi. Bu sovet diplomatiyasining ulkan g'alabasi edi. Bitim Germaniya etakchilik qilishi lozim bo'lgan sovetlarga qarshi yangi frontning tuzilishiga xalaqit berdi.

Ikkala bitim ham davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarning jadal sur'atda o'sishini ta'minladi. 1927 yilda SSSR va Germaniya o'rtasidagi savdo muomalalari 1925 yildagiga nisbatan salkam uch baravarga o'sdi. SSSRga Germaniyadan asosan texnika va uskunar import qilinardi. Sovet davlati barpo etgan korxonalarining ko'pchiligi Germaniyada ishlab chiqarilgan texnika bilan jihozlangan edi. Mamlakatlar o'rtasidagi savdo-sotiq munosabatlari muntazam o'sib bordi va 1931 yilda u eng yuqori cho'qqiga ko'tarildi. Jahonda iqtisodiy inqiroz avj olgan davrda sovet korxonalari Germaniyaga yuz minglab ishchi o'rinlarini saqlab qolish va o'nlab korxonalarini bankrot bo'lishdan asrashga ko'maklashdi.

1925 yil 12 dekabrda Millatlar ittifoqi Sovetining sessiyasida qurosizlanish bo'yicha tayyorgarlik komissiyasi tuzdilar. Komissiya ishiga Millatlar ittifoqining a'zosi bo'lmagan davlatlardan AQSh, so'ngra SSSR taklif qilindi. SSSR ximiya va bakteriologiya urushini taqiqlovchi Jeneva ahdomasiga qo'shilganligini bildirdi. Jeneva ahdomasi-1925 yil 17 iyunda 37 davlat tomonidan imzolangan. SSSR 1927 yilda bu ahdomaga qo'shildi va unga to'la amal qildi. Bir qator kapitalistik davlatlar ahdomaga imzo chekkan bo'lsalar-da, unga amal qilmadilar. AQSh esa, bu ahdomaga qo'shilmadi.

1927 yil aprelida Frantsiya tashqi ishlar ministri Brian Frantsiyaning pozitsiyasini mustahkamlash va AQShni o'ziga moyil qilish uchun AQSh davlat sekretari Kellogga murojaat qilib, o'zaro urush qilmaslik to'g'risida shartnoma tuzishni taklif etdi. Kellog Brianning tashabbusidan foydalanib, bunday shartnomaga Angliya va boshqa kapitalistik davlatlarni ham jalb etishni taklif qildi. 1928 yil 27 avgustda Parijda bir qator kapitalistik davlatlarning vakillari tomonidan Parij ahdomasi – «Brian-Kellog ahdomasi» imzolandi. Ahdomada milliy siyosatning quroli sifatida urushdan voz kechish, janjalli masalalarni tinch yo'l bilan hal qilish aytilgan. Sovet hukumati bu ahdomani tezda kuchga kiritish uchun 1929 yil 9 fevralda bir qancha qo'shni davlatlar bilan protokol tuzdi. 1929 yil yozida «Brian-Kellog ahdomasi» kuchga kirdi.

Kapitalistik davlatlarni borgan sari kuchli larzaga keltirayotgan Xitoy inqilobi avj olib bormoqda edi. 1926 yil sentyabrda Angliya harbiy kemalari Vansyan shahrini o'qqa tutib, 6 mingga yaqin kishini halok qildi. 1927 yil 3 yanvarda Angliya qo'shinlari Uxandagi ommaviy mitingga hujum qildi. Bunda qariyb 30 kishi o'ldirildi va yarador qilindi. 1927 yil bahorida inqilobiy kurash keskinlashgan bir vaqtda AQSh, Angliya, Yaponiya va Frantsiya Xitoyga qarshi ochiqdan-ochiq intervensiyaga o'tdilar; ularning 170tacha harbiy kemasi Xitoy sohillariga yaqinlashib, Nankin kabi shaharlarni o'qqa tutdi va Nankinning o'zidagina qariyb 2 ming kishi halok bo'ldi. Milliy ozodlik harakatlarining yuksalib borishi, Sovet Ittifoqi xalqlarining Sharq xalqlari bilan hamkorligi hukmron davlatlarning SSSRga nisbatan qahru g'azabini oshirib yubordi. Angliya va boshqa davlatlar SSSRning Xitoydagi elchixonalariga va sovet diplomatiyasi xodimlariga qarshi bir qancha suiqasd va fitnalar uyushtirdilar, SSSR bilan Xitoy munosabatlarini keskinlashtirib, bu ikki mamlakat o'rtasida urush chiqarmoqchi bo'ldilar. 1927 yil 12 mayda Londonda Angliya-Sovet aktsiyali jamiyati-«Arkos» binosiga xujum qilindi. Politsiya po'lat sandiqlarni buzib, Sovet savdo vakolatxonasining xujjatlarini bosib oldi. Angliya hukumati

SSSRni Angliyaning ichki ishlariga «aralashish»da ayblashga urindi va soxta xujjatni pesh qilib, 1927 yil 26 mayda SSSR bilan diplomatik aloqani uzdi.

1927 yil oktyabrida, G'arbda Sovetlarga qarshi asabiylik avjiga chiqqan bir vaqtda SSSR bilan Eron o'rtasida garantiya va betaraflik to'g'risida shartnoma tuzildi.

1929 yilda xalqaro reaksiya Xitoyda va Xitoy-Sovet chegarasida SSSRga qarshi katta ig'vo uyushtirdi.

1929 yil iyul-avgust oylarida gomindanchi qo'shinlar va rus oq gvardiyachilari Xarbindagi Sovet elchixonasini tor-mor qilib, SSSRga qarashli va Sovet Ittifoqi bilan Xitoy tomonidan teng huquqlilik asosida boshqarilayotgan Shimoli-Sharqiy Xitoy (Dunbey)dagi Sharqiy Xitoy temir yo'liga (KVJDga) va Sovet chegara rayonlariga hujum boshladilar. SSSR va Gomindan Xitoyi o'rtasida diplomatik aloqa uzildi. Biroq, Gomindan Xitoyining iltimosiga ko'ra, 1929 yil dekabrda KVJDda oldingi holatni tiklash yuzasidan Sovet-Xitoy protokoli imzolandi.

Angliyada 1929 yili leyboristlar hokimiyat tepasiga kelgach, SSSR bilan diplomatik munosabatlar tiklandi.

3-asosiy savolning bayoni:

Kapitalistik mamlakatlarda 1929 yilning oxiriga kelib vaqtincha, qisman stabillashuv davri tugadi va jahon iqtisodiy inqirozi boshlanib ketdi. Bu inqiroz birinchi jahon urushidan keyingi xalq xo'jaligining hamma tarmoqlarini chulg'ab olgan birinchi eng chuqur inqiroz bo'lib, 1933 yilgacha davom etdi. Bu inqiroz o'zining keltirgan zararlari va oqibatlari jihatidan birinchi jahon urushi etkazgan zararlarga tenglashdi. O'zining kuchi va uzoq davom etishi jihatidan g'oyat zo'r bo'lgan bu iqtisodiy inqiroz butun dunyoni larzaga keltirdi. Kapitalistik mamlakatlarda sanoat mahsuloti 36%, po'lat va cho'yan eritish 60-65% kamayib ketdi. Tashqi savdning hajmi 60-65% qisqardi. Moliyaviy ahvol yomonlashdi. 1933 yilda butun kapitalistik lagerda ishsizlar soni 30 million kishidan oshdi.

Jahon iqtisodiy inqiroz kapitalistik sistemaning barcha ziddiyatlarini-yirik davlatlar, ya'ni AQSh bilan Angliya o'rtasidagi, AQSh bilan Yaponiya, Frantsiya bilan Italiya, Angliya bilan Frantsiya o'rtasidagi, jahon urushida g'olib chiqqan davlatlar bilan Germaniya o'rtasidagi, mustamlakachi davlatlar bilan mustamlaka va qaram mamlakatlar o'rtasidagi, mehnat bilan kapital o'rtasidagi, kapitalistik sistema bilan sotsialistik sistema o'rtasidagi ziddiyatlarni keskinlashtirib yubordi.

1930 yil mayida Frantsiya tashqi ishlar ministri Brian inqirozdan qutulish, o'zaro hamkorlik qilish bahonasi bilan Evropa qit'asidagi davlatlarning «federativ ittifoqi»ni, ya'ni «pan-Evropa» tuzishni taklif qildi. Bu reja aslida Evropada yana Frantsiya gegemonligini o'rnatishga qaratilgan edi. «Pan-Evropa» rejasini faqat Polsha va Chexoslovakiya yoqlab chiqdi. Angliya Frantsiyaning kuchayib ketishidan xavfsirab, bu rejani qo'llab-quvvatlamadi. Boshqa bir qator mamlakatlar Angliya pozitsiyasini ma'qulladilar. Shu tariqa, «pan-Evropa» rejasi barbod bo'ldi.

Iqtisodiy inqiroz yillarida dunyoni qayta taqsimlash uchun kurash keskin tus oldi. Uzoq Sharqda, Xitoyda bozor va xom ashyo manbalarini ko'proq egallash hamda shu yo'l bilan bu mamlakatlarda o'z pozitsiyalarini mustahkamlash uchun kurashda ayniqsa Yaponiya, AQSh va Angliya o'rtasida raqobat kuchaydi. Yaponiya o'z mustamlakasi bo'lgan Koreyaning shimoliy tumanlarini harbiy platsdarmga aylantirdi. 1931 yil sentyabri - 1932 yil fevralida Yaponiya Xitoyning shimoli-sharqiy rayonlarini-Machjuriyani bosib oldi va qo'g'irchoq Manchjou-Go davlatini tuzdi. Xitoyning shimoli-sharqi Yaponiyaning muhim agressiv platsdarmiga aylantirildi. Natijada Uzoq Sharqda urushning birinchi o'chog'i vujudga keldi.

Garchi Yaponiyaning Xitoydagi ekspansiyasi G'arbdagi yirik davlatlar, ayniqsa, AQShning manfaatlariga daxl qilgan bo'lsa ham, ular aslida yapon agressiyasini rag'batlantirdilar, unga iqtisodiy va harbiy-texnika jihatdan yordam berib turdilar. Ularning asosiy maqsadi-Yaponiya qo'li bilan Xitoydagi inqilobni bo'g'ish edi.

Millatlar ittifoqi Yaponiya agressiyasiga qarshi chora ko'rmadi: Xitoy hukumati Millatlar ittifoqiga murojaat qilib, Yaponiya agressiyasiga barham berishni so'radi. Ammo Millatlar ittifoqi Xitoyga hech qanday yordam ko'rsatmadi. AQSh hukumati esa Yaponiyaning Xitoydagi agressiyasini so'zdagina qoralab, Xitoy hududining dahlsizligini himoya qilishga qaratilgan biror tadbirni ko'zlamadi.

1931-1932 yillarda va 1933 yil boshida Yaponiya fursatdan foydalanib agressiyani ancha kengaytirdi. AQSh, Angliya va Frantsiyaning manfaatlariga qarshi jiddiy xavf tug'ildi. AQSh-Yaponiya, Angliya-Yaponiya ziddiyatlari kuchaydi. Shundan keyingina, 1933 yil fevralida Millatlar ittifoqi qaror qabul qildi. Bu qarorda Yaponiyaga butun Xitoyda «ochiq eshiklar» va «teng imkoniyatlar» printsipiga amal qilish, Manchjuriyani Xitoy qo'l ostidagi avtonomiya deb tanish, yapon qo'shinlarini olib chiqib ketish taklif qilindi. Yaponiya bu qarorni qabul qilmadi. 1933 yil martida Yaponiya Millatlar ittifoqidan chiqdi. Shunday qilib, Versal-Vashington sistemasi barbod bo'la boshladi. Yaponiyaning agressiv harakati va g'arbiy davlatlarining qarshilik ko'rsatmaslik siyosati Evropada, avvalo Germaniyada revansh va urush tarafdorlari kuchlarini rag'batlantirdi. 1933 yil yanvarida Gitler boshchiligida fashistik diktatura o'rnatildi. Urush partiyasi bo'lgan fashistlar partiyasi davlat tepasiga chiqib oldi. Fashistik diktatura o'taketgan reaksiyon, eng shovinistik va oshkora terroristik diktatura edi. Shunday qilib, Evropa markazida urushning ikkinchi va asosiy o'chog'i vujudga keldi.

1933 yil iyulida Rimda to'rt davlat; Angliya, Frantsiya, Germaniya va Italiyaning «yakdillik va hamkorlik» ahdomasi tuzildi. Bundan kuzatilgan asosiy maqsad Germaniyani urushdan keyin tuzilgan shartnomalarda ko'rsatilgan majburiyatlardan qutqarish, uning agressiyasiga bemalol yo'l berib qo'yish, Germaniya bilan Italiyani SSSRga qarshi yo'naltirishdan iborat edi.

1934 yil yanvarida Germaniya bilan Polsha o'rtasida o'zaro hujum qilishmaslik to'g'risida shartnoma tuzildi. Gitlerchilar o'z maqsadlarini amalga oshirishda Polsha reaksionerlaridan foydalanib, keyin Polshaning o'zini ham bosib olmoqchi edilar.

1935 yil yanvarida Versal shartnomasiga muvofiq, Saar oblastida plebistsit o'tkazildi. Gitlerchilar o'z foydalariga ko'proq ovoz olishga erishdilar. Saar oblasti Germaniyaga qo'shildi.

1935 yildan boshlab Germaniya harbiy-havo va harbiy-dengiz kuchlarini hamda quruqlikdagi qurolli kuchlarini ko'paytirishga astoydil kirishdi. Umumiy harbiy majburiyat joriy qilindi. Germaniya bosh shtabi tiklandi.

1935 yil 18 iyunda Angliya bilan Germaniya o'rtasida dengiz bitimi tuzildi. Bitimda Germaniya harbiy dengiz flotini Angliya suv usti harbiy-dengiz flotining 35%i hajmida va suv osti harbiy-dengiz flotining 45%i hajmida qurish, keyinchalik Germaniyaning suv osti flotini Angliya suv osti flotiga to'la tenglashtirish huquqi ko'zda tutildi. Bu bitim amalda Versal sulh shartnomasiga qaram-qarshi o'laroq Germaniyaning harbiy-dengiz qurollanishiga to'la imkon berdi.

Uzoq Sharqda va Evropada urush o'choqlarining vujudga kelishi xalqaro vaziyatni o'zgartirib va keskinlashtirib yubordi. Germaniya va Yaponiya jahonga hukmron bo'lishni da'vo qilib chiqdilar. Angliya va Frantsiya esa mudofaa holatiga tushib qoldilar. Shu tariqa, bir tomondan, Germaniya, ikkinchi tomondan, Angliya, Frantsiya va AQSh o'rtasida dengiz va mustamlaka masalalarida, Yaponiya, AQSh va Angliya o'rtasida Uzoq Sharq va Tinch okeanda ziddiyatlar kuchayib ketdi. 1932 yil iyulida uzoq muzokaralardan keyin SSSR bilan Polsha o'rtasida, 1932 yil noyabrda esa SSSR bilan Frantsiya o'rtasida o'zaro hujum qilishmaslik shartnomalari tuzildi. SSSR bilan Latviya, Estoniya va Finlyadiya o'rtasida ham shunday shartnomalar imzolandi.

Jenevada chaqirilgan xalqaro qurolsizlanish konferentsiyasida (1932 yil fevral-1934 yil may) Frantsiya o'z xalqaro pozitsiyasini mustahkamlash maqsadida Millatlar ittifoqi huzurida xalqaro armiya tuzishni, Germaniya xavfiga nisbatan Angliya va AQShdan garantiya olishni, AQSh va boshqa raqiblar kuchini zaiflashtirishni ko'zlab qurolli kuchlarning 1G'3 qismini qisqartirishni taklif qildi.

Angliya tomonidan kiritilgan takliflarning birida Germaniya qo'shinlari sonini 100 ming kishidan 200 ming kishiga etkazish, Frantsiya armiyasini esa 500 ming kishidan 200 ming kishiga keltirib, Evropa qit'asida Germaniya bilan Frantsiya qo'shinlari sonini tenglashtirish, SSSR qo'shinlari sonini 500 ming kishidan oshirmaslik zarurligi ko'rsatildi.

Germaniya delegatsiyasi boshqa mamlakatlarning qurolli kuchlarini german qurolli kuchlari darajasigacha qisqartirishni yoki german qurolli kuchlarini boshqa yirik mamlakatlarning qurolli kuchlari darajasiga etkazishni taklif qildi. Germaniya taklifi qabul qilinmagach, uning delegatsiyasi konferentsiya ishini barbod qilishga urindi va 1933 yil kuzida konferentsiyadan chiqib ketdi. Konferentsiya qatnashchilari mushkul ahvolga tushib qoldi.

Evropada Germaniya va Osiyoda Yaponiya jahonga hukmron bo'lishni da'vo qilib chiqayotganligini hamda SSSRning kuch-quvvati va xalqaro roli oshib borayotganligi tufayli 1934 yil 15 sentyabrda Millatlar ittifoqining 34 ta a'zosi Sovet Ittifoqiga Millatlar ittifoqiga a'zo bo'lib kirishni taklif qildi va SSSR 1934 yil 18 sentyabrda Millatlar ittifoqiga a'zo bo'lib kirdi. 1933 yil 16 noyabrda SSSR bilan AQSh o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatish to'g'risida bitim tuzildi.

1933 yili SSSR bilan Ispaniya o'rtasida, 1934 yili SSSR bilan Chexoslovakiya, Ruminiya, Vengriya, Bolgariya, Albaniya o'rtasida, 1935 yili SSSR bilan Belgiya, Lyuksemburg va Kolumbiya o'rtasida diplomatik aloqalar o'rnatildi.

Frantsiya hukumati jamoatchilikning qat'iy talablari natijasida, hamda mamlakatda o'z mavqeini mustahkamlash va xalqaro miqyosda Frantsiya pozitsiyasini kuchaytirish maqsadida 1935 yil 2 mayda Parijda Sovet Ittifoqi bilan o'zaro yordam to'g'risida shartnoma tuzdi. 16 mayda SSSR bilan Chexoslovakiya o'rtasida ham shunday shartnoma imzolandi. Ayni mahalda Frantsiya bilan Chexoslovakiya o'rtasida ham shu kabi shartnoma tuzildi. Chexoslovakiya hukumatining talabi bilan Sovet-Chexoslovakiya shartnomasida agressiya yuz berganda Frantsiya yordam ko'rsatgan taqdirdagina o'zaro yordam berish haqida modda kiritildi.

4-asosiy savolning bayoni:

Agressiv davlatlar-Germaniya, Yaponiya va Italiyada iqtisodiyot harbiy maqsadlarda qayta qurilganligi natijasida ishlab chiqarishning pasayib ketishiga yo'l qo'yilmadi. 1938 yil Germaniya sanoat mahsuloti Angliya va Frantsiyaning sanoat mahsulotidan oshib ketdi. 1938 yil Yaponiyada sanoat mahsuloti 1929 yildagiga nisbatan 185%ni, Germaniyada esa 121%ni tashkil etdi. Yaponiya, Italiya, ayniqsa Germaniya bozor va xom ashyo manbalarini, mustamlakalarni qayta taqsimlashni talab qila boshladilar.

1930 yillarning ikkinchi yarmida kapitalistik dunyoda Germaniya AQShdan keyingi qudratli davlat edi. U sanoatning ba'zi tarmoqlari bo'yicha (sintetik mahsulotlar, metall ishlash uskunalari, alyumin tarmoqlari) kapitalistik mamlakatlar orasida birinchi o'rinni egallagan edi. Mashinalar eksport qilishda ham Germaniya AQShni quvib etmoqda edi.

Evropa, ayniqsa Markaziy va Sharqiy Evropa bozorlarida Germaniyaning iqtisodiy pozitsiyasi kuchaydi va bu rayonlarida uning g'arbiy mamlakatlar bilan konkurensiyasi juda keskinlashdi. Angliya, Frantsiya va AQShning bu jihatdan pozitsiyasi zaiflashdi.

Germaniya Lotin Amerikasida ham kuchli pozitsiyani egalladi. Germaniyaning Lotin Amerikasi mamlakatlari bilan savdosi 1938 yil 171% ga etdi, 1933 yilda esa 11,5% edi, xolos. Germaniya bu mamlakatlarning importida birinchi o'rinni egalladi hamda AQSh va Angliya pozitsiyasini zaiflashtira bordi.

1935 yil oktyabridayoq Italiya qo'shinlari urush e'lon qilmay, Habashistonga (Efiopiyaga) hujum boshladilar. Italiya-Habashiston urushi tayyorlanayotgan jahon urushining yangi bir tuguni edi. Italiyaning agressiyasi Angliya va Frantsiya manfaatlariga zarba berdi hamda ularning Evropadan Osiyoga boradigan dengiz yo'llari uchun katta xavf tug'dirdi. Shunga qaramay, Angliya va Frantsiya hukmron doiralari bu gal ham agressorga qarshilik ko'rsatmadilar. Faqat Sovet delegatsiyasining qattiq turishi natijasida Millatlar ittifoqi Italiyani agressor deb hisobladi va unga qarshi iqtisodiy sanksiya (jazo choralari) qo'llash, Italiyaga xom ashyolar va harbiy materiallar

kiritishni cheklash to'g'risida qaror qabul qildi. Lekin Angliya va Frantsiya aybi bilan bu sanktsiya to'la amalga oshmadi. AQSh hukumati 1935 yilda «betaraflik» siyosatini e'lon qilib, shu niqob ostida agressorlarni rag'batlantirdi. Italiya bundan foydalanib, 1936 yil mayida deyarli butun Habashistonni bosib oldi va o'z mustamlakasiga aylantirdi.

1936 yil martida Germaniya Versal va Lokarno shartnomalarini buzib, Reyndagi demilitarizatsiya qilingan zonaga o'z qo'shinini kiritdi. Yirik davlatlar bunga nisbatan yuzaki norozilik bildirish bilan cheklanib qoldilar.

1936 yil iyulida general Franko boshchiligidagi ispan fashistlari Germaniya va Italiya yordami bilan Ispaniya inqilobiy demokratik kuchlariga, respublikaga qarshi isyon ko'tardilar. Tez orada Germaniya bilan Italiya Ispaniya respublikasiga qarshi ochiqdan-ochiq harbiy intervensiya boshladi. 1936-1939 yillar mobaynida Ispaniyaga Italiya 150 ming, Germaniya 50 ming soldat va ofitser, harbiy mutaxassislar, texnika va aviatsiya yubordi. Ular Angliya va Frantsiyaning Afrika va Osiyoga boradigan dengiz yo'llarini egallab ola boshladilar. Urushning yangi tuguni vujudga keldi.

Frantsiya sotsialistik partiyasining lideri o'sha vaqtdagi Frantsiya hukumatining boshlig'i Leon Blyum 1936 yil avgust boshida Angliyaning Bolduin boshchiligidagi konservativ hukumati bilan birgalikda, mamlakatlarni Ispaniyadagi urushga «aralashmaslik»ka chaqirdi. Bir qancha mamlakatlar, hatto Germaniya va Italiya bu taklifga qo'shildi. Ulug' davlatlarning Ispaniya ishlariga haqiqatan aralashmasligi Ispaniya respublikachilari uchun foydali ekanligini nazarda tutib SSSR ham bu taklifni quvvatladi. 1936 yil 9 sentyabrda Londonda Angliya diplomati lord Plimut boshchiligidagi 27 davlat vakillaridan iborat «Aralashmaslik komiteti» tuzildi. Komitet ishtirokchilari betaraflikni saqlab, Ispaniyaga qurol sotmaslik va Ispaniya uchun yuboriladigan yarog'-aslahalarni o'z mamlakatlari territoriyasidan o'tkazmaslik majburiyatini oldilar.

Lekin ko'p o'tmay, amalda, «Aralashmaslik komiteti»ning siyosati eng sharmandali bir siyosat ekanligi aniqlandi. Fashistik davlatlar dastlab o'z agressiv maqsadlarini yakka-yakka amalga oshirishga kirishgan bo'lsalar, keyinroq ular bu agressiv harakatlarini kengaytirish uchun harbiy-siyosiy blokka uyushtirdilar. 1936 yil oktyabrda Germaniya-Italiya protokoli imzolandi. «Berlin-Rim o'qi» vujudga keldi. Germaniya Italiyaning Efiopiyani bosib olganini tan oldi hamda uning Dalmatsiya, Albaniya va Gretsiyani bosib olish yo'lidagi intilishlarini quvvatladi. Italiya Germaniyaning Avstriyani qo'shib olish maqsadlarini ma'qulladi. Italiya va Germaniya Ispaniya masalasida birgalikda harakat qilish to'g'risida ham til biriktirdilar.

Uzoq Sharqda esa Yaponiya ig'vogarlik bilan Sharqiy Xitoy temir yo'liga va undagi sovet xodimlariga ketma-ket hujumlar uyushtirdi. Sovet hukumati Yaponiya bilan munosabatlarning keskinlashuviga sabab bo'lgan bahonalarni bartaraf qilish maqsadida KVJDni Yaponiya va Manchjou-Goga sotdi, bu haqda 1935 yil martida shartnoma tuzildi. Lekin Yaponiya 1935-1936 yillarda Mo'g'uliston Xalq Respublikasi chegaralariga bir necha marta hujum uyushtirib, Uzoq Sharqda tinchlikka tahdid qila berdi. SSSR Mo'g'ulistonni qo'llab-quvvatladi va 1936 yil martida o'zaro yordam to'g'risida Sovet-Mo'g'uliston shartnomasi imzolandi. Bu shartnoma Yaponiya urushqoq harbiylarini birmuncha tiyib qo'ydi.

1936 yil noyabrda Germaniya bilan Yaponiya o'rtasida «Kominternga qarshi ahdnoma» tuzildi, 1937 yil noyabrda Italiya ham bu ahdnomaga qo'shildi. Uch fashist-agressor davlatning - Germaniya, Yaponiya va Italiyaning Kominterngagina emas, balki shu niqob ostida barcha mamlakatlarga qarshi qaratilgan, dunyoni o'zaro qayta taqsimlashni ko'zda tutgan agressiv uchlar bloki (agressiv «uch burchak»)-«Berlin-Rim-Tokio o'qi» tashkil topdi. 1939 yil fevralida Vengriya va Manchjou-Go, marta Franko Ispaniyasi «Kominternga qarshi ahdnoma»ga qo'shildi.

1937 yil iyulida Yaponiya militarizmi Xitoy xalqiga qarshi ochiqdan-ochiq keng miqyosda urush boshlab yubordi. Bu urush Yaponiyaning Xitoydagi agressiyasining yangi bosqichi edi. Yaponiya qo'shinlari Shimoliy, Markaziy, so'ngra Janubiy Xitoyga bostirib kirdilar.

Yaponlar Xitoyning Pekin, Tyantszin, Shanxay, Nankin Xankou kabi katta shaharlarini, deyarli hamma portlarini ishg'ol qildilar. Biroq yapon harbiylarining Xitoyda «yashin tezligida urush» qilish plani barbod bo'ldi.

Evropada g'arbiy davlatlarning Gitler Germaniyasi va fashistik Italiya bilan Myunxenda tuzgan bitimidan (1938 yil sentyabr) ruhlangan Yaponiya reaksiyasi 1938 yil noyabridayoq «Sharqiy Osiyoda yangi tartib» e'lon qildi, bu «yangi tartib» Sharqiy Osiyoda faqat Yaponiyaning mustamlakachilik hukmronligini o'rnatishdan iborat edi.

Angliya, AQSh va Frantsiya davlatlari Yaponiyaning bu hatti-harakatidan norozi bo'ldilar. Ular «Xitoy-Yaponiya janjali»ni bartaraf qilish maqsadida «Xalqaro Uzoq Sharq konferentsiyasi»ni, «Tinch okean konferentsiyasi»ni chaqirish to'g'risida fikr bildirishdi.

1939 yil 24 iyulda Tokioda Angliya bilan Yaponiya o'rtasida «Kreygi-Arita bitimi», ya'ni «Uzoq Sharq Myunxeni bitimi» tuzildi. Kreygi-Angliyaning Yaponiyadagi elchisi, Arita-Yaponiya tashqi ishlar ministri edi. Angliya va Yaponiya bir-birlarining Xitoydagi manfaatlariga qarshi harakat qilmaslik to'g'risida, Xitoydagi ozodlik kurashini bostirish uchun Angliyaning Yaponiyaga xalaqit bermasligi to'g'risida kelishib oldilar. Yapon militaristlari Manchjuriyadan turib 1938 yil 29 iyulda Vladivostok yaqinidagi Hasan ko'li rayonida Sovet Ittifoqi chegarasiga qo'qqisdan hujum qildilar. Ular Sovet Uzoq Sharqi hududiga bostirib kirishni mo'ljallagan edilar. Sovet Armiyasi yapon bosqinchilarini tor-mor keltirib chegaradan uloqtirib tashladi. O'sha yili 11 avgustda bu rayonda urush harakatlari to'xtadi.

1939 yil may-avgust oylarida yaponlar Sovet Ittifoqiga bostirib kirish va Sibir temir yo'lini ishg'ol qilib, Sovet Uzoq Sharqini SSSRdan ajratib qo'yish maqsadida Xalxin-Gol daryosi rayonida Mo'g'uliston Xalq Respublikasiga hujum qildilar. Sovet hukumati bilan Mo'g'uliston Xalq Respublikasi o'rtasida 1936 yilda tuzilgan o'zaro yordam shartnomasiga amal qilib, SSSR Mo'g'ulistonni qo'llab-quvvatladi. Sovet Armiyasi mo'g'ul Armiyasiga yordam ko'rsatib, bu gal ham yapon bosqinchilariga qaqshatqich zarba berdi.

Yaponiya bilan Germaniya o'rtasida ham (garchi bo'lar «Kominternga qarshi ahdnoma»ning ishtirokchilari bo'lsalar-da) ziddiyatlar mavjud edi. Germaniya 1938 yil fevraliga qadar Manjou-Goni tanimagan edi. Germaniya Xitoyda bir qancha imtiyozlarga ega bo'lishni, Birinchi jahon urushidan keyin o'zining Yaponiyaga o'tib ketgan Tinch okeandagi sobiq mustamlakalari masalasining qayta ko'rib chiqilishini istardi. Germaniya yashirin yo'llar bilan chan-kay-shichilarga qurol-yarog' va maslahatchilar yuborib turdi. Yaponiya Germaniyaning talablariga rozi bo'lmadi. Shu tariqa, Yaponiya-Germaniya munosabatlarida ixtiloflar bo'lib turdi. Gitlerchilar Germaniyasi bir qator tadbirlardan so'ng, 1938 yil 11 martda zo'rlik bilan Avstriyani bosib oldi. Bu Versal va Sen-Jermen sulh shartnomalarining to'g'ridan-to'g'ri buzilishi edi. «Aralashmaslik» va «betaraflik» siyosatlari niqobi ostida Angliya, Frantsiya va AQSh Avstriyaning bosib olinishini ma'qulladi va tanidi. Imperialistik davlatlarning hukmron doiralari Avstriya masalasining Millatlar ittifoqida muhokama qilinishini istamadilar. Natijada gitlerchilar agressiyasi Janubi-Sharqiy Evropaning ichkarisiga yoyilib bordi.

German fashistlari Avstriyani bosib olganlaridan keyin butun diqqatni Chexoslovakiyaga, avvalo uning Sudet oblastiga qaratdilar. Germaniyada Chexoslovakiyaga qarshi tashviqot avj oldirildi. Nemis-fashist qo'shinlari Chexoslovakiya chegaralariga to'plana boshladi. «Sudet inqirozi», ya'ni Germaniya-Chexoslovakiya janjali boshlanib va keskinlashib ketdi. Chexoslovakiyaga nisbatan xavf kuchaydi. 1938 yil 28-29 aprelda Londonda Angliya va Frantsiya bosh ministrleri va tashqi ishlar ministrilarining kengashi bo'lib o'tdi. Bu kengashda Evropada «tinchlik uchun» kurash va Chexoslovakiyaga «yordam» masalasi muhokama qilindi hamda Sudet oblasti masalasini «tinch» yo'l bilan hal qilish to'g'risida qaror qabul qilindi. Angliya hukumati tomonidan 1938 yil yozida Chexoslovakiyaga yuborilgan Rensimen o'taketgan yuzsizlik va munofiqlik rolini o'ynadi. U, Chexoslovakiya hukumatidan Sudet oblastini Germaniyaga berishni, Sovet-Chexoslovakiya o'zaro yordam shartnomasini bekor qilishni talab etdi.

Frantsiya hukmron doiralari 1938 yil fevralidayoq, Chexoslovakiya bilan 1935 yilda tuzilgan shartnoma o'z kuchini yo'qotdi, deyishgacha borib etdilar va Frantsiya Chexoslovakiyaga Angliyasiz yordam bera olmaydi, dedilar. Gitlerning Sudet oblasti haqidagi talabi tobora qat'iylashdi; Chexoslovakiyadagi gitlerchilar yanada faollashdi, 1938 yil 13 sentyabrda

Chexoslovakiyada fashistik isyon ko'tarildi. Isyon bostirilgach, Gitler g'azablanib, chegaradagi qo'shinlarni jangovar holatga keltirdi. Lekin Gitler bu kuchlarni ishga solmasdanoq G'arb davlatlari unga juda epchillik bilan yordam qildilar. 1938 yil 15 sentyabrda Angliya bosh ministri Chamberlen Germaniyada Gitler huzurida bo'lib, uning Chexoslovakiyadagi Sudet oblasti va boshqa territoriyalar haqidagi talabini ma'qulladi. 18 sentyabrda Londonda Angliya va Frantsiya hukumatlarining bosh ministrleri va tashqi ishlar ministrlarining yana kengashi bo'lib, uzil-kesil yordam berishga qaror qildilar. Sovet hukumati Chexoslovakiya bilan tuzilgan shartnomaga amal qilib, unga yordam ko'rsatishga tayyor ekanligini ta'kidlab keldi va bu haqda Gitler hukumatini ham ogohlantirgan edi.

Benesh Sovet hukumatining bu pozitsiyasiga e'tibor bermadi va sovet takliflarini javobsiz qoldirdi. Benesh 16 sentyabrda Angliyaning «vositachisi» Rensimenga urush bo'lgan taqdirda ham SSSR bilan hech qanday maxsus bitim tuzilmasligini, Frantsiyadan tashqari hech qanday chora ko'rmasligini surbetlarcha bildirdi.

21 sentyabrda Angliya va Frantsiyaning Pragadagi elchilari Benesh huzurida bo'lib, agar Chexoslovakiya Angliya-Frantsiya talablarini qabul qilmasa va natijada Germaniya-Chexoslovakiya urushi boshlanib qolsa, Angliya va Frantsiyaning Chexoslovakiyaga hech qanday yordam bermasligi to'g'risida, agar Chexoslovakiya SSSR dan yordam olsa va natijada Germaniya Chexoslovakiyaga va SSSRga qarshi urush ochsa, Angliya va Frantsiyaning Germaniya tomonida bo'lishi to'g'risida ogohlantirdilar.

22 sentyabrda Chamberlen yana Gitler huzuriga kelib, Germaniyaning Sudet to'g'risidagi «huquqlari»ni tanidi. Shuningdek Chamberlen Gitlerning Polsha va Vengriyaning hududi talablarini qondirish to'g'risidagi taklifini ham qabul qildi.

Angliya, Frantsiya va AQSh siyosatidan rag'batlangan Gitler 26 sentyabrda so'zlagan nutqida, agar Chexoslovakiya hukumati Germaniyaning talablarini tezda va so'zsiz bajarmasa, Chexoslovakiya yakson qilinadi, deb do'q qildi. 28 sentyabrda esa Gitler 10 kun ichida Sudet oblastini butun sanoati, transporti va istehkomlari bilan birga Germaniyaga berishni Chexoslovakiyadan qat'iy talab etdi.

1938 yil 29-30 sentyabrda Myunxenda xalqaro fashist banditlari-Germaniya va Italiya diktatorlari Gitler va Mussolini Angliya va Frantsiya bosh ministrleri Chamberlen va Dalade bilan uchrashdilar. Bu xalqaro munosabatlar tarixida o'taketgan xiyonatkorona va sharmandali kengash Myunxen konferentsiyasi edi. Unda Chexoslovakiya vakillarining ishtirokidan tashqari chexoslovak xalqining taqdiri hal qilindi.

Myunxenda gitlerchilar talab qilgan rayonlarni Germaniyaga topshirish, Polsha va Vengriyaning talablarini ham qondirish to'g'risida sharmandali bitimlar tuzildi. 30 sentyabrdayoq Chexoslovakiya hukumati va prezident Benesh Myunxen konferentsiyasining qarorlarini qabul qildi, va Germaniya fashizmi oldida xiyonatkorona taslim bo'ldi. Tez orada Myunxen qarorlari amalga oshirilib, Chexoslovakiya taqsimlana boshlandi.

1938 yil oktyabrda Gitler Germaniyasi Sudet oblastini va Chexoslovakiyaning boshqa chegara rayonlarini bosib oldi. 1939 yilning martida esa Germaniya qo'shinlari butun Chexoslovakiyani ishg'ol qildi. Chexoslovakiya parchalab tashlandi; Chexiya va Moraviya Germaniyaning «protektorati» deb, Slovakiya «mustaqil» davlat deb e'lon qilindi. Amalda bu «mustaqil» davlat Gitler Germaniyasining mustamlakasiga aylandi. Zakarpat Ukrainasi vengr xortistlari tomonidan, Teshin Polsha tomonidan zabt etildi. Germaniya Avstriya va Chexoslovakiyani bosib olganidan keyin, Evropadagi siyosiy va strategik ahvol Gitler foydasiga o'zgarib ketdi. 1939 yil martida Ispaniyada fashistik tartib o'rnatildi. O'sha yilning martida Memel oblastini (Klaypedani) Germaniyaga topshirish to'g'risida Litva-Germaniya bitimi imzolandi. Ruminiya iqtisodiyoti fashistik Germaniyaga bo'ysundirildi. Ruminiya, so'ngra Vengriya gitlerchilar blokiga kirdi. 1939 yil aprelida fashistik Italiya Albaniyaga hujum qilib, uni bosib oldi. Germaniya fashizmi esa Polshaga nisbatan hududiy va boshqa talablarni qo'ydi. 1939 yilda Gitler Dantsigning Germaniyaga topshirilishini, Polsha koridori orqali Sharqiy Prussiyaga qadar tor izli temir yo'l va avtostrada qurishga ruxsat berilishini qat'iy talab qildi. Germaniya va

Polsha munosabatlari keskinlashdi. Germaniya 1934 yilgi shartnomani bekor qildi. 1939 yil 22 mayda Germaniya va Italiya o'rtasida harbiy-siyosiy shartnoma («Po'lat ahd») imzolandi.

Germaniya va Italiyaning yangi agressiv harakatlari natijasida xalqaro munosabatlarda jiddiy inqiroz boshlandi. Evropa urush yoqasiga kelib qoldi. 1939 yil 15 aprelda AQSh prezidenti Ruzvelt Gitler va Mussoliniga murojaat qilib, ularni Evropa va Yaqin Sharq mamlakatlarining birontasiga ham hujum qilmaslik to'g'risidagi majburiyat olishga chaqirdi. Gitler va Mussolini bu talabni keskin suratda rad etdilar. G'arbiy Evropa ikki qarama-qarshi harbiy-siyosiy blokka: Germaniya-Italiya blokiga va Angliya-Frantsiya blokiga ajraldi.

1939 yil aprelda Angliya bilan Polsha o'rtasida Londonda o'zaro yordam to'g'risida deklaratsiya imzolandi. Frantsiya Polsha bilan ilgari tuzilgan shartnomaga amal qilajagini bildirdi.

1939 yil martida SSSR Eropada fashizm va urush xavfining g'oyatda kuchayib ketganligi tufayli, agressiyaga qarshi birgalikda harakat qilish masalalarini muhokama qilish uchun manfaatdor davlatlarning konferentsiyasini chaqirib, muzokaralar boshlashni taklif etdi.

Angliya va Frantsiyaning SSSR bilan muzokaralari 1939 yil mart oyidan avgustgacha davom etdi. Muzokaralar diplomatik yo'l bilan, so'ngra harbiy vakillar orqali olib borildi. Sovet rahbariyati Frantsiya ham, Angliya ham kollektiv xavfsizlik tizimini tashkil qilish istagi va biror aniq dasturiga ega emasligiga qat'iy ishonch hosil qildi. Muzokarlarda hech qanday istiqbol ko'zga tashlanmadi. G'arb davlatlari Germaniya va Sovet Ittifoqini osongina urushtirib qo'yishi mumkin bo'lgan shartlarni ilgari surdilar.

Muzokarlarda Angliya va Frantsiya tomoni AQShga tayanib teng munosabatdan va teng majburiyatlar olishdan bosh tortib, qalloblik bilan ish ko'rdi.

SSSR bilan muzokaralar borayotgan choqda 1939 yil iyun-avgustida Angliya fashistlar Germaniyasi bilan yashirin muzokaralar (bosh ministr Chamberlen ko'rsatmasi asosida tashqi ishlar ministri Galifaks, savdo ishlari ministri Xadson va Chamberlenning maslahatchisi Garold Vilson bilan Gitlerning iqtisodiy ishlar maslahatchisi Voltat va Germaniyaning Londondagi elchisi Dirksen o'rtasida muzokaralar) olib bordi.

Sovet hukumati agressiya ro'y bergan taqdirda Angliya, Frantsiya va Polshaga yordam ko'rsatish uchun sovet qo'shinlarining Polsha territoriyasi orqali o'tkazilishiga Polsha hukumatining rozilik berishi kerakligini bildirdi. SSSR Boltiq bo'yi mamlakatlarini ham garantiya qilishni talab etdi. Angliya va Frantsiya bu takliflardan, o'zlariga majburiyat olishdan surbetlarcha bosh tortdi. Ularga suyangan Polsha hukumati esa, SSSR bilan hamkorlik qilmasligini, sovet qo'shinlarining Polsha hududiga kirishiga rozi emasligini bildirdi. Litva, Latviya va Estoniya hukumatlari ham garantiyadan bosh tortdilar.

SSSRning talabi bilan 1939 yil 12-21 avgustda Moskvada bo'lgan harbiy muzokarlarda ham Angliya va Frantsiya SSSRning konkret takliflariga e'tibor bermadilar.

1939 yil avgustdagi Moskva muzokaralari Angliya-Frantsiya tomonining aybi bilan boshi berk ko'chaga kirib qolgan va imperialistik davlatlar SSSRni yakkalantirib, fashistik Germaniyani unga qarshi qo'yish uchun zo'r berib urinayotgan bir vaqtda, SSSR siyosiy jihatdan batamom yakkalab qo'yilgan va SSSRga nisbatan ikki tomondan: G'arbda-Germaniya va Uzoq Sharqda Yaponiya tomonidan urush xavfi kuchayib ketgan bir paytda Sovet hukumati Gitler hukumatining SSSR bilan Germaniya o'rtasida o'zaro xujum qilmaslik ahdnomasi tuzish to'g'risidagi taklifini qabul qilmay iloji yo'q edi. 1939 yil 23 avgustda Moskvada SSSR bilan Germaniya o'rtasida o'zaro hujum qilishmaslik ahdnomasi tuzildi.

Bitimga muvofiq ikkala tomon bir-biriga qarshi hujum qilmaslik va agressiya uyushtirmaslik majburiyatini olardi: uchinchi davlat kelishuvchi tomonlardan biriga hujum qilgan taqdirda boshqa tomon hujum qilgan tomonni qo'llab-quvvatlamasligi lozim edi. Tomonlar davlatlarning kelishayotgan tomonlardan biriga qarshi ittifoqlariga qo'shilmaslik, o'rtalaridagi barcha bahslarni tinch yo'l bilan hal qilish majburiyatini oldilar.

Bitimning e'lon qilinmagan maxfiy bandleri Polshaning ikki davlat o'rtasida bo'lib olinishini ko'zda tutardi, Sovet Ittifoqiga Boltiqbo'yi mamlakatlari -Litva, Latviya, Estoniyani hamda Bessarabiyani qo'shib olishga ruxsat berardi. Bu hududlar oldin Rossiya imperiyasi

tarkibiga kirgan bo'lib, Brest-Litovsk bitimiga ko'ra, undan zo'rlik bilan ajratib olingan edi. Ular sovet davlatining strategik xavfsizligi nuqtai nazaridan juda katta ahamiyatga ega edi, chunki g'arbiy chegaralarni 400-500 km.ga nari siljitardi. Ular sovet-german urushida hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. Gitlerchilar bu hududlarni bosib o'tish uchun 2-3 oy vaqt ichida Qizil armiya Sibirdagi zahiralarni G'arbgacha tashlab ulgurdi.

G'arb davlatlari Myunxen siyosatining barbod bo'lishi Germaniya, Yaponiya va Italiya bloki bilan Angliya-Amerika Frantsiya bloki o'rtasidagi ziddiyatlarni keskinlashtirib yubordi. Bu ziddiyatlar natijasida 1939 yil sentyabr boshlarida G'arb davlatlari o'rtasida ikkinchi jahon urushi boshlandi.

6-mavzu: GERMANIYA 1946-2013 YILLARDA.

Asosiy savollar:

1. Germaniya Federativ Respublikasi ikkinchi jahon urushidan keyin.
2. GDR 50-90 nchi yillarda
3. Birlashgan Germaniya muammolari.

Tayanch iboralar:

Qrim va Potsdam konferentsiyalari, okkupatsiya zonalari, Nazorat kengashi, ittifoqdoshlar, antifashistlar, emigratsiya, SDPG, reyxstag, Shumaxer, XDS, Konrad fon Adenauer, XSS (Xristian-sotsial ittifoq), SvDP (Ozod demokratik partiya), Bizoniya, Trizoniya, separat pul islohoti, Parlament ittifoqi, Bundestag, Bundesrat, Landtag, Federal kantsler, partiyalar bloki, Adenauer erasi, FRG, GDR, "sovuq urush" siyosati, "Marshall plani", monopoliyalar, kontsernlar, integratsiya, Parij shartnomasi, NATO, yangi texnologiyalar, "ijtimoiy yo'naltirilgan bozor xo'jaligi" programmasi, erkin raqobat, raqobatbardosh industriya, "Umumiy bozor", "Xalshteyn doktrinasini", "Berlin devori", inflyatsiya, Villi Brandt, "yangi sharq siyosati", Gelmut Shmidt, Xans Ditrix Gensher, Gelmut Kol, "yangi neokonservativizm" siyosati, Maastrixt kelishuvlari, SEPG, Germaniyani Sovet harbiy ma'muriyati, Vilgelm Pik, Otto Grotevol, Xalq palatasi, 1953 yil iyun voqealari, Erix Xonekker, 1990 yil 18 mart saylovlari, 1990 yil 3 oktyabr - Germaniyaning birlashishi. Gerxard Shryoder, Anglele Myorkel. Germaniya bugun.

Mavzuga oid muammolar:

1. GFR da neofashizmning paydo bo'lishining sabablarini aniqlang.
2. GDR taraqqiyotidagi qarama-qarshiliklarning negizini aniqlang.
3. GFRning BMTning doimiy a'zosi bo'lishi masalasida jahon hamjamiyatida yakdillikning yo'qligi.

1-asosiy savol:

Germaniya Federativ Respublikasi Ikkinchi jahon urushidan keyin.

1-savol bo'yicha darsning maqsadi:

GFRni davlat sifatida rivojlanish jarayonini talabalarga tushuntirish.

Identiv o'quv maqsadlari:

- 1.1 Urushdan keyingi davrda GFRni tiklanish holatini ko'rsatadi.
- 1.2 GFRni siyosiy tuzilmasini sharhlaydi va tahlil qiladi.
- 1.3 GFRni urushdan keyingi yillarida qayta tiklanish jarayonini va rivojlanishini sharhlaydi va tahlil qiladi.

1-asosiy savolning bayoni:

Ikkinchi jahon urushida Germaniya mag'lubiyatga uchradi. Qrim va Potsdam konferentsiyalari qaroriga ko'ra mamlakat okkupatsiya hududlarga bo'lingan edi. Har bir hududdagi ma'muriyatni harbiy bosh qo'mondon boshqarar edi, lekin butun Germaniya bilan bog'liq masalalarni esa to'rtta bosh qo'mondonlardan tarkib topgan **Nazorat kengashi** birdamlik asosida hal qilar edi. Hududni hamda aholini uchdan bir qismi SSSR okkupatsiya qismida (sharqiy qism), va uchdan ikki qismi esa AQSh, Angliya va Frantsiya qo'shinlari qismida edi. G'arbiy qismda Germaniyani eng aholisi zich va sanoati rivojlangan erlari joylashgan edi. Germaniya iqtisodi parokanda holatda edi, faqat ittifoqdoshlarning oziq-ovqat yordamigina aholini ochlikdan saqlab qolar edi. Yoqilg'i etmas edi, elektrostantsiyalar ishlamasdi, o'n minglab odamlar boshpanasiz qoldilar.

Qamoqxonalarda yotgan fashizm dushmanlari uylariga qaytar edi, emigratsiyada bo'lganlar ham qaytib, yangi demokratik davlat qurish ishtiyoqida edilar. 1946 yil bahoriga kelib Germaniya kompartiyasi o'z tarkibini tiklab oldi. **Germaniyaning sotsial-demokratik partiyasi** (SDPG) ham tez sur'atlar bilan tiklandi. 1945 yil may oyida Gannoverda "Shumaxer byurosi" paydo bo'ldi. Uni sobiq reyxstag deputati **K.Shumaxer** (1895-1952) boshqardi. Ushbu byuro yangi dastur asoslarini barpo etdi va unga ko'ra sanoatning tog' va energetika sohalarini, yirik banklarni milliyalashtirish hamda yirik zamindorchilikni chegaralash, korxonalarda ishchilar vakolatini tashkil etish ko'zda tutilar edi.

Germaniyada Katolik markazini roli ham oshib bordi. Uning asosida 1945 yili yangi partiya tuzildi va u **Xristian-demokratik partiya** (XDS) deb nomlanadigan bo'ldi. Uning muassislari: katolik ruxoniylar, sanoatchilar, bankirlar, ziyolilar va xizmatchilar edi. Xristian-demokratlar antifashizmga sadoqatligini e'lon qildilar, yangi Germaniyada umumiy farog'at hayotni barpo etishni, monopoliyalarni tazyiqini yo'q qilishni, ishchilarga korxonalarni boshqarish imkoniyatlarini berishni va'da qildilar.

XDS dasturi xalq orzulariga ayniqsa dindorlarga mos keldi. Amerika okkupatsiyon ma'muriyati tashabbusiga ko'ra Kyolnning sobiq burgomistri **Konrad fon Adenauer** (1876-1967) partiyaning lideri bo'ldi.

Shu yilning o'zida XDSning Bavariya filiali **Xristian sotsialistik ittifoqi** (XSS) tashkil topadi. XDSga nisbatan XSS a'zolari bir muncha konservativ dunyoqarashga ega edilar.

Germaniyaning g'arbiy qismida burjuaziya partiyalari ichida ta'sir kuchiga ko'ra ikkinchi partiya bu - **Ozod demokratik partiya** (SvDP) edi (1948 yilda tashkil topgan). Bu partiya xususiy egalik va erkin raqobat tarafdori ekanligini e'lon qildi.

G'arb davlatlari, Germaniyaning g'arb hududida g'arb dunyosining qismi va Amerika siyosatining Evropadagi avangardi bo'lgan alohida davlat tuzish bo'yicha kelishilgan siyosatni olib bordilar va Nazorat kengashini chetlab o'tib, **1946 yil dekabr** oyida AQSh va Angliya o'z okkupatsiya zonalarini **Bizoniyaga** birlashtirdilar va 1948 yili frantsuz zonasi qo'shilganidan so'ng **Trizoniyaga** aylandi.

Bundan bo'yon Nazorat kengashi o'z faoliyatini to'xtatdi va Germaniyaning ikki qismi o'zlari tanlagan yo'llarida rivojlanib bordi. Bu yo'lda hal qiluvchi qadam - 1948 yil iyun oyida o'tkazilgan separat pul islohoti bo'ldi: qadrsizlangan reyxsmarka o'rniga **doymarka** muomilaga kiritildi, narx-navolar va ish haqi ham erkinlashtirildi.

Islohot tezda o'z samarasini berdi, do'konlarda mollar paydo bo'ldi, ishlab chiqarish va qurilish tezda rivojlandi, bozor iqtisodiyoti shakllandi.

Keyingi qadam - **Germaniya Federativ Respublikasi** deb nomlangan yangi davlatning Konstitutsiyasini ishlab chiqish edi. **1949 yil 8 mayda** Tashkiliy majlis vazifasini o'z ichiga olgan parlament kengashi (hozirgacha ishlab turgan) G'arbiy Germaniya Konstitutsiyasini ma'qulladi (23 mayda kuchga kirgan).

Qonun ishlab chiqaruvchi hokimiyat ikki palatalik parlament qo'lida. **Bundestag** - umumiy saylov yo'li bilan to'rt yilga saylanadi, ikkinchi palata - **Bundesrat** - mahalliy parlamentlar (landtaglar) tomonidan tayinlangan vakillardan iborat. Har bir landlar (ya'ni erlar) keng avtonomiyaga va o'z parlamenti va hukumatiga ega. Bundestag va Bundesrat birgalashib besh yil

muddatga vakolatlari cheklangan Respublika Prezidentini saylaydi. Saylovlarda g'olib chiqqan partiya lideri esa, barcha ijroiya hokimiyatni o'zida mujassamlangan **Federal kantsleri** etib tayinlanadi (Bundestag tomonidan tasdiqlanadi).

1949 yil avgustda Bundestag saylovlariga ko'ra SvDP bilan koalitsiya tashkil qilgan XDSg'XSS bloki g'olib chiqdi. Kantsler etib K.Adenauer tasdiqlandi va bu lavozimda 1963 yilgacha ishladi. Germaniyani qayta tiklanishidagi uni shaxsiy rolini qadrlab bu yillarni "**Adenauer erasi**" deydilar. Rasman GFR 1949 yil 21 sentyabrda e'lon qilindi.

Sovet zonasida esa **1949 yil 7 oktyabrda Germaniya Demokratik Respublikasi (GDR)** barpo etildi. Shunday qilib, 40 yilga cho'zilib ketgan Germaniyani parchalanishi amalga oshirildi.

Adenauer hukumatining asosiy yo'nalishlari - bu G'arbiy Germaniyani G'arb hamjamoosining siyosiy va iqtisodiy tarkibiga to'la va tenghuquqli integratsiyani ta'minlashdan iborat edi. Va pirovard natija - Germaniyani buyuk davlat sifatida qayta tiklash edi. Shu maqsadda **1954 yili oktyabr** oyida **Parij kelishuvlari** imzolandi, unga ko'ra GFR NATO a'zosiga aylanan edi va mamlakatda 500 ming kishilik armiya tashkil etilardi. Harbiy sanoat ham qayta tiklandi; tanklar, bronetransporterlar, suvosti kemalari va raketalar ishlab chiqarila boshlandi. GFR Atlantik ittifoqning asosiga aylandi va bundan bo'yon G'arb mamlakatlarining hamma siyosatiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadigan bo'ldi.

Parallel holda iqtisodiy rivojlanish ham yaxshi natija berar edi. Bunda alohida rol ni "**Marshall plani**" o'ynar edi. 1948-1949 yillar ichida G'arbiy Germaniya ko'mak sifatida AQShdan 1,4 mlrd dollar oldi. 1949 yil oxiriga kelib Germaniya iqtisodiyotini rivojlanishi urushga qadar holatiga etdi. 50-yillarning birinchi yarmida yillik sanoat mahsulotlarining o'sishi 12,3 %ga etdi. G'arbiy Germaniya sanoati yangi texnologiya asoslarida rivojlandi, yangi sohalar paydo bo'ldi (neft ximiyasi, elektronika, sintetika iplarini ishlab chiqarish va hokazolar).

1950-1952 yillaridagi Koreyadagi urush ham Germaniya harbiy sanoatini rivojlanishiga katta hissa qo'shdi (harbiy zakazlar).

G'arbiy Germaniya iqtisodiyotining tez sur'atlar bilan o'sishida davlat idorasida o'z variantining barpo etilishi o'ta muhim rol o'ynadi. Ushbu variant tadbirkorning shaxsiy tashabbusini va erkin raqobatni davlat boshqaruvi bilan uyg'unlashishini ko'zda tutadi.

50 yillari "**ijtimoiy yo'naltirilgan bozor xo'jaligi**" doktrinasi G'arbiy Germaniya iqtisodiyotini rivojlantirish manfaatlariga to'la mos keldi.

Umumiy iqtisodiy o'sish qishloq xo'jaligini tarkibi va xolatiga chuqur ta'sir ko'rsatdi. Qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarishning industrial uslublari tadbiiq etildi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini o'sib borishi mamlakatni o'z oziq-ovqatlari bilan to'la ta'minlanishiga olib keldi. Bundan tashqari, 50 yillar oxiriga kelib, GFR oziq-ovqatlarni eksportga ham olib chiqadigan bo'ldi.

Eksportni import ustidan doimiy ravishda o'sib borishi GFR hukumatiga oltin zahiralarni ahamiyatli darajada ko'paytirishga asos bo'ldi. Tovarlar sifati ham katta ahamiyat kasb etdi. Kuchli iqtisodiy imkoniyat va kuchli valyutaga suyanib, G'arbiy Germaniya hukmron doiralari Evropa integratsiyasi tashabbusi bilan chiqdilar: 1958 yil yanvaridan GFR - "Umumiy bozor" a'zosi. Uning industriyasi "Umumiy bozor" barcha sanoat mollarining 44 % ni tashkil etdi. Yana bir ko'rinish: kapitalni sodir qilish yo'li bilan GFR o'z raqiblariga ta'sir ko'rsata boshladi.

XDS-XSS o'zini xalq partiyasi deb e'lon qildi. O'zini ijtimoiy siyosati bilan jamiyatni qo'llab-quvvatlashishiga erishdi. 1950 yildan 1959 yilga qadar amaldagi ish haqi 2 barobar oshdi, ish haftasi qisqardi, har yillik ta'til qonun bilan tasdiqlandi.

Xristian demokratlar GFRni nemis xalqining yagona va qonuniy namoyandasi deb hisoblar edilar va shuning uchun GDRni "sovetlarning okkupatsion zonasi" deb hisoblar edilar.

1955 yili GFR hukumati "**Xalshteyn doktrinasi**"ni e'lon qildi va unga ko'ra GFR hukumati avtomatik ravishda GDR hukumati bilan diplomatik aloqa o'rnatgan davlat bilan diplomatik aloqani uzib qo'yar edi (istisno SSSR - Adenauer konfliktga borgisi yo'q edi). Ushbu harakatlarga qarshi GDR ma'muriyati 1961 yili "**Berlin devori**"ni qurdilar.

Monopoliyalar holatini kuchaytirib, "Umumiy bozor" mehnatkashlarga katta zarar etkazdi. Arzon chet el ishchi kuchini ko'paytirish nemis ishchilarining holatini yomonlashtirdi. Boshlangan

inflyatsiya iqtisodiy rivojlanishdagi barqarorlikni yo'qqa chiqardi. Mamlakatda ish tashlashlar boshlandi.

Xristian demokratlarning obro'siga putur etkazildi, eng yuqori pog'onadagi rahbariyat ichidagi korruptsiya fosh etildi. XSS lideri F.Shtraus mudofaa vaziri lavozimidan iste'foga chiqishga majbur bo'ldi. 1961 yil saylovlarida Adenauer partiyasi ko'p mandatlardan ayrilib qoldi. 1963 yil oktyabrda 87 yoshdagi Adenauer iste'foga chiqdi. "Adenauer erasi" tugadi.

1966 yil kuzda, XDSG'XSS va SvDP koalitsiyasi emirildi.

1969 yilgi saylovlarda SDPG va SvDP birlashib koalitsion hukumat tuzdi. Birinchi marta sotsial-demokrat **Villi Brandt** Federal kantsler lavozimiga tayinlandi. U darhol ichki va tashqi siyosatda chuqur islohotlarni amalga oshira boshladi. Ish haqi va nafaqalar oshdi.

Tashqi siyosatda V.Brandt "**yangi sharq siyosati**"ni ishlab chiqdi. Unga ko'ra Gitler tajovuzidan zarar ko'rgan Sharqiy Evropa mamlakatlari bilan, xususan Polsha, Chexoslovakiya va SSSR bilan normal munosabatlar o'rnatish edi. 1970 yili SSSR bilan chegaralar to'g'risida bitim imzolandi va bu xolat Evropada yangi siyosiy ob-havoni vujudga keltirdi, ya'ni G'arb va Sharq bilan munosabatlarni yaxshiladi. Revanshizm va natsionalizm tarafdorlariga zarba berildi.

1974 yil may oyida hukumatni sotsial-demokrat **Gelmut Shmidt** boshqardi.

Shunga qaramay, 1980 yilning ikkinchi yarmidan boshlab iqtisodiy o'sish sur'atlarida susayish boshlandi va 1981-82 yilgi iqtisodiy inqirozga olib keldi. Ishsizlar soni 2,5 millionga etdi, inflyatsiya boshlandi. 1982 yilda hukmron koalitsiya tarqalib ketdi. XDSning yangi lideri **Gelmut Kol** Federal kantsleri bo'ldi. 1982 yilda partiyada Kol boshqargan siyosiy oqim kuchaya boshladi va bu oqim "**yangi neokonservatizm**" deb nomlanardi. Uning mohiyati: jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy hayotida davlatning rolini kuchaytirish va kengaytirishni talab qilishdan iborat edi.

G.Kol yagona german davlatini barpo etish maqsadida GDR bilan muzokaraga bordi. 1989 yili, kuzda Sharqiy Evropada kommunistik rejimlar barbod bo'lganidan keyin, **1989 yil 9 noyabrda** "Berlin devori" buzib tashlandi.

1990 yil 3 oktyabrda yagona German davlatini tashkil qilinishi e'lon qilindi. Birlashgan Germaniya oldida quyidagi muammolar turar edi: sharqiy erlarni iqtisodiy sathini ko'tarish, norentabel korxonalarini rentabellik xolatiga aylantirish, yangi ish joylarini ochish.

Kol siyosati tufayli 1996-97 yillari soliq tushumlari 57 million dollarga kamayib ketdi, ishsizlar soni ko'payib ketdi. XDS va SvDP o'rtasidan darz ketdi. Gelmut Kol hokimiyat tepasida 18 yil bo'ldi. Va 1998 yilgi Bundestag saylovlarida uning partiyasi mag'lubiyatga uchradi.

Kantsler etib SDPG lideri **Gerxardt Shryoder** saylandi.

Nazorat savollari:

1. GFRni tiklanish jarayonini sharhlab bering.
2. GFRni siyosiy tuzilmasini tahlil qiling.
3. GFRda sanoat, qishloq xo'jaligi va boshqa sohalarning rivojlanish sabablarini ko'rsatib bering.

2-asosiy savol:

GDR 50-90-chi yillarda

2-savol bo'yicha darsning maqsadi:

GDRni paydo bo'lishini va 50-90 yillarda siyosiy va iqtisodiy jarayonini ko'rsatish.

Identiv o'quv maqsadlari:

- 2.1. GDRda tashkil topgan siyosiy partiyalarni sharhlab beradi.
- 2.2. GDRdagi iqtisodiy va ijtimoiy ahvolga baho beradi.
- 2.3. GDRda ikki Germaniyani birlashish muammosini tahlil qiladi.

2- asosiy savolning bayoni:

Germaniya mag'lubiyatga uchraganidan keyin uning sharqiy hududlari - **Saksoniya, Tyuringiya, Maklenburg va Brandenburg** SSSR okkupatsiya qismiga kirdi. Berlin SSSR zonasida edi, lekin Potsdam konferentsiyasi qaroriga ko'ra u ham to'rt qismga bo'lindi. 1945 yil o'rtalarida asosiy siyosiy partiyalar shakllandi - **KPG, SDPG, XDS va LDPG**. 1946 yil aprelda KPG va SDPG yagona partiyaga birlashishdi va **SEPG** nomini oldi.

SVAG (Sovetskaya voennaya administratsiya Germanii) buyrug'iga ko'ra Germaniya monopoliyalarining mol-mulklari tortib olindi va ular davlat mulkchiligining asosini tashkil etdi. 1949 yil mayda **Nemis xalq kengashi** konstitutsiya matnini ma'qulladi va **1949 yil 7 oktyabrda Germaniya Demokratik Respublikasi** e'lon qilindi. Barcha rahbar lavozimlarni SEPG namoyandalari egalladilar. Respublika Prezidenti - **Vilgelm Pik**, bosh vazir - **Otto Grotevol**.

1950 yil iyulida SEPGni III s'ezdi iqtisodiy rivojlanishni 5 yillik rejasini tasdiqladi. 5 yillik davrida 79 korxonalar tiklandi va 100 tasi yangi qurildi. Lekin ko'p vaqt o'tmay, mablag' tanqisligi sezilib qoldi. Ijtimoiy vazifalarni bajarishga mo'ljallangan rejalar qisqartirildi. GFR dagi iqtisodiy yutuqlar fonida GDR xolati achinarli edi. 1953 yili 16-17 iyunda hokimiyatga qarshi ochiq chiqishlar boshlandi.

GDR rahbariyati bir necha tadbirlarni amalga oshirishga majbur bo'ldi: keng iste'mol mollarni ishlab chiqarish kengaydi, narxlar biroz pasaydi va hokazo. 50-yillar davomida sanoatni "sotsializatsiyalashtirish" o'tkazildi, natijada sanoat milliyashtirildi, xususiy kapital esa umuman yo'q qilindi. Qishloqlarda yalpi jamoalashtirish boshlandi.

Ko'rilgan choralar natijasida iqtisodiy inqirozdan o'tib son ko'rsatkichlarni yaxshilashga erishildi. 1960 yildan 1983 yilga qadar sanoat maxsulotlarini yalpi ko'rsatkichi 3,5 barobar oshdi. Sanoat ishlab chiqarishining o'sishi iqtisodda davlat sektorini o'sishiga olib keldi. Aynan shu paytda qishloq xo'jaligi juda sust rivojlanar edi.

1971 yil may oyida SEPG birinchi kotibi etib Erix **Xonekker** saylandi. U mamlakatni iqtisodiy xolatini yaxshilashga va aholini hayot darajasini o'sishiga muvaffaq bo'ldi. Lekin bu xolat mamlakatni rivojlanishiga ta'sir ko'rsata olmadi. Xalq demokratiyani talab qilar edi. Aholi GFR hududiga qochib ketishga urinar edi. 1970-80 yillar ichida qariyb 1 million aholi GFRga qochib o'tdi.

1989 yil 7-9 oktyabrda Berlin, Drezden, Leyptsig va boshqa shaharlarda o'n minglab odamlar keskin o'zgarishlarni talab qilardilar.

1990 yil mart oyida ko'p partiyaviylik asosida o'tkazilgan saylovlarda XDS partiyasi g'olib chiqdi. XDS va sotsial-demokratlar namoyandalaridan tuzilgan hukumat Germaniyani birlashtirish masalasini qo'yishdi. GFR va SSSR o'rtasida German problemasini hal qilish borasida muzokaralar olib borildi. 1990 yil 12 sentyabrda GFR kantsleri G.Kol va SSSR prezidenti M.Gorbachyov Germaniya to'g'risida Shartnomani imzoladilar. Va **1990 yil 3 oktyabrda** Germaniya yagona mamlakat bo'ldi.

Nazorat savollari:

1. GDRda tashkil topgan partiyalarga izoh bering.
2. GDRda iqtisodiy va ijtimoiy ahvolni yoritib bering.
3. Ikki Germaniyani birlashish muammosini tahlil qilib bering.

3- asosiy savol:

Birlashgan Germaniya muammolari.

3-asosiy savol bo'yicha darsning maqsadi:

Birlashgan Germaniya davlatida paydo bo'lgan iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni ko'rsatib berish.

Identiv o'quv maqsadlari:

- 3.1 Birlashishdan oldin ikki Germaniyani iqtisodiy, ijtimoiy ahvolini ko'rsatadi.
- 3.2 Germaniya va yirik davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni ochib beradi.

3.3 Birlashgandan keyin Germaniyaning ijtimoiy va iqtisodiy xolatini ko'rsatadi.

3-asosiy savolning bayoni:

Gelmut Kolga birlashgan Germaniyaning ham kantsleri bo'lishiga taqdir etdi. 1989 yili Germaniyada inqilobiy o'zgarishlar ro'y berdi. Demokratiya qayta tiklangan edi. Germaniyani parchalanishining va "sovuq urush" siyosatining yaqqol ramzi bo'lgan Berlin devori inqilobning birinchi kunlaridayoq buzib tashlandi. Birlashishni oqibatlar Germaniyaning ikki qismi uchun ham og'ir edi. Chunki GDRning iqtisodiy tizimi zararli va raqobatbardosh emas edi. Sharqiy Germaniyada ishlab chiqarilgan mollar o'z bozorini topa olmas edi.

GFR uchun eng og'ir muammo: bu - bozor iqtisodi asosida Sharqiy Germaniya sanoatini qayta tiklash edi. Sanoatni qo'llab-quvvatlash uchun GFR har yili 150 mlrd marka subsidiya berishga majbur edi. Taxminan aholining 13 % ishsiz edi.

1990 yil 31 avgustda GDR hududidagi 6ta erlarda mahalliy saylovlar bo'lib o'tdi. Germaniyaning birlashishini to'rt buyuk davlatlar - SSSR, AQSh, Angliya va Frantsiya bilan kelishish qolgan edi. SSSR bu o'rinda Germaniyani betaraf bo'lishini shart qilib qo'ydi, lekin boshqa uch davlat bunga rozilik bermadi, shunda SSSR kompromissga borishga majbur bo'ldi.

Germaniyaning birlashishi bir qator muammolarni ko'tardi. Birinchidan, sobiq GDRni davlat rejali iqtisodini bozor iqtisodiga aylantirish lozim edi.

Germaniyaning birlashishi uning urushdan keyingi tarixiy davrini yakunladi. GFR dunyo davlatlari hamjamoasining to'laqonli a'zosiga aylandi. Hozirgi kunda unga BMTning Xavfsizlik Kengashiga doimiy ravishda a'zoligini ta'minlash to'g'risida muzokaralar olib borilmoqda. G'arbiy Evropada, aholi jihatidan eng zich bo'lib qolib (81 million) va eng yirik iqtisodiy davlat xolatini saqlab qolgan holda, yangi Germaniya dunyoda o'z o'rini topish harakatida bo'lmoqda.

Nazorat savollari:

1. Birlashishdan ilgari Germaniyaning iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini ko'rsating.
2. Germaniya, SSSR va AQSh munosabatlarini izohlang.
3. Birlashish jarayonidan keyin Germaniyani iqtisodiy va ijtimoiy xolatini tahlil qiling.

Mavzu bo'yicha mustaqil ish topshiriqlari:

1. GFRning NATOga a'zo bo'lishi va aloqalari.
2. GFRning Evropa integratsiyasidagi tashkilotlar bilan aloqalari.
3. «Sovuq urush» davrida GDR va GFR munosabatlarini

Mavzu bo'yicha yakuniy xulosalar:

1. Mag'lub Germaniyaning taqdiri masalasida g'olib davlatlar o'rtasida qarama-qarshiliklar paydo bo'lishi oqibatida Germaniya ikkiga bo'linib ketdi.

2. GFR siyosiy taraqqiyoti demokratiyaga, iqtisodiy taraqqiyoti ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslanganligi uchun tez suratlarda rivojlangan davlatlar qatoriga qo'shildi. GDR ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan sovetcha yo'ldan borganligi uchun taraqqiyoti qarama-qarshiliklar girdobida qoldi.

3. G Kol rahbarligidagi GFR rahbariyatining sa'y-harakatlari AQSh va G'arb davlatlarining Germaniyani birlashtirish yo'lidagi tashabbuslari, Evropa integratsiyasining yanada rivojlanishi, shuningdek, har ikkalla nemis xalqining birlashishga intilishi tufayli ikki nemis davlati birlashdi. O'zini oqlamagan GDR tuzumi inqirozga uchrab yagona GFR tashkil topdi. Zamonaviy GFRning Evropa integratsiyasi va dunyo siyosatidagi mavqei kuchayib bormoqda.

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. G.A. Xidoyatov, X.G. Gulyamov. Vsemirnaya istoriya noveyshiy period Evropa i SShA posle vtoroy mirovoy voyno'. T.: 1999. 68-81, 118-121 betlar.
2. Nuriddinov Z.R. G'arb mamlakatlarining eng yangi tarixi. (1939-1971) T., 1976.

3. Istoriya noveyshego vremenistran Evropa i Ameriki.1945-2000. Pod red. E.F.Yazkova. M.: 2002.
4. Istoriya noveyshego vremeni stran Evropo' i Ameriki (1945-1990). Pod red. prof. E.F.Yazo'kov. M.: 1993.
5. V.D. Kulbakin, B.A. Ayzin. Istoriya Germanskoy Demokraticheskoy respubliki. (1949-1973). M.:1977.

7-mavzu: AQSH IKKINCHI JAHON URUSHIDAN KEYIN.

Asosiy savollar:

1. AQSh 50-90 nchi yillarda
2. 50-90 nchi yillarda AQShning ichki siyosati
3. 50-90 nchi yillarda AQShning tashqi siyosati

Tayanch iboralar:

Harbiy buyurtma, VPK (harbiy-sanoat kompleksi), harbiy va sanoat korporatsiyalari, Pentagon, F.Ruzveltning "yangi kursi", liberalizm, "umumiy farog'at jamoasi", neoliberalizm, konservatizm, G.Trumen, "odil kurs", "Trumen doktrinasi", "Marshall plani", Duayt Eyzexauer, D. Makkarti, makkartizm, R.Nikson, D.Kennedi, L.Jonson, "buyuk jamiyat barpo etish dasturi", "yumshoq" aks-sado" siyosati, M.L.King, "yangi iqtisodiy siyosat", neokonservatizm, Uotergeyt ishi, yangi konservatizm, J.Karter, Kemp-Devid, J .Bush , R.Reygan, reyganomika, U.Klinton, J. Bush (kichik). AQSh va Iroq.

Mavzuga oid muammolar:

1. AQSh siyosiy hayotida o'ng oqim ta'sirining kuchayishi sabablarini aniqlang.
2. AQSh tashqi siyosati doktrinalarining umumiyliigi va bir-biridan farqli tomonlari.
3. Ko'p qutbli dunyo sharoitida xalqaro maydonda antiAmerikanizm kayfiyatining kuchayishi sabablarini izohlang.

1- asosiy savol.

AQSh 50-90 yillarda

1-asosiy savol bo'yicha darsning maqsadi:

AQSh rivojlanishidagi asosiy siyosiy yo'nalishlarni ko'rsatib berish.

Identiv o'quv maqsadlari:

- 1.1 AQSh harbiy-siyosiy kompleksiga sharh beradi.
- 1.2 Ruzveltning "yangi kurs"i mohiyatini ochib beradi.
- 1.3 Liberalizm va konservatizm tushunchalarini tahlil qiladi.

1-asosiy savolning bayoni:

Ikkinchi jahon urushi Evropaga nisbatan AQShga unchalik talofat olib kelmadi. To'rt yil ichida AQShning talofati 300 ming kishini hamda moddiy zarari - 1,2 mlrd dollarni tashkil etdi. Lekin urush Amerika kompaniyalarini misli ko'rilmagan holda boyitib yubordi. Sanoat ishlab chiqarishi 2 barobar o'sdi, Amerika biznesining sof daromadi 47 mlrd dollarni tashkil etdi. Bundan tashqari boshqa davlatlar AQShga 41 mlrd dollar qarz bo'ldilar. AQSh hukumatiga Germaniyaning oltin zaxirasi to'raligicha o'tgan edi. AQShda dunyo oltin zaxiralarining 65 % saqlanar edi. 1947 yili AQSh ulushiga dunyoning 54 % sanoat ishlab chiqarishi to'g'ri kelar edi. Dengiz floti sig'imi, urush yillari davrida 5 barobar, eksport ham 5 barobar oshdi. AQSh dunyoning 1 darajali dengiz davlatiga aylandi.

Yadro qurolini ishlab chiqarish AQSh iqtisodiyotining eng muhim sohasiga aylandi. Kompyuter texnikasini, elektronikadagi, mashinasozlikdagi hamda energetikadagi progress ham atom energiyasi ishlab chiqarishi bilan bog'liq edi.

Harbiy biznesni rivojlanishi hamda qurolni ko'paytirish musobaqasi AQSh da **harbiy-sanoat kompleksini** (VPK) barpo etishga olib keldi. VPKning asosiy tarkibiy qismlari yirik sanoat va harbiy korporatsiyalar, harbiy vazirlik va bir qator davlat va siyosiy tashkilotlar. VPK "davlat ichidagi davlat"ga aylandi. VPKning bosh buyurtmachisi - qurol-aslaxalar ishlab chiqarishni o'z monopoliyasiga aylantirgan **Pentagon** edi.

Tinchlik yo'liga qaytgan amerika xalqi chuqur ijtimoiy va iqtisodiy islohotlarni kutar edi. Shu maqsadda **F. Ruzvelt**ning vafotidan so'ng uning "yangi kurs" siyosati davlat mafkurasiga aylandi. Yangi kurs mafkurasining mohiyati quyidagilar:

1. Mamlakatda yagona umumdavlat ijtimoiy ta'minot tizimini yaratish;
2. Monopoliyalarning iqtisodiy faoliyati hamda narx-navoni shakllanish siyosati ustidan jamoaning demokratik nazoratini o'rnatish;
3. Deputatlarni chaqirib olish, referendumlar o'tkazish, demokratiya tizimlarini kengaytirish;
4. Davlat tizimlarida hamda partiyalarda turli millat va irqidan kelib chiqib erkak va ayollarning teng vakolatini ta'minlash;
5. Soliqlar asosida bepul tibbiy xizmat, arzon uy-joy qurish, kam ta'minlangan oilalarga nafaqalar, bolalar nafaqasi, maktabdagi bepul ovqatlar, bepul o'rta maxsus ta'lim tizimlarini barpo etish uchun milliy daromadni qayta taqsimlashga erishish.

Demokrat- prezidentlar Ruzvelt, Trumen, Kennedi, Jonson va Klinton davrida **liberalizm** kontsepsiyasi amalga oshirildi.

Liberalizm - insonning individual erkini talab qiladigan va fuqarolarning shaxsiy hayotiga davlat mumkin qadar kamroq aralashishidan kelib chiqadigan mafkuradir.

Lekin amerika liberalizmi, ijtimoiy adolatni tan olgan holda, hech vaqt mamlakatni iqtisodiy o'sishiga zarar keltirish holatiga bormagan. Va 70-80 yillari ijtimoiy muhofazaga sarflanadigan mablag' iqtisodiy rivojlantirishga to'sqinlik qilishi bilan liberallar o'z tamoyillaridan chekindilar. Liberalizm o'rniga **neoliberalizm** keldi. Yangi mafkuraga ko'ra, endi gap kambag'allarga va ishsizlarga nafaqalar tarqatish emas, balki iqtisodiyotni yangi tizimlariga kirib borish uchun ishchi kuchlarni qayta tayyorlashga qaratilgan edi.

AQShning siyosiy hayotida liberalizmga qarshi turgan asosiy siyosat bu **konservativizm** siyosati edi. Ushbu mafkura respublikachilar mafkurasidir. Konservativizm xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish tarafdori bo'lib, har bir fuqaro o'zi uchun o'zi kurashishi kerak va jamiyatdan nafaqa kutishi kerak emas degan g'oyani ilgari surdilar. Amerika liberalizmi va konservativizmi o'rtasida unchalik farq yo'q edi, lekin **liberalizmga** ijtimoiy stabilizator va tenglashtiruvchi vazifasi hamda **konservativizmga** boylik orttirish vazifasi yuklangan edi.

AQShda saylov tizimi juda aniq ishlaydi va siyosiy vaziyatga ko'ra ikki partiya ham navbat bilan hokimiyat tepasiga keladi. 1945-1999 yillari demokratlar 26 yil, respublikachilar esa 27 yil hokimiyat tepasida bo'ldilar.

Ruzveltning 1945 yilda vafotidan so'ng, uning o'rnini vitse-prezident **G.Trumen** egalladi. Trumen Ruzvelt siyosatini davom ettirdi va aholini ijtimoiy muhofaza qilish borasida undan ham o'tib ketdi: aholini mehnat bilan to'la ta'minlash, davlat uylarini qurish, xarobalarni yo'q qilish va hokazo. "Yangi kurs"ga nisbatan Trumen dasturi "**odil kurs**" nomini oldi.

AQSh tashqi siyosatida ham keskin o'zgarishlar ro'y berdi. Atom bombasini Yaponiyada qo'llanishi AQSh diplomatiyasini atom diplomatiyasiga aylantirdi. "Trumen doktrinasi", "Marshall plani", NATO harbiy blokini tuzish AQShning "kuch ishlatish" tizimining ifodasi edi.

Lekin 1949 yilda sovet atom qurolini sinovdan o'tkazilishi AQShning "kuch ishlatish" siyosatini ancha susaytirib qo'ydi.

Nazorat savollari:

1. Harbiy-siyosiy kompleks tushunchasini yoritib bering.

2. Ruzveltning "yangi kurs"i mohiyatini tushuntirib bering.
3. Liberalizm va konservatizm tushunchalarini tahlil qilib bering.

2-asosiy savol:

50-90 yillarda AQShning ichki siyosati.

Ikkinchi asosiy savol bo'yicha darsning maqsadi:

50-90 yillarda AQShning ichki siyosatini to'la ochib berish.

Identiv o'quv maqsadlari:

- 2.1 Trumen, Eyzenxauer, Kennedi va Jonson ma'muriyatining ichki siyosatini tahlil qiladi.
- 2.2 Nikson, Ford, Karter va Reygan ma'muriyatining ichki siyosatini izohlab beradi.
- 2.3 Bush, Klinton va kichik Bush ma'muriyatining ichki siyosatini tahlil qiladi.

2-asosiy savolning bayoni:

1952 yilgi prezidentlik saylovlarida respublikachi **D. Eyzenxauer** g'olib chiqdi. 1953-1961 yillari davlatning ichki siyosatida o'zgacha fikrleydiganlarga qarshi yurish boshlandi. Yurishni respublikachi-senator **Makkarti** boshqardi. Ushbu yurishda AQSh konstitutsiyasiga zid holatda progressiv fikrlovchi odamlarga qarshi kurash boshlandi. Ammo 1953 yil 20 avgustda SSSRda sinalgan birinchi vodorod bombasi hamda 1957 yil 4 oktyabrda birinchi sun'iy yo'ldoshning uchirilganligi AQSh harbiylarini ancha sarosimaga solib qo'ydi.

SSSRga qarshi olib borilgan siyosatga 1960 yil 1 mayda bo'lib o'tgan voqea nuqta qo'ydi. U - 2 Pauers.

1960 yil 16-19 mayda Parijda SSSR va AQSh rahbarlarining uchrashuvi bo'lib o'tishi kerak edi, lekin AQSh Prezidenti D. Eyzenxauer 1960 yilgi voqea uchun uzr so'ramaganligi sabab N.S.Xrushchev Parijni tark etdi va muzokaralar mag'lubiyatga uchradi.

1960 yilgi prezident saylovlarida 43-yoshli demokrat **Dj.Kennedi** g'olib chiqdi. Kennedi hukumati iqtisodiy dasturining asosida ichki bozorni kengaytirishga sarflanadigan mablag'ni ko'paytirishga qaratilgan g'oya yotar edi. Ana shu dastur doirasida Kennedi ish haqining eng kam miqdorini ko'paytirishni, ishsizlarga beriladigan nafaqa muddatini cho'zishni, uy-joy qurilishini kengaytirishni, maorif va sog'liqni saqlash tizimini yaxshilashni va boshqa vazifalarni tavsiya etdi. Ushbu islohotlar soliqlar miqdorini ko'tarish evaziga katta mablag'ni talab qilar edi. Islohotlarni amalga oshirishda Kennedi va yirik korporatsiyalar o'rtasida ziddiyatlar kelib chiqdi. Keskin siyosiy qarama-qarshiliklar ro'y berdi va 1963 yil 22 noyabrda Kennedi Texas shtatida o'ldirildi. 36-nci Prezident **L. Jonson** Kennedi kursini davom ettirdi va uning dasturi "**Buyuk jamiyat**" dasturi nomini oldi. Asosan qashshoqlik va irqiy adolatsizlikka qarshi kurash olib borildi.

Jonson ma'muriyati fermerlarga katta miqdordagi mablag'larni ajratdi. Umuman barcha ijtimoiy tadbirlarga 1964-1968 yillari 10 mlrd dollar ajratildi.

1968 yilgi saylovlarda esa respublikachilar partiyasi g'olib chiqdi. Prezident etib **R.Nikson** (1913-1994) saylandi. Lekin demokratlar har ikki palatada ham ko'pchiligini saqlab qoldilar. Bu davr AQShda chuqur iqtisodiy inqiroz davriga to'g'ri keldi. 1969 yilning ikkinchi yarmiga kelib sanoat ishlab chiqarishi pastga tushib ketdi, ishsizlik esa oshib ketdi. Pulning qadrsizlanishi hamda narx-navolar oshib ketdi. Yaqin Sharqdagi holat keskinlashishi bilan neftni ishlab chiqaruvchi davlatlar AQShga sotiladigan neft miqdorini keskin kamaytirdilar.

Hokimiyat tepasiga kelgan respublikachilar vaziyatdan kelib chiqib o'z siyosatini o'zgartirdilar, ya'ni **neokonservatorlar** paydo bo'ldi. Ularning dasturi bo'yicha iqtisodiy o'sishni ta'minlash maqsadida davlatning rolini oshirish kerak edi. Shunday qilib 1971 yil 15 avgustda Nikson "**yangi iqtisodiy siyosat**"ga o'tish dasturini e'lon qildi.

Narx-navolar va ish haqi muzlatib qo'yildi, davlat masraflari qisqartirildi va AQSh hududiga olib kirilayotgan mollarga 10-foizli to'lovlar joriy qilindi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishdagi to'sqinliklar olib tashlandi. Lekin bu tadbirlar holatni yaxshilamadi. Yangi iqtisodiy

siyosat boshi berk ko'chaga kirib qoldi. Lekin ijtimoiy soha bo'yicha Nikson hukumati ko'p ishlarni amalga oshirdi, ayniqsa nafaqalar to'lash 45%ga oshdi.

1972 yilgi saylovlarda Nikson yana g'olib chiqdi. Lekin saylovlardan keyin siyosiy mojarolar boshlanib ketdi. 1973 yili **Uotergeyt ishi** deb nomlangan siyosiy inqiroz paydo bo'ldi. 1972 yil iyunda demokratik partiya shtab-kvartirasida, "Uotergeyt" mehmonxonasida quloq solish uskunalarini o'rnatayotgan bir guruh odamlar qo'lga olindi. Bu ishda prezident Niksonning qo'li borligi aniqlandi. Va 1974 yil 9 avgustda Nikson iste'foga chiqishga majbur bo'ldi.

Prezidentlik lavozimini vitse-prezident **J.Ford** egalladi. U ijtimoiy sohaga byudjet tomonidan ajratiladigan mablag'lar miqdorini kamaytirdi.

1976 yilgi saylovlarda esa, Djordjiya shtatining sobiq gubernatori demokrat **Dj.Karter** g'olib chiqdi. Yangi hukumat harbiy masraflarni keskin ko'paytirdi va 1980 yilga kelib bu masraflar 130 mlrd dollarni tashkil qildi. Siyosiy doiralarda "**yangi konservatizm**" deb nomlangan kuchli harakat shakllandi. Davlat tomonidan ajratiladigan ijtimoiy masraflar kamaytirildi va harbiy masraflar esa ko'paytirildi. Bu holat albatta xalq ommasining noroziligiga olib keldi. Mamlakatda demokratik harakatning jonlanishi kuzatildi.

1980 yilgi saylovlarda g'olib chiqqan respublikachi **R.Reygan** neokonservatizm siyosatining lideriga aylandi. Prezidentlik lavozimini egallaganda uning yoshi 70da edi.

Reygan ma'muriyatining iqtisodiy siyosati "**reyganomika**" nomini oldi. Unga ko'ra yirik korporatsiyalardan olinadigan soliqlar kamaytirilardi, ijtimoiy sohalarga ajratiladigan mablag'lar ham keskin kamaytirilardi. Reyganomikaning markaziy maqsadi - bu harbiy masraflarni ko'paytirish. 1987 yilga kelib bu masraflar 282 mlrd dollarni tashkil qildi.

AQSh ma'muriyati "**yulduzlar urushi**" dasturini e'lon qildi. Harbiy masraflar byudjet defitsitiga olib keldi: 1979 y.- 40,2 mlrd, 1983 y. - 207 mlrd va 1986 y. - 221 mlrd dollarni tashkil qildi.

Reygan ma'muriyatining iqtisodiy siyosati mamlakat sanoat ishlab chiqarishini keskin o'sishiga olib keldi. Ayniqsa, metallni qayta ishlash, elektrotexnika, transport mashinasozligi va avtomobil sanoatida keskin o'zgarishlar ro'y berdi.

Jorj Bush ma'muriyatining to'rt yillik hukmronligidan keyin (1989-1993) 1992 yili demokratlar yana saylovda g'olib chiqdilar va **Uilyam Klinton** prezident etib saylandi. AQShda keskin ijtimoiy vaziyat yuzaga keldi. "Reyganomika" kichik doiradagi ishbilarmonlarning boyishiga olib keldi. Klintonning har bir ijobiy tadbirlari respublikachilar tomonidan qarshi qabul qilindi. Shunga qaramay Klintonning ijtimoiy siyosatini nazarda tutgan AQSh aholisi 1996 yili uni yana prezidentlikka sayladi.

Nazorat savollari:

1. 1945-1969 yillardagi AQSh ichki siyosatini izohlab bering.
2. 1969-1989 yillardagi AQSh ichki siyosatini sharhlab bering.
3. 1989-2000 yillardagi AQSh ichki siyosatini tahlil qilib bering.

3-asosiy savol:

50-90-nchi yillarda AQSh ning tashqi siyosati

3-asosiy savol bo'yicha darsning maqsadi

Urushdan keyingi yillarda AQShning tashqi siyosati to'g'risida ma'lumot berish va ularni tahlil qilish.

Identiv o'quv maqsadlari:

- 3.1 Kennedi va Nikson ma'muriyatlarining tashqi siyosatini ko'rsatadi.
- 3.2 Karter va Reygan ma'muriyatlarining tashqi siyosatini sharhlab beradi.
- 3.3 Klinton va Bush ma'muriyatlarining tashqi siyosatini tahlil qiladi.

3-asosiy savolning bayoni:

J.Kennedi va D.Jonson ma'muriyatlari o'ziga xos tashqi siyosatni olib bordilar. Ayniqsa Kennedi davrida tezkorlik bilan qurol-aslaxalar sonini oshirish bo'yicha "musobaqa" boshlanib ketdi. E'tibor raketa-yadro quroliga berildi.

Jonson hokimiyati davrida esa Shimoliy Vetnamga qarshi urush boshlandi. Jonson buyrug'i bilan Vetnam shaharlari bombardimon qilindi va u erga 550 ming AQSh soldati yuborildi. Bu urush nima bilan tugaganligini yaxshi bilamiz. AQSh Vetnamni tark etishga majbur bo'ldi. **1973 yil 27 yanvarda** Parijda Vetnamdagi urushni to'xtatish borasida Kelishuv imzolandi. Ushbu urushda 58 ming amerikaliklar xaloq bo'ldi.

Lotin Amerikasida esa har bir davlat Kuba bilan o'z xohishi asosida munosabatlarni o'rnatishga haqli ekanligini AQSh diplomatiyasi e'tirof etishga majbur bo'ldi.

Sovet-Amerika munosabatlarida ham keskin o'zgarishlar ro'y berdi: tinchlik asosida aloqalarni o'rnatish asosiy qoidaga aylandi.

80-nchi yillarga borib AQSh tashqi siyosatida Yaqin Sharq muammosi ham o'z ifodasini topadigan bo'ldi. Ushbu faoliyat mahsuli sifatida 1978 yil sentyabrda imzolangan **Kemp-Devid Shartnomasi** paydo bo'ldi. Ushbu Shartnoma Misr va Isroil o'rtasida, ya'ni Misr prezidenti A.Sadat va Isroil bosh vaziri M.Begin imzolagan shartnoma edi. Ushbu shartnoma butun arab dunyosi tomonidan qoralandi. Chunki bu shartnomada faqat Isroil manfaatlarini ko'zda tutilgan edi.

Bundan tashqari, 1979 yil noyabr oyida Eronda islom inqilobining g'alabasi AQShni Yaqin Sharqdagi pozitsiyasiga putur etkazdi.

Ana shu yillari SSSR va AQSh o'rtasidagi munosabatlar ham keskinlashdi. SSSR tomonidan Afg'oniston hududiga cheklangan qurolli kuchlarini kirgizilishi bahona qilib olinib, Karter hukumati Moskvada bo'lib o'tgan Olimpiadaga o'z sportchilarini yubormadi.

Reygan davrida esa "sovuq urush" siyosatiga yangi kuch berishga hamda AQShning xalqaro munosabatlardagi ustunligini mustahkamlashga intilish paydo bo'ldi. AQSh bir necha davlatlarning ichki ishiga aralashdi. Masalan, Grenada va Nikaraguada qonuniy yo'l bilan saylangan hokimiyat ag'darib tashlandi.

Aynan shu davrda SSSR-AQSh munosabatlari bir oz yaxshilandi. 1986-1988 yillari SSSR va AQSh prezidentlari o'rtasida bir necha uchrashuvlar bo'lib o'tdi.

Prezident Klinton davrida ham AQShning dunyoda monopol holatini ushlab turish uchun harakatlar davom etdi. 1991 yilda, SSSR barbod bo'lganidan keyin, dunyo sahnasida AQShning raqibi yo'q bo'ldi. Va boshqa davlatlar bilan hisoblashmagan holda dunyo muammolarini hal qilishni o'ziga lozim ko'radigan bo'ldi (BMTni pisand qilmaslik, Iroq va Yugoslaviyani bombardimon qilish va hokazo).

AQSh Prezidentlari

1945-1953	Garri Trumen
1953-1961	D. Eyzexauer
1961-1963	Djon Kennedi
1963-1969	L. Jonson
1969-1974	R. Nikson
1974-1977	J. Ford
1977-1981	Jimmi Karter
1981-1989	Ronald Reygan
1989-1993	Jorj Bush
1993-2001	Bill Klinton
2001-	Jorj Bush (o'g'li)

Nazorat savollari:

1. Kennedi va Nikson ma'muriyatlarining tashqi siyosatini sharhlab bering.
2. Karter va Reygan hukumatlarining tashqi siyosatini izohlab bering.
3. Klinton va Bush tashqi siyosatlarini tahlil qilib bering.

Mavzu bo'yicha mustaqil ish topshiriqlari:

1. Neoliberalizm va neokonservatizm siyosatlarining AQSh ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga ta'siri.
2. AQSh tashqi siyosatiga doktrinalarning ta'siri.
3. B.Klinton hukumatining ichki va tashqi siyosati.

Mavzu bo'yicha yakuniy xulosalar:

1. AQSh hukmron doiralari ikkinchi jahon urushidan so'ng davlatning iqtisodiy, harbiy imkoniyatlaridan kelib chiqib xalqaro maydonda gegemonlikni o'rnatishni bosh vazifa sifatida belgiladilar. Shu maqsadda Sovet Ittifoqiga qarshi «sovuq urush» siyosati, shuningdek, dunyoning turli nuqtalarida AQSh manfaatlarigi bo'ysinuvchi tartiblarni qaror topdirish yo'lida geopolitik siyosatni izchillik bilan yuritdilar.

2. AQSh hukumatining neoliberalizm va neokonservatizm islohotlari ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilishning Prezident F.D. Ruzveltning «Yangi yo'nalishi» dasturining yangicha shakli bo'lib amalda iqtisodiy-ijtimoiy ahvolning yaxshilanishini ta'minladi.

3. AQShning asosiy raqibi hisoblangan Sovet Ittifoqi va sotsialistik lagerning inqirozi, ko'p qutbli kuchlar va globallashuv davrida jahon miqyosida liberal-demokratik qadriyatlarning tantanasi AQShning xalqaro maydonda tanho gegemonligini ta'minladi.

Foydalaniladigan adabiyotlar :

1. G.A. Xidoyatov, X.G. Gulyamov. Vsemirnaya istoriya noveyshey period Evropa i SShA posle vtoroy mirovoy voyno'. T.: 1999. 5-18, 30-41-betlar.
2. Gromo'ko A.A. Zemskova I.N. Istoriya diplomatii. V tom, M. :Politicheskoy literaturo',
3. Istoriya noveyshego vremeni stran Evropo' i Ameriki (1945-1990). Pod red. prof. E.F.Yazo'kov. M.: 1993.
4. Istoriya SShA. 4-x tomax. M.: Nauka, 1980-1987.
5. Ivanyan E.A. Ot Djordja Vashingtona do Djordja Busha. Belo'y dom i pressa. M., 1991.

8-mavzu: FRANTSIYA IKKINCHI JAHON URUSHIDAN KEYIN.

Asosiy savollar:

1. Frantsiya ikkinchi jahon urushidan keyin.
2. De Goll. To'rtinchi va Beshinchi respublika.
3. Frantsiya 70-90 yillarda.

Tayanch iboralar:

Muvaqqat rejim, FKP, fashizmga qarshilik ko'rsatish harakati, "qonun yo'li bilan inqilob", "xalq-respublikachilik harakati" (MRP), De Goll, "gollizm", "kurashayotgan Frantsiya", tashkiliy majlis, milliyashtirish, To'rtinchi respublika, Beshinchi respublika, Jorj Pompidu, Evian kelishuvi, Jerar d' Esten, Fransua Mitteran, J. Shirak. N. Sarkozy.

Mavzuga oid muammolar:

1. Frantsiya siyosiy hayotida radikalizm an'alarining kuchliligini tarixiy ildizlarini aniqlash va baholash.
2. Frantsiyada millatlararo munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari, ularning mamlakat siyosatiga ta'siri.

1-asosiy savol:

Frantsiya ikkinchi jahon urushidan keyin.

1-asosiy savol bo'yicha darsning maqsadi:

Frantsiyani ikkinchi jahon urushidan keyingi holatini tushuntirib berish.

Identiv o'quv maqsadlari:

1.1 Frantsiyadagi Muvaqqat tartib to'g'risida to'la ma'lumot beradi.

1.2 Frantsiya ichki siyosatini sharhlab beradi.

1.3 "Gollizm" tushunchasini tahlil qilib beradi.

1-asosiy savolning bayoni:

Mamlakatni ozod qilinishidan boshlab (1944 yil kuzda) to To'rtinchi Respublika konstitutsiyasini qabul qilganga qadar (1946 yil kuzda) Frantsiyaning siyosiy tizimi tarixga **Muvaqqat tartib** nomi bilan kirdi. Demokratik va aksilfashistik kuchlar muvaffaqiyatga ega bo'lganlardagi bu davr qisqa bo'lsa ham, lekin mamlakat tarixida nihoyatda muhim davr edi.

Urush natijasida frantsuz iqtisodiyoti zaiflashgan edi. Sanoat ishlab chiqarish hajmi 38 % ga pasayib ketdi, qishloq xo'jaligida esa (urushgacha bo'lgan ko'rsatkichga nisbatan) - 60 % ga. Aksariyat zavodlar to'xtab qolgan, shaxtalar ishlamas, transport falaj holda edi. Pul tizimi ishlamas, tashqi savdo deyarli yo'q edi. Mamlakatda yoqilg'i, xom ashyo, oziq-ovqat, keng iste'mol mollarning etmasligi ko'rinib turar edi. Narx-navolar tez sur'atda oshib borar edi va urushgacha bo'lgan holatdan 6 barobar oshib ketdi. Aholini oziq-ovqat bilan ta'minlash maqsadida **kartochka** tizimi joriy etildi. Chayqovchilik va "qora bozor" davri keldi.

Siyosiy hayotda ham katta o'zgarishlar ro'y berdi. Frantsiyaning milliy manfaatlaridan kelib chiqib faoliyat ko'rsatmagan siyosiy partiyalar siyosiy davradan chiqib ketdilar. Davraga so'l, aksilfashistik tashkilotlar chiqq boshladi. E'tirof etish kerak, FKP (Frantsiya kompartiyasi) katta obro' qozondi. FKP rahbarligida frantsuz **aksilfashistik harakati** faoliyat ko'rsatar edi. 1945 yili aksilfashistik harakat mamlakatni eng kuchli siyosiy partiyasiga aylandi. Harakat tarkibida 900 ming a'zo bor edi.

Ushbu harakatda ishtirok etgan va ishchilar bilan aloqa o'rnatgan **sotsialistik partiya** ham o'z holatini yaxshilab oldi. 1946 yili e'lon qilingan "**Tamoyillar Deklaratsiyasida**" joriy tizimni yo'q qilish maqsadini oshkor etdi. Urush yillarida sotsialistlar KPF bilan birlashish niyatlarini aytdilar va 1944 yil dekabr oyida ikki partiya **Kelishuv qo'mitasini** tuzdilar. Urush davrida 5,5 million a'zoni o'z ichiga olgan va Evropa mehnatkashlarini birlashtirgan **Umumiy Mehnat Konfederatsiyasi** tuzilgan edi.

Fashistlar bilan hamkorlik qilib o'z obro'sini yo'qotgan bir necha partiyalar o'zlari tarqalib ketdi yoki hukumat tomonidan tarqatib yuborildi. Ularning o'rniga yangi partiyalar kirib keldi va ular orasida nisbatan obro'li bo'lgan va 1944 yil noyabr oyida tashkil topgan **MRP - Respublika xalq harakati** edi. MRP dasturida "**qonunlar yo'li bilan inqilob**", sanoatni qisman milliyalashtirish va iqtisodiyotni idora qilishni davlatga topshirishga o'xshagan tadbirlar ko'zda tutilgan edi.

Tashqi siyosatda esa MRP G'arbiy Evropa mamlakatlarini birlashtirish g'oyasini ilgari surar edi. MRP rahbarlari Amerika Qo'shma shtatlariga o'xshash "**Evropa Qo'shma Shtatlari**" ni tuzishga chaqirardilar.

MRPning ommabopligi, asosan o'z idroki va siyosiy qarashlari bilan Frantsiyaning urushdan keyingi tarixiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatgan "**kurashayotgan Frantsiya**" deb nomlangan vatanparvarlik harakati rahbari general **Sharl de Goll** bilan bog'liq.

Bizga ma'lum, urushdan keyingi birinchi muvaqqat hukumatni Sharl de Goll boshqargan edi. Hukumat tarkibiga aksilfashistik partiyalar vakillari, kommunist va sotsialistlarni o'z ichiga olgan Qarshi Kurash faollari kirdilar. Fashistlar bilan hamkorlik qilgan Vishi va Peten boshchiligidagi barcha vazirlar sud oldida javob berdilar.

Muvaqqat rejim davrining eng asosiy voqeasi - bu **Tashkiliy majlisga** saylovlar edi. Saylovlar 1945 yil 21 oktyabrda bo'lib o'tdi va KPFga g'oliblikni olib keldi. Ikkinchi o'rinda sotsialistlar, uchinchi o'rinda - MRP. De Goll bosh ministr bo'ldi, hukumat tarkibiga kommunistlar, sotsialistlar va MRP vakillari kirdi.

Lekin, bunday holat de Gollga yoqmadi. Va fursatdan foydalanib (deputatlar de Goll talabiga zid holda harbiy byudjetni 20 %ga kamaytirdilar) iste'foga chiqdi va to 1958 yilgacha mamlakat siyosiy hayotida ishtirok etmadi.

De Goll iste'fosidan keyin bir necha ijobiy o'zgarishlar ro'y berdi. Gaz va elektroenergiya sanoati hamda barcha yirik banklar milliylashtirildi. Milliylashtirilgan korxonalar boshqaruviga hukumat vakillari, ishchilar va xizmatchilar kiritildi. 40-soatlik ish haftasi, 2 haftalik ta'til ishchilar uchun va 3-haftalik ta'til xizmatchilar uchun joriy etildi. Ijtimoiy sug'urtaning yagona tizimi tadbiq etildi, ish haqi 80% ga oshdi.

Muvaqqat rejimni qo'lga kiritgan eng katta yutuqlaridan - bu mamlakatda demokratik tizimni tasdiqlovchi yangi Konstitutsiyani qabul qilinishi edi. Saylanadigan **Milliy majlis** prezident va hukumat ustidan nazoratni o'z qo'lida saqlab qoldi.

De Goll va "**gollizm**" tushunchasiga qaytadigan bo'lsak **Sharl de Goll** 1890 yil 22 noyabrda Lillda, qadimiy dvoryan oilasida dunyoga keldi.

1940 yilning iyun oyida, Frantsiyani taslim bo'lgan kuni de Goll Bi-Bi-Si orqali frantsuz armiyasiga murojaat qilib, fashizmga qarshi kurashni davom ettirishga chaqirdi. Shu kundan boshlab de Goll davlat arbobi hayotini boshladi.

Buyuk davlat sifatida Frantsiyaning qayta tiklanishini eng bosh maqsad qilib olgan uning siyosiy kontsepsiyasi "**gollizm**" nomini olgan. Ushbu kontsepsiyaning asosiy mazmunini to'rtta tushuncha orqali ifoda etsa bo'ladi: "**millat**", "**kuchli davlat**", "**Frantsiyaning buyukligi**" va "**ijtimoiy reformalar**".

De Goll davlat boshlig'i, ya'ni prezident vakolatlarini kengaytirish tarafdori edi. De Goll faoliyatining ahamiyati - ijtimoiy guruhlarga bo'linmagan yagona millatni barpo etish ustida urinishlari edi. Shu maqsadda mamlakatda bir necha iqtisodiy reformalarni amalga oshirish kerak edi. Jumladan, sanoatni qisman milliylashtirish, mehnat sharoitlarini yaxshilash va ijtimoiy sug'urta tizimini joriy etish.

Tashqi siyosatda esa de Goll Frantsiya qaramog'i ostida Evropani yagona iqtisodiy va siyosiy ittifoqqa birlashtirishning izchil va sobit tarafdori edi.

Nazorat savollari:

1. Frantsiyaning urushdan keyingi ichki xolatini yoritib bering.
2. Siyosiy partiyalar hamda "Muvaqqat tartib" to'g'risida ma'lumot bering.
3. "Gollizm" tushunchasini hamda mohiyatini tahlil qilib bering.

2-asosiy savol:

De Goll. To'rtinchi va Beshinchi Respublika.

2-asosiy savol bo'yicha darsning maqsadi:

Frantsiyaning To'rtinchi va Beshinchi Respublika davrlaridagi ichki va tashqi siyosatini to'la yoritib berish.

Identiv o'quv maqsadlari:

- 2.1 To'rtinchi Respublika davrida iqtisodiyotning hamda siyosiy xolatning rivojlanishini ko'rsatadi.
- 2.2 Beshinchi Respublika davrida iqtisodiy va siyosiy xolatni tahlil qiladi.
- 2.3 Frantsiya tashqi siyosatini izohlab beradi.

Ikkinchi asosiy savolning bayoni:

To'rtinchi Respublika davrida (1946-1958 yy) monopoliyalarni davlat apparati bilan birlashishi asosida frantsuz iqtisodiyotining qayta tiklanishi kuzatiladi. Yirik davlat sektori tashkil topdi, iqtisodiyotni keng rejalaniishi va dasturlanishi qo'llanildi, ikkita modernizatsiya rejasi qabul qilindi (1947-1954 va 1954-1957 y).

1948 yili sanoat ishlab chiqarishi hajmi urushdan oldingi xolatdan uzib ketdi. 1949 yilda kartochka tizimi yo'q qilindi, qishloq xo'jaligi ham ancha jonlandi. 1950 yildan keyin Frantsiyaning iqtisodiy xolati ancha yaxshilandi: bunda "Marshall plani"ning ahamiyati katta bo'ldi. Sanoatning yangi sohalari: elektronika, kimyo, samolyotsozlik, avtomobilsozlik tez sur'atlar bilan rivojlandi.

Muvaffaqiyatlarga erishgan holda Frantsiya hukumati xalqaro munosabatlarda ham o'z xolatini mustahkamlashga kirishdi. 1946 yilning dekabrda Xo Shi Min rahbarligida Respublikani e'lon qilgan Vetnamning vatanparvarlik kuchlariga qarshi frantsuz hukmron doiralari urush e'lon qildi. Ushbu urush 8 yil davom etdi va 1954 yili Frantsiyaning mag'lubiyati bilan yakunlandi. Vetnamdagi urush nihoyasiga etmay, Frantsiya Jazoirida yangi kolonial urushini boshlab yubordi; bu urush ham Frantsiyaning mag'lubiyati bilan tugadi.

1956 yili Frantsiya ingliz tajovuzkorlari bilan birgalikda Yaqin Sharqdagi mojaroda Suvaysh kanali hududidagi urushda ishtirok etadi. Buyuk davlat roli uchun Frantsiya o'zlik qilar edi.

Endi Frantsiya Evropadagi o'zining xolatini mustahkamlash maqsadida Evropa mamlakatlari bilan aloqalar o'rnatishga kirishdi. To'rtinchi Respublikaning siyosati Evropani birlashtirish bilan bog'liq edi.

Frantsiyani tashabbusi bilan 1951 yili Evropaning ko'mir va po'lat bo'yicha Birlashmasi tuzildi. 1952 yil may oyida Parijda "**Evropaning mudofaa hamjamoasi**" to'g'risidagi Shartnomasiga imzo chekildi. 1955 yili Germaniya NATOga a'zo bo'lib kirdi. Javob o'rnida SSSR 1944 yilgi Sovet-frantsuz shartnomasidan chiqib ketdi.

Tashqi siyosatdagi bunday o'zgarishlar mamlakat ichida keskin ijtimoiy va siyosiy ziddiyatlarni yuzaga chiqardi. To'rtinchi Respublikaning 12-yillik faoliyatida 23 ta hukumat almashdi. To'rtinchi Respublika xalq ishonchini yo'qotdi. 1956 yilgi ish tashlashlarda 982 ming odam ishtirok etgan bo'lsa, 1957 yilda - 2964 ming kishi ishtirok etdi.

1958 yil mayda navbatdagi hukumat inqirozi ro'y berdi. Parijda harbiy to'ntarish kutilardi. Siyosiy xaosning oldini olish maqsadida Milliy Majlis 1958 yili 1 iyunda general de Gollni mamlakat bosh vaziri etib tayinlaydi.

De Goll mamlakatni yangi konstitutsiyasini taklif qildi. **1958 yil sentyabr**dagi referendumda saylovchilarning 79% yangi Konstitutsiyani qo'llab-quvvatladilar. Yangi Konstitutsiyaga ko'ra Prezident umumxalq saylovlari asosida 7 yillik muddatga saylanardi. Davlat boshlig'i yakka o'zi ichki va tashqi siyosatga rahbarlik qilar edi, bosh ministrni, vazirlarni va barcha yuqori martabali harbiylarni va fuqaroviy rahbarlarni tayinlar edi, dekret va farmonlarga imzo chekardi va xohlagan vaqtda Milliy majlisni tarqatib yuborishga haqqi bor edi.

Prezident Oliy Bosh Qo'mondon edi, Milliy mudofaa qo'mitasi va Oliy Kengashning raisi vazifasini ham bajarar edi.

1958 yil 21 dekabrda general Sharl de Goll umumxalq ovoz berish yo'li bilan respublika prezidenti etib saylandi. Frantsiyada Beshinchi Respublika tarixi boshlandi. 1959 yil sentyabrda de Goll Jazoir xalqining mustaqillikka ega bo'lish huquqini e'tirof etdi. Bunga javoban Jazoirida frantsuz kolonial armiyasi zobitlarining qo'zg'oloni boshlandi, lekin ushbu qo'zg'oloni bostirish uchun choralar ko'rildi.

8 yil davom etgan Jazoir urushi 1962 yil 18 martda bo'lib o'tgan **Evian kelishuviga** ko'ra o'z nihoyasiga etdi va Jazoir xalqiga mustaqillik qaytib keldi.

1962-1963 yillari Frantsiya va GFR o'rtasida bir necha shartnomalar imzolandi, bu ikki davlat o'rtasida yaxshi munosabatlar o'rnatildi.

1966 yil fevralda Frantsiya NATOdan chiqdi; 1968 yil avgustda esa o'zining birinchi vodorod bombasini sinovdan o'tkazdi.

De Gollning o'n yillik hokimiyati Frantsiya iqtisodiyotini mustahkamladi va uning xalqaro xolatini qayta tikladi. 1958 yildan 1964 yilgacha eng yirik 500 sanoat trestlarining daromadi 70% ga oshdi. Shu bilan birgalikda inflyatsiyaga va byudjet defitsitiga qarshi kurash bahonasida hukumat soliqlarni ko'paytirdi hamda gaz, elektroenergiya, transport, uchun to'lovlarni oshirdi, ijtimoiy sug'urta uchun nafaqalarni kamaytirdi. Ushbu yillar mobaynida ish haqi 32% ga oshdi, narx-navolar esa 42% ga. Mamlakatning qishloq aholisi qisqardi, har yili qishloqlarni 150 minggacha odam tark etardi.

De Goll hokimiyatining obro'si asta-sekin pasayib ketardi. 1968 yili ommaviy qo'zg'olonlar bo'lib o'tdi. Parij ko'chalarida 3 mingdan ortiq talabalar jarohat oldi va qamaldi.

1969 yil aprel oyida de Goll iste'foga chiqdi va boshqa siyosatga qaytib kelmadi. Va 1970 yili 9 noyabrda 80 yoshida vafot etdi.

Nazorat savollari:

1. To'rtinchi Respublika davridagi mamlakat iqtisodiyoti va siyosiy xolatini ochib beradi.
2. Beshinchi Respublika davridagi mamlakat iqtisodiyoti va siyosiy xolatini izohlab beradi.
3. Frantsiya tashqi siyosatini hamda siyosiy xolatini tahlil qiladi.

3-asosiy savol:

Frantsiya 70-90 nchi yillarda.

3-asosiy savol bo'yicha darsning maqsadi:

Frantsiyaning 70-90 nchi yillardagi iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy xolatini ko'rsatib beradi.

Identiv o'quv maqsadlari:

- 3.1 J.Pompidu va Jiskar d'Esten hokimiyati yillarida Frantsiya.
- 3.2 F.Mitteran siyosati.
- 3.3 Jak Shirak siyosati.

3-asosiy savolning bayoni:

1969 yili iyun oyida de Gollning sodiq safdoshi, uning siyosiy yo'lidan borgan **Jorj Pompidu** respublika prezidenti etib saylandi. J.Pompidu tomonidan olib borilgan siyosat natijasida siyosiy partiyalar soni kamaydi va hukumatni tez-tez almashib turishiga barham berildi. 1974 yil bahorda J.Pompidu vafot etdi. Prezident saylovlarida kurash o'nglar, de Gollchilar tarafdori nomzodi **V.Jiskar d'Esten** va so'llar namoyondasi - sotsialistik partiyasi lideri **Fransua Mitteran** o'rtasida bo'lib o'tdi.

V.Jiskar d'Esten g'olib chiqdi va u respublika tizimini qo'llash Birlashmasi lideri Jak Shirakni bosh vazir etib tayinladi. 1974 yili boshqa G'arb mamlakatlari kabi Frantsiyani ham iqtisodiy inqiroz xolati qamrab oldi. Ishlab chiqarish qisqardi, ishsizlik va inflyatsiya oshdi, jahon bozorida neftning bahosi tushib ketdi. Ishsizlar soni 1,5 millionga etdi.

Jiskar d'Esten liberalizm g'oyasi asosida ijtimoiy o'zgarishlar o'tkazish tarafdori edi: mehnat sharoitini yaxshilash, ayollar huquqini kengaytirish, yoshlarni ish bilan ta'minlash va hokazo.

Lekin 1981 yilgi prezidentlik saylovlarida so'l kuchlar vakili **F.Mitteran** (1916-1996) g'olib chiqdi. U Milliy majlisni tarqatib yubordi va yangi saylovlarni e'lon qildi. Natijada sotsialistlar aksariyat ovozga ega bo'lishdilar.

Yangi prezidentlikning birinchi yilidayoq mehnatkashlar foydasiga bir necha reformalar o'tkazildi: ko'p bolali oilalar, ishsizlar nafaqasi hamda ish haqi oshirildi, nafaqalar va stipendiyalar miqdori ham oshirildi; yirik kapitalga qo'yiladigan soliq oshirildi, ish haftasi 39 soatga kamaytirildi. Per Morua hukumati korxonalarini milliyalashtirish dasturini amalga oshirishga kirishdi.

Lekin ushbu islohotlarga moliyaviy va sanoat oligarxiyasi tomonidan qarshilik ko'rsatildi. Byudjet defitsiti misli ko'rilmagan darajada o'sib ketdi. Hukumat islohotlarni to'xtatishga majbur bo'ldi. Bir necha korxonalar yopildi, soliqlar va narx-navolar oshirildi. Ishsizlik yana oshdi.

1984 yildan Mitteran tanqidga uchray boshladi. Milliy ziddiyatlar paydo bo'ldi. Natijada sotsialistlar o'z mavqeini yo'qotdilar. 1986 yilgi parlament saylovlarida de Gollchilar partiyalari OPR (J.Shirak) va frantsuz demokratiyasi uchun Ittifoq (J.d'Esten) ko'pchilikni qo'lga kiritdilar.

1988 yil, may oyidagi prezidentlik saylovlarida asosiy kurash F.Mitteran va J.Shirak o'rtasida bo'ldi. Ko'p ovoz bilan **F.Mitteran** g'olib chiqdi (72 yoshda edi va og'ir kasallikka chalingan edi).

Frantsiyaning milliy majlisiga bo'lib o'tgan saylovlarda o'ng partiyalar namoyandalari ko'pchilik o'ringa ega bo'ldilar. 1995 yil 7 mayda bo'lib o'tgan prezidentlik saylovlarida **Jak Shirak** g'olib chiqdi. Saylovoldi chiqishlarda u "**yagona Evropa**" g'oyasini tashabbuskori edi (Maastrixt kelishuvi). Undan tashqari 1999 yilga kelib **yagona Evropa pul tizimini** tuzishga reja tuzilgan edi.

1997 yili Shirak muddatidan avval parlament saylovlarini e'lon qildi, lekin uning tarafdorlari mag'lubiyatga uchradi. Parlamentda ko'pchilik ovozlarni kommunistlar bilan birgalikda sotsialistlar egalladilar. Sotsialistlar lideri **Lionel Jaspn** bosh vazir lavozimini egalladi.

Frantsiya Prezidentlari

1945-1946	Sharl de Goll
1947-1953	Vinsent Oriol
1953-1958	Rene Koti
1958-1969	Sharl de Goll
1969-1974	Jorj Pompidu
1974-1981	Valeri Jiskar d'Esten
1981-1995	Fransua Mitteran
1995-2007	Jak Shirak
2007-	Nikolya Sarkazi.

Nazorat savollari:

1. Sharl de Goll va Jazoir muammosi masalasini yoritib bering.
2. Pompidu va d'Esten ma'muriyati faoliyatini tahlil qilib bering.
3. Mitteran va Shirak ma'muriyati faoliyatini taqqoslab bering.

Mavzu bo'yicha mustaqil ish topshiriqlari:

1. Frantsiyada Respublikalar boshqaruvlari davrlarini ro'yxatini tuzing.
2. Frantsiyada o'z-o'zini boshqarish tizimining ierarxiasini tartiblashtiring.

Mavzu bo'yicha yakuniy xulosalar:

1. Urushdan keyingi ichki vaziyatning og'irligi va Jazoidagi inqiroz sharoitida parlamentar respublika o'zini oqlay olmadi. Qattiqqo'l islohotchi rahbariyatga bo'lgan ehtiyoj Prezidentga ham keng vakolatlar bergan de Goll rahbarligidagi beshinchi respublikaning qaror topishiga olib keldi. Gollizm islohotlari Frantsiyaning nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini, balki xalqaro mavqeini ham mustiahkamladi.

2. Frantsiya tashqi siyosati «sovuq urush» davri va ko'p qutbli dune sharoitida AQSh va NATOning Evropadagi ta'sirining kuchayishiga qarshi siyosat yuritishi va Evropa integratsiyasini rivojlantirish tamoyillari bilan tavsiflanadi.

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. G.A. Xidoyatov, X.G. Gulyamov. Vsemirnaya istoriya noveyshey period Evropa i SShA posle vtoroy mirovoy voyno'. T.: 1999. 55-67-betlar.
2. Gromo'ko A.A., Zemskova I.N. Istoriya diplomatii. V tom, M. :Politicheskoy literaturo', 1979.

3. Yu.Ya.Mixeev. Indokitay: put k miru. M.: 1977. 62-118, 146-153-betlar
4. Istoriya Frantsii. Pod red. A.Z.Manfreda v 3-x tomax. M., Nauka, 1972-1973.
5. Istoriya noveyshego vremeni stran Evropao' i Ameriki.1945-2000.Pod red.E.F.Yazkova.M.2002.

9-mavzu: OSIYO VA AFRIKA MAMLAKATLARI 1946-2013 YILLARDA.

Asosiy savolar:

- 1.Kolonializmning barbod bo'lishi va ozodlikka erishgan mamlakatlarning rivojlanishi.
- 2.Osiyo mamlakatlari 1945-2013 yillarda.
- 3.Afrika mamlakatlari 1945-2013 yillarda.

Tayanch iboralar:

Kolonializm, metropoliyalar, mustamlakalar, kolonial imperiya, "uchinchi dunyo", "Qo'shilmaslik harakati", "rivojlanayotgan mamlakatlar", OPEK, tashqi qarz, demografiya, bozor islohotlari, eksport imkoniyatlar, "yangi industrial mamlakatlar", Janubiy-G'arbiy Osiyo, Arab-Isroil mojarosi, mo'tlaq monarxiya, dekolonizatsiya, Afrika yili, tropik Afrika, millatlararo mojarolar, traybalizm, Afrika Birligi Tashkiloti (OAE).

Mavzuga oid muammolar:

Osiyo va Afrikadagi hududiy mojarolarga sobiq metropoliyalar ma'muriy-hududiy islohotlarining bog'liqligini aniqlash.

Tropik Afrika mamlakatlarida traybolizm illatining saqlanib qolishiga sabab bo'lgan omillarini bartaraf etish muammolari.

Globalashuv davrida Osiyo va Afrikadagi tengsizlikni bartaraf etish.

1-asosiy savol:

Kolonializmning barbod bo'lishi va ozodlikka erishgan mamlakatlarning rivojlanishi.

1-asosiy savol bo'yicha darsning maqsadi

Kolonializm tizimining barbod bo'lishini va mustaqillikka erishgan davlatlarning keyingi taqdirini tushuntirib berish.

Identiv o'quv maqsadlari:

- 1.1 Koloniyalarning barbod bo'lish jarayonini ko'rsatib beradi.
- 1.2 Rivojlanayotgan mamlakatlardagi demografik holatga izoh beradi.
- 1.3 "Uchinchi dunyo" mamlakatlarining muammolarini tahlil qilib beradi.

1-asosiy savolning bayoni:

O'ta rivojlangan SSSR va AQSh soyasida Evropa davlatlari rolining pasayib ketishi Ikkinchi jahon urushidan keyin kolonializmni barbod bo'lishiga sharoit yaratildi. Har xil sabablarga ko'ra ushbu ikki davlat kolonializmni saqlanib qolishiga tarafdor emas edi. SSSR uchun milliy-ozodlik harakatiga, Xitoy yoki Vetnamga o'xshash kommunistlarning rahbarlik qilishi ayni muddao edi.

AQSh esa o'zgacha fikrda edi. Eslatib o'tish kerakki, AQSh davlat sifatida mustaqillik uchun kurash jarayonida paydo bo'lgan. AQSh kolonializmga zid bo'lgan ozod tijorat va dengizlarda erkin suzish tarafdori edi.

Evropa metropoliyalarida esa juda bo'lmasa imperiya qoldiqlarini saqlab qolishga urinardilar. Angliya Hindistonga mustaqillikni hadya qilishga rozi bo'ldi, lekin qolgan mustamlakalarni saqlab qolishga ham harakat qilar edi. Frantsuzlar ham Hinduxitoyni tark etishga majbur bo'ldilar, ammo Jazoirni ozod etishga qarshilik ko'rsatardilar. Shuning uchun dekolonizatsiya jarayoni urushsiz bo'lmadi. Masalan: Buyuk Britaniya 1945-1948 yillari Falastinda yahudiylar bilan, 1946-1960 yillari Malayyada partizan harakatiga qarshi, 1952-1960 yillarda esa Keniyadagi Mau-mau qo'zg'oloniga qarshi kurash olib bordi. Frantsiya 1946-1954 yillari Hinduxitoyda, 1952-1956 yillari Marokash va Tunisda, 1954-1962 yillari Jazoirda urush olib bordi. Dekolonizatsiyaga eng ko'p qarshilik ko'rsatgan bu Portugaliya (Angola va Mozambikda 1974 yilgacha) edi. Metropoliyalar aholisining koloniyalarga bo'lgan munosabati ham o'zgardi. 50-yillar oxiri- 60-yillar boshida aksariyat frantsuz koloniyalari mustaqil bo'ldi; Angliya ham o'z mustamlakalariga mustaqillik in'om etdi. Va, nihoyatda, 70-nchi yillarda eng oxirida - Portugaliya mustamlaka imperiyasi barbod bo'ldi.

Shunday qilib, XX asr tarixida eng muhim voqea sodir bo'ldi, ya'ni XV asrda evropaliklar tomonidan bunyod etilgan kolonial imperiyalar barbod bo'ldi.

Yuzdan ortiq yangi davlatlarning paydo bo'lishi er yuzidagi siyosiy jarayonni keskin o'zgartirib yubordi. Ular dunyo siyosatining yangi va muhim daliliga aylandi. Va o'z-o'zidan Evropadagi metropoliya davlatlarning siyosiy vazni engillashdi.

Yangi davlatlar oldida katta vazifa, ya'ni qoloqlikni tugatib, modernizatsiyaga qarab yo'l olishdan iborat edi. Ana shu jarayonda ular "**Qo'shilmaslik harakati**"ga a'zo bo'lishni afzal ko'rdilar. Shu ma'noda ular "**uchinchi dunyo**"ni tashkil etdilar. Ularning yana bir nomi - "**rivojlanayotgan davlatlar**". Ushbu davlatlarning "qoloqlik" sababi - hayotdagi va iqtisodiyotdagi an'anaviy sharqona tartibni hukmronligidadir. Avvaliga ular o'zlarining qoloqligida G'arbni aybladilar. Shuning uchun xom ashyo bahosini oshirish yoki tayyor mahsulotlar importini yo'q qilish yo'li bilan **iqtisodiy mustaqillikka** erishish mumkin edi. Ana shu maqsadni amalga oshirishni neftni eksport qiluvchi davlatlar tashkiloti (**OPEK**) faoliyatida yaqqol ko'ramiz. 1960 yili tashkil topgan OPEK dunyo miqyosida neftning eksporti ustidan nazorat o'rnatib, 70-yillarda esa uning narxini ham oshira boshladi.

Iqtisodiy mustaqillik uchun kurashning ikkinchi yo'li, "uchinchi dunyo" mamlakatlarida g'arbiy davlatlardan import qilinadigan mashina-uskunalarni o'zlari ishlab chiqarishga erishishdadir. Buni - importni o'rnini bosadigan industrializatsiya deyiladi.

Neftga qo'yilgan yuqori narxlar, import qiladigan davlatlarni iqtisod qilishga va yangi energiya manbalarini ishlab chiqishga majbur qildi.

Natijada OPEK mamlakatlarida neft ortib qoladigan bo'ldi. Yuqorida aytganimizday mashina-uskunalarni ishlab chiqish uchun esa mablag' kerak edi va g'arb davlatlariga murojaat qilishga to'g'ri keldi.

"Uchinchi dunyo" mamlakatlarining tashqi qarzi oshib bordi. 1988 yil oxiriga kelib astronomik raqamni - trilliordan ortiq dollarni tashkil etdi.

Bundan tashqari, "uchinchi dunyo" mamlakatlarida **demografik muammo** o'zidan darak berdi. Natijada, xorijiy Osiyo aholisi 1950-1989 yillari 1,3 milliarddan 3 milliardga oshdi, Afrikada 224 milliondan 626 millionga, Lotin Amerikasida esa 164 milliondan to 441 millionga oshdi. Demografik portlash o'z o'rnida qishloq aholisining nihoyatda ko'payishiga olib keldi. Bularning hammasi **ijtimoiy-siyosiy beqarorlikka** olib keldi. Inqiloblar va davlat to'ntarishlari, fuqarolar urushi va davlatlararo mojarolar - Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarining o'ziga xos holatiga aylandi.

Muammolarni hal qilishda har bir davlat o'z yo'lini tanlar edi. Ularning iqtisodiy rivojlanishi ham har xil edi. Bularning ichida alohida - neftni eksport qiladigan davlatlar turardi.

Misol uchun: Neftni eksport qiladigan davlatlar: (million barrel - sutkada)

1 barrel q 159 litr

Saudiya Arabistoni	- 8,1	BAA	- 2,1
Rossiya	- 4,6	Quvayt-	2,06
Eron	- 3,7	Nigeriya	- 2,0
Norvegiya	- 3,2	Meksika	- 1,45
Venesuela	- 2,8	Liviya	- 1,4
Iroq	- 2,2	Indoneziya	- 1,2
		Angliya	- 1,15

Ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy jihatdan eng yaxshi rivojlanayotgan davlatlar **"yangi industrial mamlakatlar"** -Gonkong, Singapur, Tayvan, Janubiy Koreya, Indoneziya, Malayziya, Filippin.

Nazorat savollari:

1. Koloniyalarning mustaqillik uchun kurash jarayonini yoritib bering.
2. "Uchinchi dunyo" tushunchasiga teng boshqa tushunchalarni izohlab bering.
3. "Uchinchi dunyo" mamlakatlarida demografik, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy muammolarni tahlil qilib bering.

2-asosiy savol:

Osiyo mamlakatlari 1945-2007 yillarda.

2-asosiy savol bo'yicha darsning maqsadi:

Osiyo mamlakatlarining ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy holatini ko'rsatish.

Identiv o'quv maqsadlari:

- 2.1. Janubiy-G'arbiy Osiyo mamlakatlari va "sovuq urush" siyosatini yoritib beradi.
- 2.2. Fors kurfazida joylashgan davlatlarga izoh beradi.
- 2.3. Janubiy-Sharqiy Osiyo davlatlarini sharhlab beradi.

2-asosiy savolning bayoni:

Janubiy-G'arbiy Osiyo (**JG'O**) mamlakatlarining ikkinchi jahon urushidan keyin mustaqillikka erishishi Angliyani va Frantsiyani Iordaniya, Iroq, Falastin, Suriya va Livan ustidan hukmronlik qilish huquqini qaytarib olishdan boshlandi. Keyinchalik mustaqillik Fors qo'rfazida joylashgan amirliklarga "in'om" etildi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin SSSR JG'Oda o'z ta'sir doirasini kengaytirishga urindi (Turkiya, Eron Ozarbayjoni). Bunga javoban AQSh mintaqa mamlakatlariga harbiy va iqtisodiy yordam bera boshladi, ularni SSSRga qarshi qaratilgan harbiy bloklarga jalb qila boshladi. Turkiya NATOga, Eron esa SENTOga a'zo bo'ldi.

1979 yili SSSR o'zi tomonidan o'rnatgan rejimni saqlab qolish maqsadida Afg'oniston hududiga harbiy qo'shinlarini olib kirdi va o'n yil davolmida AQShdan yordam olib turgan kuchlarga qarshi urush olib bordi.

JG'Oda yirik davlatlar o'rtasidagi raqobat arab-isroil mojarosida yaqqol namoyon bo'ldi. AQSh Isroilni qo'llab-quvvatlar edi, lekin neft xom ashyosini hisobga olgan holda arab davlatlar bilan aloqani uzishga ham shoshilmas edi.

Mojaro jarayonida **Isroil** o'zining mavqeini mustahkamlab oldi. Isroil- yirik arab mamlakatlari Suriya, Livan, Iroq, Quvayt, Saudiya Arabistoni va Iordaniya o'rtasidagi mitti bir mamlakat. Birlashgan arab qurolli kuchlari bilan to'rt marotaba urush olib borgan (1948-1949, 1956, 1967, 1973) va 1982 yili Falastin qochoqlari lagerlarini yo'q qilish maqsadida Livan hududiga bostirib kirgan.

Versal tinchlik konferentsiyasida (1919) Angliya Falastinni boshqarish uchun mandatga ega bo'ldi va juda faollik bilan yahudiylar davlatini barpo etishga kirishdi. Agar 1918 yili Falastinda yahudiylar aholisi 50 mingni tashkil qilgan bo'lsa, 1922 yilga kelib 85 mingga etdi. Germaniyada fashizmning kuchayishi va Evropada yahudiylarni kamsitilishi yahudiylarni Falastinga ko'plab ko'chib kelishiga olib keldi. Har yili qariyb 100 ming yahudiylar kelar edi. 1947 yili Angliya BMT oldiga Falastin masalasini qo'ydi: mamlakatni 2 qismga, ya'ni yahudiylar va arablar qismiga bo'lish taklifini qo'ydi. Arablar bu rejani rad etdilar, yahudiylar esa bu taklifni o'z davlatlarini barpo etish huquqiga ega ekanliklarini e'tirof etildi deb qabul qildilar. 1947 yili 29 noyabrda BMT Falastinni ikki qismga bo'lish to'g'risida qaror qabul qildi.

Bu birinchi arab-isroil urushining boshlanishi edi.

Yahudiylar armiyasi yaxshi tayyorlangan edi. AQSh va Angliya qurol-aslaha bilan ta'minladi. **1948 yil 14 mayda** sionistlar lideri **Ben Gurion** Tel-Avivda **Isroil** deb nomlangan mustaqil davlatni e'lon qildi. Besh arab davlatlari Isroilga qarshi o'z qo'shinlarini yubordi, lekin mag'lubiyatga uchradilar.

Yahudiylar, falastinlik arablarni o'z joylaridan xaydadilar. 500 ming falastinliklar qo'shni Livanga qochib chiqdilar.

Isroil tez fursatda rivojlangan va kuchli armiyaga ega bo'lgan davlatga aylandi. Yahudiy immigratlar bilan bu erga kapital va zamonaviy texnologiyalar ham kirib keldi.

Hozirgi kunda qurol aslaha ishlab chiqarish Isroil iqtisodiyotining muhim sohasiga aylangan. Isroilning barcha eksport daromadlarini 40%ni qurol-aslaha savdosi tashkil etadi. Aholining odam boshiga harbiy harajatlari bo'yicha isroil dunyoda birinchi o'rinni egallaydi.

1964 yili Livan hududida - Falastin xalqining o'z vatanini ozod qilish uchun harakatning harbiy avangardi - Falastinni ozod qilish Tashkiloti (OOP) tashkil topdi. 1969 yildan OOP raisi Yosir Arofat.

10 yil mobaynida Isroil yangi urushga tayyorgarlik ko'rdi. AQSh yordamida Isroil eng zamonaviy qurollar bilan ta'minlangan katta armiyaga ega bo'ldi.

1967 yil 5 iyunda Isroil qo'shinlari Iordaniya, Suriya va Misrga hamla qildilar. 5 kun ichida Isroil qo'shinlari Sinay yarim orolini kesib o'tdilar va Suvaysh kanaliga kelib Ierusalimni bosib oldilar. Isroil o'zining hududidan uch barobar katta hududni bosib oldi.

Isroil davlati qachon tan olinsa, o'shandagina bosib olingan erlar qaytarib berilishini Isroil hukumati e'lon qildi.

70-yillarda Isroilga nisbatan umumiy munosabatni ishlab chiqish maqsadida arab mamlakatlarida siyosiy harakat shakllana boshladi. 1967 yili Sudan poytaxti Xartumda arab mamlakatlarining liderlari to'planib, "**uchta yo'q**" tushuncha asosida qaror qabul qildilar, ya'ni:

-Isroil bilan muzokaralar olib bormaslik;

-Uni tan olmaslik;

-Separat holda u bilan tinchlik kelishuvga bormaslik.

Bunga javoban G'arb mamlakatlari Isroilga yordam berishni kuchaytirdilar. 1969-1979 yillari Isroil ayrim manbalardan zayom yoki yordam ko'rinishida 20 mlrd dollardan ortiq mabla//a ega bo'ldi. U arablarni Falastindan haydab chiqarish kompaniyasini boshlab yubordi. Quddusda musulmonlar, xristanlar va katoliklarning muqaddas joylari borligini hisobga olmagan holda **Ierusalim (Quddus)** Isroil davlatining poytaxti sifatida e'lon qilindi.

90-nchi yillarga kelib AQSh tashabbusi bilan OOP va Isroilni yarashtirish jarayoni boshlanadi. 1993 yil 13 sentyabrda Vashingtonda B.Klinton vositachiligida Yo.Arafat va Isroil Bosh Vaziri **Itsxak Rabin** o'rtasida Kelishuv imzolanadi. Ana shu kelishuv natijasi o'laroq, 1994 yil 13 mayda Isroil Ierixondan (Iordan daryosining g'arbiy qirg'og'i) va 18 mayda G'azo sektoridan qo'shinlarini olib chiqib ketdi. 1994 yil oktyabrda Yo.Arafat, Sh.Peres va I.Rabin Nobel mukofotiga sazovor bo'ldilar.

Lekin hozirgi kunga kelib Isroil va Falastin o'rtasidagi mojaro yana kuchaya boshladi.

Shuni ta'kidlash kerak-ki, 70-yillari SSSR bilan yaqinlashgan aksariyat arab mamlakatlari "sotsializm qurishga" urinib ko'rdilar. Boshqa arab davlatlari, xususan Fors kurfazida joylashgan monarxiyalar (Katar, Baxrayn, Quvayt, OAE, Saudiya Arabistoni) neftni eksport qiladigan davlatga aylanib, daromadlarini keskin oshirdilar. Yirik mablag'lar evaziga bu davlatlarda transport, aloqa, neft va gazni ishlab chiqarish korxonalarini eng so'nggi texnologiyalar asosida zamonaviylashtirildi.

Endi Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari to'g'risida (**YuVA yoki JShO**). JShO Hinduxitoy yarim oroli va orollarida joylashgan davlatlarni (Avstraliya yo'nalishidagi) o'z ichiga oladi. Hinduxitoy aholisining aksariyati buddaviylar, Indoneziya, Malayziya va Bruney aholisi - musulmonlar, Filippinda esa xristian-katoliklar yashaydi.

JShO da eng yirik davlatlardan biri - **Vetnam**. 60-nchi yillardagi AQSh-Vetnam urushi ushbu hududdagi holatni o'zgartirib yubordi. 1986 yili Vetnam Xitoy misolida bozor islohotlarini amalga oshirishni boshladi, lekin Kompartiya rahbarligida. Malayziya, Indoneziya, Singapur, Tailand va Filippin esa bozor munosabatlarini G'arb usulida o'rnatdilar. 70-80 nchi yillarda ular eksportga qaratilgan sanoat turlarini rivojlantirdilar va tez vaqt orasida "**yangi industrial mamlakatlar**" qatoridan joy oldilar.

Nazorat savollari:

1. Janubiy-G'arbiy Osiyo mamlakatlarining siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy holatini izohlab bering.
2. Yaqin Sharq muammosining (Isroil - Falastin) asl mohiyatini tushuntirib bering.
3. Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlarining siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy holatini yoritib bering.
4. JShO davlatlarining keskin rivojlanishi sabablarini tahlil qilib bering.

3-asosiy savol:

Afrika mamlakatlari 1945-2007 yillarda.

3-asosiy savol bo'yicha darsning maqsadi

Afrika mamlakatlarining ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy holatini ko'rsatish.

Identiv o'quv maqsadlari:

- 3.1 Afrikada dekolonizatsiya jarayonini ko'rsatib beradi.
- 3.2 Tropik Afrika mamlakatlarining siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy holatini izohlab beradi.
- 3.3 Janubiy Afrika muammolarini tahlil qilib beradi.

3-asosiy savolning bayoni:

Afrikaning mustamlaka siyosatidan ozod bo'lish davri ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarni o'z ichiga oladi. Avval mustaqillikka Shimoliy Afrikadagi barcha arab davlatlari erishdilar (Jazoirdan tashqari). Tropik Afrikaning aksariyat davlatlari mustaqillikni 1960 yili qo'lga kiritdilar

va bu yilni **Afrika yili** deb ataydilar. Keyin dekolonizatsiya jarayonlari oson kechmadi. Angola, Mozambik, Gvineya-Bisau urushlar evaziga mustaqillikka erishdilar (Portugaliya).

Janubiy Rodeziyada ahvol murakkab edi. U erdagi oq tanlilar aholisi - fermerlar 1965 yili **Rodeziyaning** mustaqilligini e'lon qildilar. Na Angliya, na BMT Rodeziyani tan olmadilar, asosiy aholi afrikaliklar esa qurolli kurashni boshladilar. Oq tanlilar 1979 yili mahalliy aholi bilan muzokaralar olib borishga majbur bo'ldilar. Konstitutsiya ishlab chiqarildi va 1980 yilda saylovlar bo'lib o'tdi. Mamlakat yangi nom bilan o'zini dunyoga tanitdi: **Zimbabve**.

Mustaqillikka ega bo'lmagan oxirgi hudud - bu Germaniyaga qarashli Janubiy-G'arbiy Afrika edi: birinchi jahon urushidan keyin uni boshqarish Janubiy Afrika Respublikasi zimmasiga yuklatilgan edi. Qurolli kurash natijasida 1989 yili bu erda ham yangi mustaqil davlat paydo bo'ldi - **Namibiya** (Afrikada hozir 52 mustaqil davlat bor).

Shimoliy Afrikaning arab davlatlarida rivojlanish turli yo'llar bilan bordi. Marokko va Tunis G'arb yo'nalishida borgan bo'lsa (bozor iqtisodiyoti), Jazoir va Liviya esa sotsialistik islohotlar tarafdori edi.

Eng yirik arab davlati bu - **Misr** edi. Misrning tashqi siyosati, Suvaysh kanali Angliya nazorati ostida edi. 1952 yilgi inqilob natijasida qirol Faruq ag'darib tashlandi va davlatni **G.A.Nosir** boshqardi. 1956 yili Suvaysh kanali milliyashtirildi. 1956 yili Isroil urush boshladi va Sinoy yarim orolini bosib oldi. Isroilga Angliya va Frantsiya ham qo'shildi. Lekin BMT chet el askarlarini Misr hududidan chiqib ketishni talab qildi.

1958 yili **Birlashgan Arab Respublikasi** (Misr Q Suriya) tashkil topganligi to'g'risida e'lon qilindi. 1961 yili BAR tugatildi - Suriya chiqib ketdi. 1967 yilgi urushda esa Misr mag'lubiyatga uchradi. Iqtisodiyot inqirozga duch keldi. Suvaysh kanali (daromad manbai) ishlamas edi, davlat sektori unchalik daromad keltirmas edi.

Nosirning o'limidan so'ng (1970) mamlakatda katta o'zgarishlar ro'y berdi. **A.Sadat** davrida xususiy kapitalga erkinlik berildi, chet el kapitaliga ham "eshiklar ochildi". Sinay yarim orolini qaytarib olishni iloji qolmadi va Sadat 1978 yili AQSh prezidenti Dj.Karter vositachiligida Isroil Bosh vaziri **Menaxem Begin** bilan tinchlik shartnomasiga imzo chekdilar.

Arab dunyosi ushbu shartnomaga qarshi chiqdi. Misr arab mamlakatlari Ligasidan o'chirildi. 1981 yili A.Sadat islom fanatiki tomonidan otib o'ldirildi.

Keyingi prezident **Xosni Muborak** Misrni inqirozdan chiqarishga muvaffaq bo'ldi.

Tropik Afrika mamlakatlarining rivojlanishi juda katta qiyinchiliklar bilan bog'liq. **Iqtisodiy ma'noda bu dunyoning eng qoloq hududi**. Chunki zamonaviy ishlab chiqarish munosabatlari o'rnatilmasdan, an'anaviy tarixiy va o'ta kam samarali munosabatlar barbod bo'lardi, natijada aholining "ortiqcha" qismi paydo bo'lar edi. Ular shaharlarda to'planib, nochorlar qatlamini tashkil etar edi. Ikkinchidan, oila to'g'risidagi an'anaviy qarashlarga ko'ra Afrikada demografik holat ham murakkablashdi. Bolalar soni keskin oshdi.

Tropik Afrika mamlakatlari aholisining oshishi (ming odam hisobida) 1960 yilga nisbatan 1995 yilda, faqat Botsvana, Keniya, Kot-d` Ivuar, Mozambik, Nigeriya va Somali aholisini birga olganda, quyidagicha bo'ldi:

1960 yilda	1995 yilda
63.414 (ming kishi)	164.347 (ming kishi)

Tropik Afrika muammolari:

- a) Afrika davlatlarining chegaralari kolonial davlatlar tomonidan o'rnatilgan va ular **sun'iy**.
- b) Afrikada mustaqillikka millatlar emas, kolonial hududlar ega bo'ldi.
- v) Afrika uchun zamonaviy munosabatlar **qabilalararo** va **millatlararo** ziddiyatlarni o'sishiga olib keldi. Bu holat davlatlarni yaxlitligiga xatar olib keldi. Masalan, Eritreya Efiopiyadan ajralib chiqib, mustaqil davlat sifatida e'tirof etildi. Bunday muammolar Luanda, Sudan va Liberiyada ham mavjud.
- g) Afrika davlatlarining murakkab etnik tarkibi - **traybalizmni** vujudga keltiradi (lotincha "tribus" - "qabila"). Barcha ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar traybalizm, ya'ni etnik nuqtai nazardan

amalga oshiriladi. Shuning uchun Afrikada harbiy va kontrto'ntarishlar tez-tez bo'lib turadi, barqarorlik yo'qoladi. Va bu holat, o'z navbatida, iqtisodiy vaziyatni yomonlashtiradi.

80-nchi yillarda Tropik Afrika mamlakatlari og'ir ahvolga duch keldilar. O'sish sur'atlari pasayib ketdi, tashqi qarzlari o'sdi. Asosiy e'tibor eksport imkoniyatlarni o'stirishga qaratildi.

Davlatlararo chegara muammolarini echish maqsadida **Afrikaning Birdamlik tashkiloti (OAE)** tuzildi.

Afrika tarixida **Janubiy Afrika Respublikasi** alohida o'rinni egallaydi. Urushdan keyingi yillarda u yuqori rivojlangan davlatga aylandi. JARning siyosiy yo'nalishi boshqa davlatlardan farq qilardi. U erdagi siyosat **aparteid** g'oyasiga asoslangan edi, ya'ni oq tanlilarni qora tanlilardan sun'iy ravishda ajratib qo'yish. Barcha hokimiyat oq tanlilar qo'lida edi. Qora tanli aholining tenglik uchun kurashini (**ANK**) **Afrika miliy kongressi** boshqardi (rahbari **Nelson Mandela**).

Yillar o'tib oq tanlilar orasida siyosiy islohotlar o'tkazish zarurati tug'ildi (**Frederik de Klerk**).

Aparteid davrida qabul qilingan barcha qonun va qoidalar bekor qilindi. JARsi demokratik davlatga aylandi. **1994 yilgi** saylovlarda Mandela birinchi qora tanli prezident etib saylandi.

1993 yili aparteidni yo'q qilishdagi xizmatlari uchun N.Mandela va F.Klerk Nobel mukofotiga sazovor bo'ldilar.

Osiyo va Afrika davlatlari nomidagi o'zgarishlar:

Eski nomi	yangi nomi
1. Yuqori Volta	Burkina Faso
2. Yashil Burun orollari	Kabo-Verde
3. Fil Suyagi qirg'og'i	Kot-d' Ivuar
4. Liviya Arab Respublikasi	Liviya Arab Jamaxiriyasi
5. Kampuchiya	Kambodja
6. Birma	Myanma

Nazorat savollari:

1. Dekolonizatsiya jarayonini yoritib bering.
2. Shimoliy Afrika mamlakatlaridagi ahvolni (siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy) izohlab bering.
3. Misr va Tropik Afrika mamlakatlaridagi ahvolni tahlil qilib bering.
4. Janubiy Afrika Respublikasidagi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy holatni ko'rsatib bering.

Mavzu bo'yicha mustaqil ish topshiriqlari:

1. Qo'shilmaslik harakati faoliyatini izohlab, ma'ruza tayyorlang.
2. Afrika birligi tashkilotiga kirgan davlatlar katalogini tuzing.
3. Osiyoning yangi industrial davlatlari 2000-2007 yillardagi YaMM va YaIMlari dinamikasi jadvalini tuzing.
4. Osiyo va Afrika davlatlari poytaxtlari va bayroqlarini yod oling.

Mavzu bo'yicha yakuniy xulosalar:

1. Dekolonizatsiya jarayonlari Osiyo va Afrikada mustaqil davlatlarning tashkil topishiga imkoniyat berdi. Biroq, bu davlatlar aksariyatining taraqqiyoti eski mustamlakachilik tuzumidan qolgan og'ir meroslar, milliy mentalitetdagi muammolar, rivojlangan davlatlarning neokolonialistik siyosatlari tufayli qarama-qarshiliklar girdobida qoldi.

2. Sovuq urush sharoitida aksariyat Osiyo va Afrika davlatlari o'z xavfsizliklari va suverenitetini saqlab qolish maqsadida qo'shilmaslik harakati va boshqa neytral mudofaa xarakteridagi tashkilotlarga birlashdilar. Mintaqaviy moammolarni hal etish, xavfsizlik va taraqqiyotni ta'minlash zaruriyati Osiyo va Afrikaning ayrim mintaqalarida turli jabhalardagi integratsiyalarga sabab bo'ldi.

3. Tabiiy iqlim sharoiti tufayli azaldan o'ziga xos tsivilizatsiyalar yaratgan va zamonaviy umuminsoniy yutuqlar va qadriyatlarni o'zlashtirgan davlatlar yangi industrial davlatlar sifatida jahon siyosati va iqtisodiyotiga faol kirib keldilar.

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. G.A. Xidoyatov, X.G. Gulyamov. Vsemirnaya istoriya noveyshey period Evropa i SShA posle vtoroy mirovoy voyno'. T.: 1999. 205-316-betlar.
2. Istoriya diplomatii v 5-ti tomox. M., Nauka, 1959-1960.
3. A . Gromo'ko, A. M. Vasilev. Sovremennaya Afrika. Evolyutsiya politicheskix struktur. M.:Nauka.1990. 44-235 betlar.
4. B.G.Gafurov, Yu.V.Gankovskiy. Sovremennaya Aziya. (Yujno'y i Sredniy). M.:Nauka. 1972. 51-145, 155-697 betlar.
5. Yu.Ya.Mixeev. Indokitay: put k miru. M.:Mejdunarodno'e otnosheniya.1977. 23-167 betlar.
6. Rozalev Yu.N. Novaya i noveyshaya istoriya stran Azii i Afriki. M., Nauka, 1987.
7. Istoriya natsionalno-osvoboditelnoy borbo' narodov Afriki v noveyshey vremya. M., Nauka. 1978.

10-mavzu: HINDISTON 1946-2013 YILLARDA.

Asosiy savollar:

- 1.Hindiston II jahon urushidan keyin. Mustaqillik uchun kurash.
- 2.60-70 yillarda Hindistonning ichki va tashqi siyosati.
- 3.80-90 yillarda Hindistonning ichki va tashqi siyosati.

Tayanch iboralar:

1946 yil 19 fevral voqealari; 1947 yil iyun oyidagi hujjat, Hindiston, Pokiston, Javoharlal Neru, Maxatma Gandi, 1950 yil yanvar - yani Konstitutsiya, suveren demokratik respublika, Hindiston Milliy Kongressi (INK), Lal Baxadur Shastri, Indira Gandi, M.Desai, Bangladesh, Janata parti, Panjob, sikxlar terrorizmi, Rajiv Gandi, Narasimxa Rao, Jammu va Kashmir muammosi, Bxarati Janata (BJP), Atal Bexari Vajpai, Bombay-Mumbay.Narayanan.

Mavzuga oid muammolar:

1. Hindistonda ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning va separatistik harakatlarning saqlanib qolishining sabablarini aniqlashning murakkabligi.

1-asosiy savol:

Hindiston II jahon urushidan keyin. Mustaqillik uchun kurash.

1-asosiy savol bo'yicha darsning maqsadi

Hindistonning mustaqillik uchun kurashini va undan keyingi yillardagi rivojlanish jarayonini talabalarga tushuntirish.

Identiv o'quv maqsadlari:

- 1.1 Hindistonning II jahon urushidan keyingi yillardagi holatini ko'rsatadi.
- 1.2 Mustaqillikni e'lon qilinishini izohlaydi.
- 1.3 Hindistonning iqtisodiy holatini tahlil qilib beradi.

1-asosiy savolning bayoni:

Bir oz tarixga nazar tashlasak. 1856 yilgi **sepyolar** qo'zg'olonidan keyin Hindistonda siyosiy hayot falaj holatga tushib qoldi. 1861 yilgi Ingliz ma'muriyati qurol olib yurishni man etdi. Lekin Hindistonni ingliz mustamlakachilaridan ozod qilish dasturini ilgari surgan **1885 yili tashkil topgan Hindiston Milliy partiyasi** kurashni boshlab yubordi. 1918 yildan boshlab HMK tang ziyolilar partiyasidan ommaviy partiyaga aylandi. Kurash usullari bo'yicha kelishmovchilik tufayli partiyada bo'linish sodir bo'ldi (M.Gandi - J.Neru).

XX asr 30-yillariga kelib butun Hindiston bo'ylab **fuqaroviy bo'ysunmaslik** harakati boshlanib ketdi. Ommaviy qo'zg'olonlar Peshavor, Chittagong, Bombay, Kalkutta, Madras va boshqa shaharlarda bo'lib o'tdi. **Abdul G'affor Xon** boshchiligidagi pushtun qabilalari bilan ham harbiy to'qnashuvlar bo'lib o'tdi (Shaxsan menga nasib etgan Abdul G'affor Xonni ko'rishga - iyun 1968 yil, Jalolobod, Afg'oniston - O.Ayupov). Bularga qo'shimcha dehqonlar qo'zg'olonlari ham boshlanib ketdi.

Ikkinchi jahon urushi Ingliz mustamlakachilik imperiyasini qanchalik zaiflashib qolganidan darak berar edi. Yaponlar juda osonlik bilan Angliyaga qarashli bo'lgan Singapur, Malayziya va Birmani qo'lga oldilar. Lekin Yaponiyaning II jahon urushidagi mag'lubiyati ushbu jarayonni to'xtatdi.

Imperiyaning barcha hududlarida milliy-ozodlik harakati boshlanib ketdi. 1945 yildan boshlab inglizlar hukmronligiga qarshi harakat aholining keng qatlamlarini qamrab oldi. Ish tashlashlar siyosiy tus olar edi. 1945 yil noyabrda Kalkuttada bo'lib o'tgan 300 ming ishchining ish tashlashi butun mamlakatda aks-sado berdi.

Britaniya qo'shinlarida xizmat qilgan hind soldat va matroslari milliy-ozodlik harakatiga tortildilar. 1946 yil 19 fevralda Bombaydagi harbiy-dengiz bazasining hind dengizchilari kurashga ko'tarildilar.

"Talvar" kreyseri dengizchilari harbiy-dengiz bazasini qo'lga oldilar, ularni harbiy-havo kuchlari pilotlari ham qo'llab-quvvatladilar.

Ingliz harbiylari ushbu namoyishlarni bostirish maqsadida katta kuch tashladilar. Faqatgina Bombayda 300 odam qurbon bo'ldi, 15 ming kishi jarohatlandi, yuzlab odam xibsga olindi. Lekin Britaniya mustamlakachiligiga qattiq zarba berilgan edi. Armiya ham xalq tomonida edi. Undan tashqari, kolonializmga qarshi kurashda turli dinlar, tabaqalar, millatlar, siyosiy oqimlar vakillari birdamligini namoyon etdi.

Xalqning ommaviy chiqishlari Angliyaning leyboristlar hukumatini 1947 yilda Britaniya qo'shinlarini Hindistondan olib chiqib ketishga tayyor ekanligini aytishga majbur qildi. **1947 yil 20 fevralda** Angliya Bosh vaziri Ettl Hindiston to'g'risidagi yangi deklaratsiya bilan chiqish qildi. Iyun oyida esa Hindiston vitse-qiroli lord Mauntbetten "**Hindistonga hokimiyatni topshirish**" to'g'risidagi Aktini chop etdi. Biroq, Hindistondan chiqib ketishdan oldin inglizlar mamlakatni ikki dominionga: **Hindistonga** (yoki Hindiston Ittifoqiga) va **Pokistonga** ajratdilar. Ushbu ajratish diniy belgiga qarab o'tkazildi: Hindistonga ko'pchilik hindlar, lekin musulmonlar ham ko'p: Pokistonda - ko'pchilik musulmonlar, lekin hindlar ham ko'p.

Hindistonni ajratib yuborishdan maqsad ozodlik harakatini kuchsizlantirish va Angliyaga har ikkala dominionni bir-biri bilan to'qnashtirib, ularni tobe tutib turish imkonini berishdan iborat edi. Ana shu maqsadda mustamlakachilar hindlar bilan musulmonlar o'rtasida diniy adovatni avj oldirdilar va ular orasida qirg'in chiqardilar. Faqat Panjobning o'zida 500 mingga yaqin odam o'ldirildi, millionlab kishilar boshpanadan ajraldi. Qochoqlar soni 8 million kishidan oshib ketdi.

Musulmonlar va hindlar o'rtasidagi qonli mojarolarda HMK lideri Maxatma Gandi ham o'ldirildi.

1947 yil 15 avgustda mamlakatni ikki davlatga bo'linishi yakunlandi. Dehlida, Qizil fort ustida Hindistonni birinchi Bosh vaziri **Javoxarlal Neru** milliy bayroqni ko'tardi. Hindiston ozod bo'ldi.

(Yangi Hindistonning bunyodkori, uning birinchi Bosh vaziri Javoxarlal Neru (1889-1964) bu lavozimda o'n etti yil turdi. Uning rahbarligi ostida mamlakatning qoloqligini tugatish sohasida katta tadbirlar amalga oshirildi. 1966 yildan boshlab J.Neruning qizi - Hindiston milliy kongressi partiyasining lideri Indira Gandi (1917-1984) hukumat boshlig'i bo'ldi.)

1950 yil yanvarda Hindistonda yangi Konstitutsiya qabul qilindi. Unga ko'ra Hindiston **suveren demokratik respublika** deb e'lon qilindi. Qabul qilingan konstitutsiya umumiy saylov huquqini, majlis, namoyish va din erkinliklarini ham e'lon qildi. Tabaqalar (kasta) va qullik man etildi.

Mamlakat Angliya hukmronligidan ozod bo'lganidan keyin ham sanoatning eng muhim tarmoqlari, banklar va ekinzorlarning ko'pchilik qismi avvalgidek ingliz va boshqa chet el sarmoyadorlari ixtiyorida edi. Qoloq qishloq xo'jaligi mamlakatni oziq-ovqat bilan ta'minlay olmas edi. Dehqonlarning asosiy ishlab chiqarish qurollari o'tmishdan qolgan eski edi. Hindiston dehqonlari yirik er egalari (pomeshchik) lar asorati ostida edi.

Xo'jalik qiyinchiliklarini engish va milliy iqtisodiyotni rivojlantirishga asos solish maqsadida hukumat eng avvalo qishloq xo'jaligini ko'tarishga intildi. Ko'pgina shtatlarda (viloyat) "**Er - uni ishlaydiganlarga**" tamoyilini amalga oshirishni nazarda tutuvchi agrar islohotlar to'g'risida qonunlar qabul qilindi. Lekin yirik er egalarning qattiq qarshilik ko'rsatishi bu ishlarni amalga oshirishga to'sqinlik qildi. Dehqon oilalarining ko'pchiligi hali ham oilani boqishga etarli bo'lmagan kam erga ega yoki umuman er mulkidan mahrum edi. Dehqonlarning mana shu ikki qatlami bir bo'lib, Hindistondagi barcha dehqonlarning 75 % ni tashkil etadi. Ular zamindorlardan erni og'ir shartlar bilan ijaraga olishga majbur bo'ldilar.

Urushdan keyingi yillarda mustaqil Hindiston milliy sanoatni rivojlantirishda yirik muvaffaqiyatlarga erishdi. Sobiq SSSR yordamida bir necha yirik korxonalar qurildi. Bular orasida Bxilan va Bokarodagi qudratli metallurgiya kombinatlari va boshqalari bor.

Iqtisodiy rejalarni amalga oshirish sanoat ishlab chiqarishning deyarli to'rt barobar o'sishiga olib keldi. Qishloq xo'jalik mahsulotining hajmi ham ikki barobardan ziyod ko'paydi. Hindiston agrar mamlakatdan agrar-industrial mamlakatga aylandi.

Nazorat savollari:

1. Urushdan keyingi davrda Hindistondagi umumiy holatni ochib bering.
2. Hindistonning mustaqillikka erishish jarayoniga izoh bering.
3. Hindiston iqtisodiyotini tahlil qilib bering.

2-asosiy savol:

60-70-yillarda Hindistonning ichki va tashqi siyosati.

2-asosiy savol bo'yicha darsning maqsadi

Hindistonning 60-70-yillarda olib borgan ichki va tashqi siyosatini ko'rsatish.

Identiv o'quv maqsadlari:

- 2.1. Hindistonning iqtisodiy va siyosiy rivojlanishini ko'rsatadi.
- 2.2. Hindistonda siyosiy partiyalarning faoliyatini ochib beradi.
- 2.3. Hindistonning tashqi siyosatini tahlil qilib beradi.

2-asosiy savolning bayoni:

60-70-yillarda iqtisodiyotda asosiy rolni xususiy sektor o'ynar edi. Hindiston ishlab chiqarishida ingliz va amerika monopoliyalarining pozitsiyalari kuchli edi. Hindistonning ko'pgina monopolistlari ular bilan bog'langan bo'lib, ulardan yordam olib turardilar.

1971-1973 yillarda HMK, saylovchilarning qo'llab-quvvatlashiga tayanib, bir qancha muhim choralarni amalga oshirdi:

- a) sug'urta tizimi ustidan davlat nazoratini o'rnatdi;

b) knyaz va rojalarning nafaqa va imtiyozlari bekor qilindi;

v) mis ishlab chiqarish, ko'mir va to'qimachilik sanoatiga qarashli ko'pgina korxonalar milliy lashtirildi va davlat nazorati ostiga olindi.

Muvaffaqiyatlar bilan bir qatorda salbiy tadbirlar ham amalga oshirildi. Masalan, butun Hindiston bo'ylab hindu tilini yagona davlat tili sifatida tadbiq etishga urinish edi. Hindistonda 16 ta yirik va qadimiy tillar mavjud bo'lib, davlatning tuzilish tarkibi ham til asosida amalga oshirilgan edi. Va ushbu siyosatga javoban **Panjobda** separatistik harakat vujudga keldi - u erdagi **sikx** aholisi Panjobni ajralib chiqishini va alohida **Xoliston** davlatini tuzishni o'ziga maqsad qilib qo'ydi. Shunga o'xshash harakatlar Tamilanduda (Madras), Kashmirda, Uttar-Pradeshda va Bixarda bo'lib o'tdi. Indira Gandining ushbu xatosi mamlakat uchun og'irga tushdi.

Indira Gandining ikkinchi xatosi - bu aholi sonini oshishi ustidan nazoratni o'rnatish edi. Yaxshi niyatda qilingan ushbu tadbir ham xalq orasida norozichilikni tug'dirdi.

Bular bilan bir qatorda, HMKning eng yuqori qatlamlarida korruptsiya, hokimiyatdan sui'iste'mol qilish hollari ham paydo bo'ldi. 1975 yili HMK siyosatiga qarshi chiqqanlarning minglab vakillari xibsga olindi, matbuotga tsenzura o'rnatildi. Siyosiy tashkilotlarning aksariyati taqiqlandi, parlament I.Gandiga favqulodda vakolatlarni in'om etdi. Oppozitsiyada turgan partiyalar Janata parti va uning sobiq rahbari **Morarji Desai** atrofida birlashdilar.

Natijada, 1976 yilda bo'lib o'tgan umumiy saylovlarda Indira Gandi mag'lubiyatga uchradi. Lekin siyosiy taqdirlar tez o'zgaruvchan bo'ladi. 1978 yilning dekabr oyida I.Gandi qamoqqa olindi va u erda bir hafta bo'lib, mamlakatda oldingi obro'yini saqlab qolishga muvaffaq bo'ldi.

Hindistonning o'sha davrdagi tashqi siyosatiga kelsak Hindiston Respublikasi qo'shilmaslik harakatining faol ishtirokchisi edi. Hindiston mustamlakachilikka qarshi kurashayotgan xalqlar bilan birdamligini namoyon etdi. 1961 yilda u qurol vositasida **Goa, Giu va Damanni** Portugaliya zulmidan ozod qildi, mamlakatni mustamlakachilar zulmidan xalos etishni tugalladi.

Tashqi kuchlar Hindistonning ichki reaksion elementlar yordamida uni betaraflik holatidan tushirib yuborishga bir necha bor urindilar. 1965 yilda ular Hindiston-Pokiston nizosidan o'zlarining g'arazli maqsadlarida foydalanmoqchi bo'ldilar. Keyinchalik bu nizo bartaraf etilganidan keying, 1971 yili yana keskin tanglik vujudga keldi. 1947 yilda Pokiston tarkibiga qo'shib olingan Sharqiy Bengaliya hududida bo'lgan voqealar jarayonida mustaqil davlat - **Bangladesh Xalq Respublikasi** e'lon qilindi.

Urushda Pokistonning mag'lubiyatga uchrashi bu mamlakatda reaksion hukumatning vaqtincha bartaraf etilishiga olib keldi. Yangi hukumat Hindistonning munosabatlarni normallashtirish haqidagi taklifiga rozi bo'ldi. Biroq keyinchalik Pokistonda yangi harbiy to'ntarish ro'y berdi. Mamlakatda qaror topgan yangi tuzum Hindiston bilan munosabatlarni keskinlashtirdi.

Nazorat savollari:

1. HMK partiyasining amalga oshirgan ijobiy tadbirlarini ko'rsating.
2. HMK tomonidan amalga oshirilgan salbiy tadbirlarni izohlab bering.
3. Hindistonning tashqi siyosatiga baho bering.

3-asosiy savol:

80-90 yillarda Hindistonning ichki va tashqi siyosati.

3-asosiy savol bo'yicha darsning maqsadi

80-90 yillarda Hindistonning ichki va tashqi siyosatini tushuntirib berish.

Identiv o'quv maqsadlari:

- 3.1 Hindistonda separatizmga qarshi olib borilgan kurashga sharh beradi.
- 3.2 Rajiv Gandi va Narasimxa Rao hukumatlari faoliyatini izohlab beradi.
- 3.3 Hind millatchiligi tarafdorlariga baho beradi.

3-asosiy savolning bayoni:

1980 yilning yanvar oyida I.Gandi va HMK yana hokimiyat tepasiga kelishga muvaffaq bo'lishdi. Qisqa vaqt ichida hukumat tartib o'rnatdi, lekin oziq-ovqatlar narxini oshishini to'xtata olmadi. O'sha davrning eng asosiy muammosi - bu **etnik separatizmning** o'sishi edi. 1983 yili Assamda etnik va diniy niqob ostida ommaviy harakatlar bo'lib o'tdi. Panjobda sikxlar terrorizmi hukm surar edi, etnik va diniy to'qnashuvlar davom etdi.

Panjobni mamlakatdan ajralib chiqishi Hindistonni markaziy hududlarida katta oziq-ovqat muammolarini olib kelishi mumkin edi. Undan tashqari, Nangaldagi eng yirik elektr stantsiyasi mamlakat shimolidagi barcha elektr quvvatini yarmini berar edi.

Fuqarolar urushining oldini olish maqsadida 1984 yili 5 iyun kuni I.Gandi Amritsardagi sikxlarning muqaddas qadamjoyi - **Oltin ibodatxonasini** qurol ishlatib qo'lga olishni buyurdi. Sikxlar mardonavor kurashdilar. Oltin ibodatxona uchun jangda 300 odam qurbon bo'ldi. Aynan shu zamonning o'zida federal qo'shinlar yana 37 ibodatxonani qo'lga oldilar. Endi sikxlarning separatistik harakati butun mamlakatni o'z ichiga qamrab oldi. 1984 yil 31 oktyabrda suiqasd natijasida atoqli davlat arbobi, tinchlik va mamlakatning milliy birligi uchun kurashchi Indira Gandhi xalok bo'ldi. Qotillik tashkilotchilari ahvolni izdan chiqarishni, Hindistonni parchalab yuborishni maqsad qilib qo'ygan edilar. Lekin bu rejalar barbod bo'ldi.

Indira Gandining o'g'li **Rajiv Gandhi** (1944 yilda to'g'ilgan) Bosh ministr bo'lib, hind xalqining tinchlik, totuvlik va birlikni saqlashga chaqirdi. U ichki va tashqi siyosatda J.Neru va I.Gandi yo'liga sodiq ekanligini tasdiqladi. 1984 yilda bo'lib o'tgan parlament saylovlari HMK ning to'la g'alabasi bilan tugadi. U ichki siyosatda mamlakat birligini yanada mustahkamlashni separatchi unsurlarga va hind jamiyatining "**eski dushmanlari**" - kambag'alchilik, ishsizlik, savodsizlik va kasalliklarga qarshi kurashni asosiy vazifalar deb e'lon qildi.

(Rajiv Gandhi 1944 yilda tug'ilgan. Hindistonda va Angliyada oliy ma'lumot olganidan so'ng, uchuvchilik maktabini bitirib, 1968 yildan to 1980 yilgacha "Indian eyrlaynz" aviakompaniyasida uchuvchi sifatida ishlab keldi. 1981 yili HMKga a'zo bo'lib kirdi va parlamentga saylandi.)

1985-90 yillar nihoyatda og'ir kechdi. 1984 yil dekabr oyida juda katta ofat ro'y berdi. Madhya-Pradesh shtatining Bhopal shahrida AQShning "Yunion-karbayd" kompaniyasiga qarashli kimyo zavodidan o'ta o'tkir zaharli gazni chiqishi natijasida 2,5 mingdan ortiq odam qurbon bo'ldi va 50 mingdan ortiq odam zaharlandi (Sabab: sifatsiz uskunalar va eski texnologiyalar).

1987 yili sikxlarning harakati yana avjiga chiqdi. R.Gandi sikx terrorizmini tor-mor qilish maqsadida Panjobni markaziy hukumatga bo'ysundirishni amalga oshirdi. 1988 yil may oyida Oltin ibodatxonaga yana hamla qilindi: bu gal ham minglab odam halok bo'ldi. Bundan tashqari, Jammu va Kashmirda musulmonlarni, Tripurda qurollangan qabilalarni chiqishlari kuzatildi.

Hindiston Parlamenti R.Gandi iste'fosini talab qilishga majbur bo'ldi. 1989 yil boshida parlament unga nisbatan ishonchsizlikni bildirdi. Lekin R.Gandi HMK mudiri bo'lib qolaverdi va 1991 yilning 21 mayida saylov oldi jarayonida u ham o'ldirildi.

Bo'lib o'tgan saylovlarda HMK yana g'olib chiqdi va **Narasimha Rao** boshchiligidagi hukumat tashkil topdi. Rao hukumati ham og'ir muammolarga duch keldi. Mamlakatda diniy-etnik ziddiyatlar avj olgan edi. 1993 yilda Bombay va Kalkuttada bo'lib o'tgan etnik mojarolarda 300 ta kishi halok bo'ldi va 1200 kishi jarohat oldi. Mojarolar natijasida (dekabr 1992 y.) XVI asrda qurilgan musulmon masjidi fanatiklar tomonidan buzib tashlandi.

Kashmir muammosi yana o'zidan darak berib kelmoqda. U erdagi musulmon separatistlari Pokiston bilan birlashish uchun kurash olib bormoqda.

N.Rao hind iqtisodiyotida keskin islohotlarni amalga oshirishga kirishdi. U xususiylashtirish jarayonini boshladi. Foyda bermaydigan fabrika va zavodlar yopildi.

N.Rao inflyatsiyani to'xtatishga, sanoatga investitsiyalarni olib kirishga, qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishini oshirishga erishdi. Sanoat ishlab chiqarish hajmi oshdi.

1996 yilning boshiga kelib HMK ning oliy rahbariyati orasidagi korruptsiya xolatlari fosh bo'ldi. 30 ta yirik siyosatchilar pora olish aybi bilan jinoiy javobgarlikka tortildilar, shu jumladan, Bosh ministrning o'zi ham.

Hindistonda, hind birligining ashaddiy dushmani - hind millatchiligi paydo bo'ldi. Uning timsoli **Bxarati Janata** partiyasi bo'lib va lideri **Atal Bexari Vajpai** Hindistondagi eng taniqli siyosiy shaxsga aylandi.

Yangi partiya mamlakatda induizm hokimiyatini to'la joriy etishga va siyosat hamda iqtisodiyotdan musulmonlarni quvib chiqarishga chaqirar edi.

R. Gandi o'limidan so'ng Hindistonni ichki siyosiy holati jiddiy murakkablashdi. Panjobda separatistik va ekstremistik kuchlar faollashdi, diniy-etnik va tabaqalararo to'qnashuvlar soni oshdi, hukmron partiya ichida fraksion kurash keskinlashdi. Muxolif partiyalar ham o'z faoliyatini jonlantirdi.

1999 yil aprel oyida Hindiston Radjastan shtatida o'zining yadro bommasini sinovdan o'tkazdi. 1996 yili hokimiyat tepasiga kelgan millatchilik kuchlari mamlakatning ichki va tashqi siyosatini o'zgartirishga harakat qilmoqdalar.

Hindiston prezidentlari.

1952-1962	R.Prasad
1962-1967	S.Radxakrishnan
1967-1969	Z.Xuseyn
1969-1974	V.Shri
1974-1977	F.Ahmad
1977-1982	N.Reddi
1982-1987	Z. Singx
1987-1992	R.Venkataraman
1992-1997	Sh. Sharma
1997-2002	Narayanan
2002-2007	Abdul Kalam
2007-	Pratibxa Patil

Hindiston Bosh vazirlari:

1947-1964	J.Neru
1964-1966	L.B.Shastrri
1966-1977	I.Gandi
1977-1979	M.Desai
1979-1980	Ch.Singx
1980-1984	I.Gandi
1984-1989	R.Gandi
1989-1991	V.Singx
1991-1996	P. Narasimxa Rao
1996-1997	X. Govda
1997-2002	Gujral
2002-2007	A. Vadjpai
2007-	M.Singx

Nazorat savollari:

1. Hindistondagi separatizm harakatiga izoh bering.
2. Sikxlar siyosatini tushuntirib bering.

3. R.Gandi va N.Rao hukumatlari ichki va tashqi siyosatini tahlil qilib bering.

Mavzu bo'yicha mustaqil ish topshiriqlari:

1. Hindistondagi siyosiy partiyalarning tashkil topgan davri, maqsadi va ijtimoiy tarkibi haqida tegishli ma'lumotlar asosida jadval tuzish.
2. Panjob muammosining kelib chiqish tarixi haqida ma'ruza tayorlash.

Mavzu bo'yicha yakuniy xulosalar:

1. Hindistonda yangi davrda boshlangan diniy-siyosiy ziddiyatlar mustamlakachilik tuzumi davrida rivojlantirilgani uchun XX asr ikkinchi yarmida ham saqlanib qolib taraqqiyotga to'sqinlik qiluvchi tahdidga aylanib qoldi. Jammu va Kashmir muammosi uchun Hindiston hukumati Pokiston bilan an'anaviy ziddiyatlarni saqlab qoldi.

2. Bugungi kunda ham Hindistonda turli xil elatlar o'rtasidagi hokimiyat va boshqa jabhalarda hukmronlik qilish uchun to'xtovsiz ziddiyatlar davom etmoqda. Ayniqsa induizm millatchiligi kuchayib, boshqa xalqlarning milliyligini ham o'z ta'siri ostiga olishga harakat qilmoqda.

3. Zamonaviy Hindiston axborot texnologiyalari va metallurgiya sanoati sohalarida dunyoning etakchi davlatlaridan biriga aylanib bormoqda.

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. G.A. Xidoyatov, X.G. Gulyamov. Vsemirnaya istoriya noveyshiy period Evropa i SShA posle vtoroy mirovoy voyno'. T.: 1999. 265-276-betlar.
2. Yu.V.Gankovskiy, S.F.Levin. Pakistan. Spravochnik. M.: Nauka. 1977. 296-322, 405-415 betlar.
3. B.G.Gafurov, Yu.V.Gankovskiy. Sovremennaya Aziya. (Yujno'y i Sredniy). M.:Nauka. 1972.
4. Noveyshaya istoriya Indii. M.: Vostochnoy literaturo'. 1959.
5. Vostok: rubej 80-x godov. M., Nauka, 1983.
6. Rozalev Yu.N. Novaya i noveyshaya istoriya stran Azii i Afriki. M., Nauka, 1987.

11-mavzu: AFG'ONISTON 1946-2013 YILLARDA.

Asosiy savollar:

1. Afg'oniston Respublikasining e'lon qilinishi. 1978 yilgi Aprel inqilobi.
2. Afg'onistonda tolibonlar harakati.
3. Afg'oniston bugun. Ichki va tashqi siyosat.

Tayanch iboralar:

Monarxiya, Muhammad Zohir Shoh, Muhammad Dovud, AXDP, Nur Muhammad Taraqiy, "Xalq", "Parcham", Aprel inqilobi, Abdul Qodir, Babrak Karmal, mujohidlar, Hafizulla Amin, sovet askarlarini olib kirilishi, Najibullo, Ahmad Shoh Ma'sud, Tolibonlar harakati, Usama ben Lodin, O'zbekiston tashabbuslari, Muvaqqat hukumat, Hamid Karzay, AQSh va Tolibonlar harakati. Narkobiznes.

Mavzuga oid muammolar:

1. Afg'oniston ijtimoiy munosabatlar tizimida traybalizm elementlarining saqlanib qolishining sabablarini aniqlash.
2. Pushtunlar va Tolibon radikal guruhi o'rtasidagi mustahkam aloqalar sabablarini qanday izohlash mumkin?
3. O'tish davri Afg'onistonda fuqarolik jamiyatini barpo etishning murakkablik tomonlarini o'rganish.

1-asosiy savol:

Afg'oniston Respublikasining e'lon qilinishi. 1978 yilgi Aprel inqilobi.

1-asosiy savol bo'yicha darsning maqsadi

Ko'p yimllik monarxiya tuzumidan so'ng Afg'onistonni respublikaga aylanish jarayonini hamda 1978 yilgi Aprel inqilobi mohiyatini talabalarga tushuntirish.

Identiv o'quv maqsadlari:

- 1.1 1973 yilgacha bo'lgan holatni hamda qurolli to'ntarish jarayonini ko'rsatadi.
- 1.2 1978 yilgi Savr inqilobini hamda Afg'oniston Demokratik Respublikasida o'tkazilgan islohotlarni izohlaydi.
- 1.3 Sovet harbiy qo'shinlarining aralashuvi va urush natijalarini tahlil qilib beradi.

1-asosiy savolning bayoni:

1933 yili Afg'oniston podshohi **Nodirshoh** o'limidan so'ng (suiqasd qurboni) uning o'g'li **Muhammad Zohir Shoh** davlat tepasiga keladi. 40 yil mobaynida u mamlakatni mo'tadil boshqarib turadi. Bu davrda Afg'onistonning iqtisodiy, siyosiy hayotida jiddiy o'zgarishlar amalga

oshiriladi. Mamlakat jahon hamjamiyati bilan siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar o'rnatadi. 300 ta kichik va o'rta sanoat korxonalarini qurildi, shu jumladan 140 tasi sobiq SSSR ko'magi bilan.

Ammo, **1973 yil 16 iyuldan 17 iyulga o'tar kechasi** Muhammad Zohir Shoh Italiyada, Neapol shahar klinikasida davolanayotgan bir paytda, Bosh vazir **Muhammad Dovud** boshchiligidagi bir guruh harbiylar Afg'onistonda to'ntarish sodir etdilar. Oradan bir oy o'tgach, Zohir Shoh o'z ixtiyori bilan taxtdan voz kechadi.

Muhammad Dovud shohlikka barham berib, Afg'onistonni **Respublika** deb e'lon qiladi. M.Dovud prezident va Bosh vazir sifatida faoliyat yuritadi.

Bu davrga kelib, mamlakatda muxolif kuchlar ham ancha shakllanib qolgan edi. Shunday kuchlardan biri - **Afg'oniston Xalq demokratik partiyasi** bo'lib, u **1965 yilning 1 yanvarida** ta'sis etilgan.

1978 yilning 27 aprelida Muhammad Dovud o'ldiriladi va navbatdagi siyosiy to'ntarish sodir etiladi. "**Savr inqilobi**" deb ta'riflangan bu harakat mana shu - Afg'oniston xalq demokratik partiyasi tomonidan amalga oshirilgan.

Lekin AXDP ning o'zi ikki qarama-qarshi fraksiyaga - "**Xalq**" va "**Parcham**" ("Bayroq") ga bo'lingan bo'lib, ular orasidagi ichki nifoq nihoyatda kuchli edi. Qiziq bir fakt: Muhammad Dovud va uning yaqinlariga, prezident qarorgohiga qurolli hujum uyushtirgan polkovnik **Abdul Qodir**dir. Bugun Moskvada yashayotgan mana shu qo'mondon 1973 yili Muhammad Dovudning tarafdori sifatida Zohir Shohni ag'darishga etakchilik qilgan.

30 aprel kuni **harbiy - inqilobiy Kengash Afg'oniston demokratik respublikasi** tashkil topganini ma'lum qiladi va hokimiyatning oliy organi sifatida yangi tuzilgan **Inqilobiy Kengashga** boshqaruv vakolatini topshiradi. Unga rahbarlik qilish AXDP markaziy qo'mitasi bosh kotibi **Nur Muhammad Taraqiy** zimmasiga yuklanadi.

Taraqiy - Bosh vazir, Babrak Karmal - Bosh vazir o'rinbosari, Abdul Qodir - milliy mudofaa vaziri lavozimlarini egallaydilar. Yangi hokimiyat demokratik er islohoti dasturini ishlab chiqdi. Yangi maktablar, turar joylar, ma'muriy binolar bunyod etildi.

Yangi hokimiyatning islohotlari, demokratik islohotlar dushmanlarining g'azabini qo'zg'atdi. Mamlakatdagi diniy ekstremistlar barcha musulmonlarni yangi hokimiyatga qarshi kurashga chaqirdilar. Qurollangan guruhlar shakllana boshlandi. Ular "**mujohidlar**" nomini oldilar.

AXDP ichidagi kurash ham ayni shu paytda keskinlashdi. "Parcham"ning ayrim rahbarlari, shu jumladan Babrak Karmal va Abdul Qodir hibsga olindilar.

Ushbu holatdan foydalangan Taraqiyning sobiq muovini **Hafizullo Amin**, 1979 yil mart oyida Bosh vazir lavozimini egalladi. Sentyabr oyida esa u Taraqiyning bartaraf etishga muvaffaq bo'ldi. Keyinchalik Taraqiy o'ldirildi. Shunday qilib, Savr inqilobi tugadi desa ham bo'ladi.

AXDP rahbariyati tor-mor qilingan edi, mamlakatda esa terror rejimi o'rnatildi.

Ana shu holatdan muxolif kuchlar mohirona foydalandilar. Zohir Shoh va Dovud davrida Afg'onistonni tark etgan muxolif kuchlar rahbarlari (Rabboniy, Hikmatiyor, Mujaddadiy) qaytib keldilar. Pokiston, Saudiya Arabistoni va Misr ularni qo'llab-quvvatladi.

1979 yilning oxiriga kelib Afg'onistonning 26 viloyatidan 18 tasida qurollangan muxolif kuchlar hukmronlik qilar edi. Mamlakatdagi barcha demokratik harakatlar barbod bo'ldi. 1979 yil dekabr oyiga kelib hukumat nazorati ostida faqat Qobul shahri qoldi.

Shuni ta'kidlash kerakki, sobiq Sovet Ittifoqi Afg'onistondagi inqilobiy harakatlarni boshidan qo'llab-quvvatlab keldi, chunki bu hudud uning strategik rejalariga kirgan edi. Shuning uchun ham sovet rahbariyati qaltis harakatga qo'l urdi. Garchi Afg'oniston hukumati qat'iy qarshi tursa-da, **1979 yil 27 dekabr** kuni, kechqurun "musulmon rotalari", ochiq aytganda, afg'on harbiylari kiyimini kiygan KGBning "**Alfa**" guruhi, shuningdek, maxsus xizmat desantchilari Qobulga tutash Tojbekdagi prezident qarorgohiga qurolli hujum uyushtirishadi. Hofizullo Amin va uning ayoli, farzandlari, qo'riqchilari otib tashlanadi.

AXDPning quvg'indagi "namoyondasi" **Babrak Karmal** Qobul radiosi orqali mamlakat aholisiga murojaat etadi.

29 dekabr kuni sovet tanklari, motorlashgan o'qchi diviziyalar, harbiy qismlar va samolyotlar mustaqil davlat hududiga bostirib kirdilar. Mamlakatni istilo qilib turgan qo'shinning soni 150 ming nafarga etdi.

Ularga qarshi xalq qo'zg'oloni misli ko'rilmagan ko'lam kasb etdi. Hatto ayollar va bolalar ham qo'liga qurol oldi.

AQSh Afg'onistonda sobiq SSSR pozitsiyasini mustahkamlashga yo'l qo'ymasligi kerak edi va ular sovet tajovuzini qaytarish maqsadida Pokistonni o'z platsdarmiga aylantirdilar. Pokiston hududida afg'on jangarilari uchun juda ko'p lagerlar barpo etildi, ularga harbiy yordam berildi.

10 yil davom etgan urush mamlakat iqtisodiyotiga juda katta zarar etkazdi. Yuzlab qishloqlar, 2 mingga yaqin maktab, elektrostantsiyalar yo'q qilindi.

Pokiston hududida 5 mln., Eronda qariyb 1,5 mln. afg'on qochoqlari bor edi. Bu erda yosh afg'onlarni o'z ichiga olgan mujohidlar guruhlarini tuzilar edi va ular AQSh mutaxassislari tomonidan o'rgatilar edi.

1989 yili urushni davom ettirish natijasiz bo'lishini anglagan holda, sobiq SSSR o'z qo'shinlarini Afg'oniston hududidan olib chiqib ketdi.

Afg'on urushida boshdan oxir ishtirok etgan 40-armiya qo'mondoni general **Boris Gromov** aytganiga qaraganda: "Qurollanish borasida bir ularni yuz yil ilgari siljitganmiz".

1986 yili Babrak Karmal Moskvaga chaqiriladi va unga "mamlakatning oliy manfaatlaridan kelib chiqib, o'z ixtiyori bilan iste'fo berish" taklif etiladi. Uning o'rniga xavfsizlik xizmati rahbari **general Najibullo** munosib ko'riladi. Najibullo ham o'z o'tmishdoshlari kabi, tabiiyki, Kreml belgilab bergan yo'ldan yuradi. 1987 yilga kelib, Najibullo Afg'onistonni **Respublika** deb dunyoga qaytadan tanitadi va prezident boshqaruvini joriy etadi.

Mujohidlar esa "Milliy najot" jabhasi rahbari professor **Sibg'atulloh Mujaddadiy** boshchiligida o'z hukumatini tuzadi.

1992 yil aprel oyiga kelib mujohidlar qo'shinlari inqilobiy rejimni ag'darib, Qobulga kirib keldilar. Najibullo 1996 yilga qadar Qobuldagi BMT qarargohida panoh topadi.

Asosiy dushman (Najibullo) bartaraf etilganidan keyin mujohidlar orasida ziddiyatlar paydo bo'ldi. Qobul shahri dala komandiri **Ahmad Shoh Ma'sud** nazorati ostida edi; unga muqobil kuchlarning rahbari general **Rashid Do'stum** edi.

1992 yili Afg'oniston prezidenti etib **Burhonuddin Rabboniy** saylandi. Uning vazifasiga **Tashkiliy majlis** chaqirib, yangi Konstitutsiyani qabul qilish kirar edi.

Nazorat savollari:

1. 1973 yilgacha bo'lgan holatni hamda qurolli to'ntarish jarayonini ko'rsatib bering.
2. 1978 yilgi Savr inqilobi jarayonini va o'tkazilgan islohotlarni sharhlab bering.
3. Afg'onistonga sobiq SSSR qo'shinlarini kiritilishini va uning oqibatida paydo bo'lgan holatni tahlil qilib bering.

2-asosiy savol:

Afg'onistonda tolibonlar harakati

2-asosiy savol bo'yicha darsning maqsadi

Afg'onistonda boshlangan Tolibonlar harakatini va mamlakatda ro'yobga kelgan sharoitni talabalarga tushuntirib berish

Identiv o'quv maqsadlari:

- 2.1 Tolibonlar harakati paydo bo'lishini tushuntirib beradi.
- 2.2 Tolibonlarning olib borgan siyosatini, harakatlarini izohlab beradi.

2-asosiy savolning bayoni:

Etnik guruhlar o'rtasidagi kelishmovchiliklar Do'stum (o'zbek), Ahmad Shoh Ma'sud (tojik) va Hikmatiyor (pushtun) - 5 ming qurbonlarni keltirgan o'zaro urushga olib keldi. Tojiklarning vakili bo'lgan Rabboniy prezidentlik lavozimidan iste'foga chiqmadi va Tashkiliy majlisni ham chaqirmadi. Bunga javoban Xikmatiyor hukumat tarkibidan chiqib ketdi. Xikmatiyorni Pokiston hukumati qo'llab-quvvatlar edi.

Afg'onistonning siyosiy sahnasida yangi kuch - **Tolibonlar** ("Islom ta'limotini o'rganayotganlar") paydo bo'ldi (**noyabr 1994 yil**).

1993 yili Islomobodning maxsus xizmati ikki ming tolibdan iborat harakatni shakllantiradi va unga etakchi sifatida **Mullo Umarni** tanlaydi. Toliblar dastlab Spin Buldak chegara shahrini bosib olishadi.

1996 yilning mayida Rabboniy hukumati Eron vositasida Afg'oniston islom partiyasi rahbari **G.Hikmatiyor** bilan muzokaralar olib borib, nihoyat toliblarga qarshi ittifoq tuzadi. Oradan ko'p o'tmay, 27 sentyabr kuni toliblar Qobulni to'liq ishg'ol etishadi. Afg'onistonning sobiq prezidenti Najibullo dorga osib qatl etildi.

Vahhobiylar ta'limoti asosida ish ko'rayotgan toliblarning terrorchilar bilan (ularning harbiy maslahatchisi, xalqaro terrorchi Usama ben Lodin) birikib ketishi, ular tomonidan sodir etilgan, aql bovar qilmaydigan xunrezliklar esa afg'on inqirozini yanada kuchaytirdi.

Toliblar 1997 yilning oktyabrida Afg'onistonni **Islom amirligi** deb e'lon qilishdi. Maktablar yoqib yuborildi, kinoteatrlar va oliy o'quv yurtlari yopib tashlandi. Ayollarning o'qishi, ishlashi, yolg'iz ko'chaga chiqishi, erkaklarning soqolga tig' tekkizishi, video-teleuskunalardan foydalanish, qo'shiq, raqs va tasviriy san'atdan bahramand bo'lish, sport bilan shug'ullanish, hatto suratga tushish ham bid'at sifatida ta'qiqlab qo'yildi.

Toliblar pushtun millatchiligining tarafdorlari sifatida o'zga millat va elatlar haq-huquqini doimiy ravishda poymol etib kelgan. Ular Afg'onistonda yashovchi hind va sikx qabilalaridan pushtun tilida gaplashishni hamda islom diniga itoat etishni talab qilishgan; navro'z bayramini ham ta'qiqlashgan va bebaho Budda obidalarini portlatib yuborgan. Toliblar 1998 yil avgust oyida Mozori Sharifda shia mazhabiga mansub bo'lgani uchun **qariyb 5 ming hazorani** so'yib tashlashgan.

O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov ta'kidlaganidek, "**tinch hayot va bunyodkorlik haqida tasavvurga ega bo'lmagan**" o'q otish, odam o'ldirishdan boshqani bilmagan, tushunchasi ham o'ziga yarasha bu qavmning davlatni boshqarishi, insoniyatni o'rta asrga hos tartiblar asosida yashashga undashi, eng yomoni, o'z hatti - harakatini hech tap tortmay "chin islomcha amal" sifatida izohlab kelishi har qanday kishini seskantiradi.

Nazorat savollari:

1. Tolibonlar harakatining paydo bo'lish jarayonini izohlab beradi.
2. Toliblar siyosatini tahlil qilib bering.

3-asosiy savol:

Afg'oniston bugun. "Oq ajal" makoni. Ichki va tashqi siyosat.

3-asosiy savol bo'yicha darsning maqsadi

Talabalarga Afg'onistonning bugungi holatini, Karzay boshchiligidagi Muvaqqat hukumati oldida turgan asosiy vazifalarni tushuntirib berish.

Identiv o'quv maqsadlari:

- 3.1 Mamlakatni dunyo miqyosida "oq ajal" makoniga aylanib qolganini ta'riflab beradi.
- 3.2 Hozirgi kunda Muvaqqat hukumati oldida turgan asosiy vazifalarni ochib beradi.
- 3.3 Afg'oniston muammosi va jahon hamjamiyatining ushbu muammoni echishdagi o'rnini tahlil qilib beradi.

3-asosiy savolning bayoni:

Terrorizm kulfati insoniyatni qanchalik tashvishga solgan bo'lsa, "**oq ajal**" - heroin tahdidi ham bugun odamlarni undan kam tashvishlantirayotgani yo'q.

AQSh, G'arb mamlakatlari, Sharq xalqlari ham hozir bu ofat tufayli jiddiy talofat ko'rmoqda, yoshlarning hayotini buzib tashlayotgan giyohvand moddalarning **96 foizini** Afg'oniston etishtirib bermoqda.

Giyohvand moddalarning birgina Rossiyaga kirib borishi 1996 yilga qadar 13,5 barobarga oshgan bo'lsa, keyingi ikki yil ichida bu o'sish 20 barobarni tashkil etgan.

1998 yili Afg'onistonda 1400 tonna opium etishtirilgan, bu - Lotin Amerikasidagi barcha mamlakatlar etishtiradigan giyohvand moddalarga nisbatan 13 barobar ko'pdir. Toliblar davrida giyohvand o'simlik ekiladigan hudud 19 ming 470 gektardan 41 ming 720 gektarga, opium olish 600 tonnadan 1400 tonnaga o'sdi. 2007 yili giyohvand o'simlik ekiladigan hudud 19 ming ga. ga etdi. Va taxminan 8 ming tonna giyohvand modda olindi.

"Afg'onistonda tinchlik o'rnatilmasa, O'zbekistonda, mana shu Toshkentda biz xotirjam yashay olmaymiz," - degan edi Prezident Islom Karimov 1995 yilning 27 oktyabrda.

Bugun Afg'oniston dunyo jamoatchiligining diqqat markazida turibdi. Terrorizmga berilgan zarba zulm-zo'ravonlik va dinni suiiste'mol qilish, narkobiznes "siyosat"iga barham berib qolmay, ezgulik va adolatga yo'l ochadi.

AQSh hukumati faqat insonparvarlik yordami sifatida afg'on xalqiga 320 million, Pokistondagi qochoqlarga yarim milliard dollar ajratgan.

O'zbekistonning tashabbusi bilan BMT vositachiligi orqali tashkil topgan "**6Q2**" **guruhining** Toshkentda bo'lib o'tgan uchrashuvida davlatimiz rahbari Afg'onistonga keng ko'lamli insonparvarlik hamda moliyaviy-iqtisodiy yordam ko'rsatish bo'yicha xalqaro dastur ishlab chiqish taklifini ilgari surgan edi.

Afg'oniston bo'yicha O'zbekistonning taklif va tashabbuslari:

- a) etakchi mamlakatlar bir bo'lib, Afg'onistonda magistral yo'llar barpo etish g'oyasi;
- b) shu jumladan Termiz - Karachi (Pokiston) avtomobil yo'lini barpo etish;
- v) Afg'oniston hududidan o'tadigan neft-gaz quvurlari va boshqa kommunikatsiyalar bo'yicha keng miqyosli loyihalar ustida ish olib borish.

O'zbekiston tomonidan ilgari surilgan yana bir amaliy taklif, bu -BMT Bosh Assambleyasining Afg'oniston bo'yicha maxsus sessiyasini o'tkazish, mazkur mamlakatda tinchlik o'rnatish bo'yicha yakunlovchi bitimlarning xalqaro hamjamiyat tomonidan e'tirof etilishi bilan bog'liqdir.

Shunga qaramay, Afg'oniston hududida tinch va osuda hayot asta-sekin o'z izmiga tushmoqda. 2001 yil dekabridan boshlab **Hamid Karzay** boshchiligidagi hukumat o'z faoliyatini boshlab yubordi.

Tinchlikni saqlash maqsadida BMTning Xavfsizlik Kengashi tomonidan ma'qullangan Xalqaro kuchlar o'z faoliyatini boshlagan. Ushbu kuchlarning soni qariyb 5 ming kishini tashkil qiladi.

Hozirgi kunda Afg'onistondagi eng muhim muammolar quyidagilardan iborat:

1. Qishloq xo'jaligini tiklash, hamda saqlanib qolgan sanoat, kommunikatsiya, aloqa, maorif, sog'liqni saqlash va boshqa tizimlarini ishga tushirish.
2. Qurolsizlantirish muammosi. Aholining deyarli aksariyat qismi qurollangan.
3. Jafo chekkan afg'on zaminini minalardan tozalash. Ayrim manbalarga qaraganda, afg'on hududida 5 dan 12 milliongacha minalar o'rnatilgan.
4. Davlatning boshqaruv tizimlarini barcha viloyatlarda amaliy faoliyatini tadbiq etish.

Nazorat savollari:

1. Afg'onistonni narkotik "moddalari markazi" ga aylanganini sharhlab bering.

2. Jahon hamjamiyatining Afg'onistonda tinchlik o'rnatish bo'yicha tashabbus va ko'maklarini tushuntirib beradi.
3. O'zbekistonni Afg'oniston muammolarini hal qilishdagi harakat va tashabbuslarini tahlil qilib bering.

Mavzu bo'yicha mustaqil ish topshiriqlari:

1. Afg'onistonda fuqarolar urushida ishtrok etgan tomonlar, ularning maqsadlari va ularga madad bergan tashqi kuchlarni jadvalga soling.
2. Birinchi raqamli terrorchi Bin Laden faoliyatiga doir ma'lumotlardan ijodiy ish tayorlash.

Mavzu bo'yicha yakuniy xulosalar:

1. Afg'onistondagi azaldan davom etib kelayotga etnik-traybalistik ziddiyatlar, davlat tuzumi masalasida diniy-konservativ kuchlar va dunyoviylik tarafdorlari o'rtasidagi ziddiyatlar va bu jarayonlarga tashqi kuchlarning aralashuvi natijasida dastlab siyosiy to'ntarishlar, keyinchalik uzoq vaqt davom etgan fuqarolar urushi boshlanib ketdi.

2. Afg'onistonda ko'p qutbli dunyo davriga kelib, hokimiyat uchun kurashda ortodoks-islomiy g'oyalarni ilgari surgan asosan pushtunlardan tashkil topgan AQSh, Saudiya Arabistoni, Prkistondagi o'ng kuchlar madad bergan «Tolibon» harakati faollashib mamlakatning aksariyat qismini egallab 2001 yilgacha davlatni boshqardi. Tolibon hukumatining jaholatparastlik siyosati va dunyoning turli hududlarda amalga oshirilgan teraktlari jahon afkor ommasini toliblarga qarshi keskin choralarni amalga oshirishga undadi. Natijada Afg'onistonda Tolibon borshqaruvina chek qo'yildi. Shunga qaramasdan qoloq Afg'onistonda fuqarolik jamiyatini barpo etish qiyinligicha qolmoqda.

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Karimov. I. A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida : xavfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T. O'zbekiston. 1997.
2. G.A. Xidoyatov, X.G. Gulyamov. Vsemirnaya istoriya noveyshiy period Evropa i SShA posle vtoroy mirovoy voyno'. T.: 1999. 279-281-betlar.
3. Sovershenno sekretno. 2001. № 9.
4. B. To'raev, U. Ubaydullaev. O'zbekiston mintaqada tinchlik himoyasida. T. O'zbekiston. 2001. 7-76 betlar.
5. D Abdurazzoqova. Afg'oniston Demokratik respublikasi. T. O'zbekiston. 1985.
6. Rozalev Yu.N. Novaya i noveyshaya istoriya stran Azii i Afriki. M., Nauka, 1987.

SEMINAR MASHG'ULOTLAR MAVZULAR VA VAQT

№	Mavzu	Ko'riladigan savollar	Vaqt, soat
1	Fanga kirish. II jahon urushi arafasidagi Angliya taraqqiyoti.	1. Urushdan keyingi iqtisodiy va siyosiy inqiroz yillarida Angliya. 2. Kapitalizmning qisman stabillashuvi yillarida Angliya. 3. Jahon iqtisodiy inqirozi yillarida Angliya. 4. Ikkinchi jahon urushi arafasida Angliya.	6

2	Sovet Ittifoqi 1924-1939 yillarda.	1. Rossiya 1917 yil to'ntarishidan keyingi xalqaro intervensiya va fuqarolar urush yillarida. 2. Iqtisodiyotni boshqarishning markazlashtirilish va mustabid Sovet tuzumining ichki siyosati. 3. Sovet totalitar tuzumining tashqi siyosati.	4
3	1950 yildagi GFR ning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy taraqqiyoti.	1. Germaniya Federativ Respublikasi ikkinchi jahon urushidan keyin. 2. GDR 50-90 nchi yillarda. 3. Birlashgan Germaniya muammolari.	4
4	Osiyo va Afrika mamlakatlari XX asr ikkinchi yarmida.	1. Kolonializmning barbod bo'lishi va ozodlikka erishgan mamlakatlarning rivojlanishi. 2. Osiyo mamlakatlari 1945-2013 yillarda. 3. Afrika mamlakatlari 1945-2013 yillarda.	4

MUSTAQIL TA'LIM TOPSHIRIQLAR

1. F.D.Ruzveltning siyosati va uning AQSh tarixida tutgan o'rni.
2. Evropa iqtisodiy hamkorligi.
3. 1962 yilda Karib inqirozi va Sovet-Amerika munosabatlari.
4. BMT-ning xalqaro munosabatlarda tutgan o'rni.

MULTIMEDIYA VOSITALAR VA TAQDIMOTLAR RO'YXATI

Darsliklar

1. Z.R.Nuriddinov. G'arb mamlakatlarining eng yangi tarixi (1939-1971). T., 1976
2. Новейшая история стран Азии и Африки: XX век: В 3 ч./Под ред. А.М.Родригеса. – М.:2001. – Ч.3

O'quv qo'llanmalar

3. Новейшая история (Малые страны Западной Европы, страны Латинской Америки, Канада). Под ред. В.Г.Ревуненкова. – М.: 1960.
4. Д.П.Прицкер, В.Г.Ревуненков, С.М.Стецкевич, В.К.Фураев. Новейшая история зарубежных стран. Т.1 (Европы и Америка 1917-1945). М.: 1967.
5. Г.А.Хидоятов, Х.Г.Гуламов. Всемирная история новейший период Европа и США после второй мировой войны (1945—1995 гг.). Т., 1999.
6. История стран Европы и Америки. Составитель М.Д.Хаджиева. – Т.: 1999.
7. Всемирная история новейшего времени. Ч.1. 1917-1945 г. Отв. ред. Л.А.Колоцей. Гродно-2002.
8. Всемирная история новейшего времени. Ч.2. 1945-начало XXI век. Отв. ред. Л.А.Колоцей. Гродно-2002.
9. X.Kichkilov, E.Nuriddinov, M.Lafasov. G'arb mamlakatlarining eng yangi tarixi (1918-1945 yillar). T., 2006.

- 1-mavzu: Angliya 1918-1939 yillarda
- 2-mavzu: Germaniya 1918-1939 yillarda
- 3-mavzu: AQSh 1918-1939 yillarda
- 4-mavzu: SSI 1918-1939 yillarda
- 5-mavzu: Xalqaro munosabatlar 1918-1939 yillarda
- 6-mavzu: Germaniya 1946-2013 yillarda
- 7- mavzu: AQSh ikkinchi jahon urushidan keyin

- 8-mavzu: Frantsiya ikkinchi jahon urushidan keyin
- 9-mavzu: Osiyo va Afrika malakatlari 1946-2013 yillarda
- 10-mavzu: Hindiston 1946-2013 yillarda
- 11-mavzu: Afg'oniston 1946-2013 yillarda

«ENG YANGI TARIX» FANI BO'YICHA REYTING ISHLANMASI VA BAHOLASH MEZONI

№			Sentyabr		Oktyabr	Noyabr				Dekabr				Yanvar			Fevral			
			2-7	9-14	28-2	4-9	11-16	18-23	25-30	2-7	9-14	16-21	23-28	13-18	20-25	27-1	3-8	10-15	17-22	
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	
1	JN 40%	Amaliyot		3		3		3		3									12	
		Mustaqil Ta'lim			7		7		7		7								28	
2	ON 30%	Ma'ruza (ON)				9													9	
		Mustaqil Ta'lim (Kollokvium)						21												21
3	YaN – 30%																	30	30	
	Jami		53				17											30	100	
	Jami GP bo'yicha		53				70											30	100	

1.1 Fan bo'yicha JB amaliy mashg'ulotlarini to'la bajargan talabaga 3 ball beriladi, agar to'la bo'lmasa 2 ball beriladi.

1.2 Kurs bo'yicha mavzular asosida 4 ta TMI tayyorlaydi va mavzuni tahlil qilishga alohida e'tibor beriladi.

- to'la tahlil va xulosa qilgan bo'lsa 7 - 6 ball
- mavzu mohiyatini to'la ochib berishga erishgan bo'lsa 5 ball
- tashqi siyosat tamoyillarining mohiyatini bilishga harakat qilgan bo'lsa 4 ball

2.1 Oraliq baholash yozma o'tkazilib 3 ta savol beriladi. Har bir ish yoki javobga 9 ball beriladi.

2.2 Kurs bo'yicha mavzular asosida og'zaki savol-javob o'tkaziladi. 7 ta savolga 3 ball shundan 21 ball.

3 Yakuniy baholashda talaba 30 ta testga javob berishi lozim.

- har bir test savolga maksimal 1 ball beriladi.

«ENG YANGI TARIX» FANNI O'QITISHNING KONTSEPTUAL ASOSLARI

Bilim olish jarayoni bilan bog'liq ta'lim sifatini belgilovchi holatlar: darsni yuqori ilmiy-pedagogik darajada tashkil etilishi, muammoli mashg'ulotlar o'tkazish, darslarni savol-javob tarzida qiziqarli tashkil qilish, ilg'or pedagogik texnologiyalardan va multimedia qo'llanmalardan foydalanish, tinglovchilarni mustaqil fikrlashga undaydigan, o'ylantiradigan muammolarni ular oldiga qo'yish, talabchanlik, tinglovchilar bilan individual ishlash, ijodkorlikka yo'naltirish, erkin muloqotga kirishishga, ilmiy izlanishga jalb qilish va boshqa tadbirlar ta'lim ustuvorligini ta'minlaydi. Ta'lim samaradorligini orttirishda fanlar bo'yicha ta'lim texnologiyasini ishlab chiqishning kontseptsiyasi aniq belgilanish va unga amal qilishi ijobiy natija beradi. Fanni o'qitishning maqsadi va ta'lim berish texnologiyasini loyihalashtirishdagi asosiy kontseptual yondashuvlar quyidagilardan iborat.

– **Fanning maqsadi.** Eng yangi tarixning asosiy muammolari va aniq tarixiy hodisalari haqida (iqtisodiy jamiyat tarixi, qadimgi dunyo tarixi, o'rta asrlar tarixi, chet mamlakatlarning yangi va eng yangi tarixi, xalqaro munosabatlar tarixi);

– eng yangi tarix muammolarini o'rganishdagi muhim uslubiy yondashuvlar;

– eng yangi tarixning asosiy bosqichlari;

– alohida mintaqalar va jahon mamlakatlari rivojlanishidagi farqlar;

– fanning zamonaviy uslubiy va nazariy vazifalari;

– xolislik va tarixiylik tamoyillari; - **haqida tasavvurga ega bo'lishi;**

– eng yangi tarixda O'zbekistonning o'rni va rolini;

– eng yangi tarix sohasida barcha asosiy tarixiy fanlar bo'yicha aniq ma'lumotlarni;

– daliliy xulosalarni umumlashtirish uchun aniq tarixiy ma'lumotlarni; - **bilishi va ulardan foydalana olishi;**

– eng yangi tarixga oid ma'lumotlarni jahonning turli mintaqalari zamonaviy tarixi muammolarini o'rganish;

– kutubxona va arxivlardagi ilmiy va o'quv-uslubiy adabiyotlardan foydalanish;

– xorijiy tillardagi adabiyotlar asosida ishni tashkil qilish;

– jahondagi ayrim mamlakatlar, mintaqalar tarixining aniq muammolariga oid ma'lumotlarni topish va tahlil qilish.

Fanni o'qitishning vazifalari. Maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalarni bajarish tavsiya etiladi:

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim. O'z mohiyatiga ko'ra ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilarini to'laqonli rivojlanishlarini ko'zda tutadi. Bu esa ta'limni loyihalashtirilayotganda,

albatta, ma'lum bir ta'lim oluvchining shaxsini emas, avvalo, kelgusidagi mutaxassislik faoliyati bilan bog'liq o'qish maqsadlaridan kelib chiqqan holda yondoshishga e'tibor qaratishni amalga oshiradi. Har bir talabaning shaxs sifatida kasbiy takomillashuvini ta'minlaydi. Ta'limning markaziga bilim oluvchi qo'yiladi.

Tizimli yondashuv. Ta'lim texnologiyasi tizimning barcha belgilarini o'zida mujassam etmog'i lozim: jarayonning mantiqiyligi, uning barcha bo'g'inarini o'zaro bog'langanligi, yaxlitligi bilim olish va kasb egallashning mukammal bo'lishiga hissa qo'shadi.

Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv. Shaxsning jarayonli sifatlarini shakllantirishga, ta'lim oluvchining faoliyatini jadallashtirish va intensivlashtirish, o'quv jarayonida barcha qobiliyat va imkoniyatlarni, tashabbuskorlikni ochishga yo'naltirilgan ta'limni ifodalaydi. Egallangan bilimlarning ko'nikma va malakaga aylanishi, amaliyotda tatbiq etilishiga sharoit yaratadi.

Dialogik yondashuv. Bu yondoshuv o'quv jarayoni ishtirokchilarining psixologik birligi va o'zaro munosabatlarini yaratish zaruriyatini bildiradi. Uning natijasida shaxsning o'z-o'zini faollashtirishi va o'z-o'zini ko'rsata olishi kabi ijodiy faoliyati kuchayadi. O'qituvchi va talabaning hamkorlikdagi ta'limiy faoliyat yuritishiga zamin yaratadi.

Hamkorlikdagi ta'limni tashkil etish. Demokratlilik, tenglik, ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi o'rtasidagi sub'ektiv munosabatlarda hamkorlikni, maqsad va faoliyat mazmunini shakllantirishda erishilgan natijalarni baholashda birgalikda ishlashni joriy etishga e'tiborni qaratish zarurligini bildiradi. Ta'lim jarayonida "sub'ekt-sub'ekt" munosabatlari tarkib topadi.

Muammoli ta'lim. Ta'lim mazmunini muammoli tarzda taqdim qilish orqali ta'lim oluvchi faoliyatini aktivlashtirish usullaridan biri. Bunda ilmiy bilimni ob'ektiv qarama-qarshiligi va uni hal etish usullarini, dialektik mushohadani shakllantirish va rivojlantirishni, amaliy faoliyatga ularni ijodiy tarzda qo'llashni ta'minlaydi. Muammoli savol, vazifa, topshiriq va vaziyatlar yaratish va ularga echim topish jarayonida ongli, ijodiy, mustaqil fikrlashga o'rgatiladi.

Axborotni taqdim qilishning zamonaviy vositalari va usullarini qo'llash - hozirgi axborot kommunikatsiya texnologiya vositalari kuchli rivojlangan sharoitda ulardan to'g'ri va samarali foydalanish, axborotlarni tanlash, saralash, saqlash, qayta ifodalash ko'nikmalari hosil qilinadi. Bu jarayonda kompyuter savodxonligi alohida ahamiyat kasb etadi.

O'qitish metodlari va texnikasi. Ma'ruza (kirish, mavzuga oid, viziuallash), muammoviy usul, keys-stadi, pinbord, paradokslar, loyiha va amaliy ishlash usullari. Interfaol usullarni mavzu mazmuniga mos holda tanlash va ulardan samarali foydalanishga o'rgatadi.

O'qitish vositalari: o'qitishning an'anaviy vositalari (darslik, ma'ruza matni, ko'rgazmali qurollar, xarita va boshqalar) bilan bir qatorda – axborot-kommunikatsiya texnologiya vositalari keng ko'lamda tatbiq etiladi.

Kommunikatsiya usullari: tinglovchilar bilan operativ ikki yoqlama (teskari) aloqaga asoslangan bevosita o'zaro munosabatlarning yo'lga qo'yilishi.

Teskari aloqa usullari va vositalari: kuzatish, blits-so'rov, joriy, oraliq va yakunlovchi nazorat natijalarini tahlili asosida o'qitish diagnostikasi amalga oshiriladi. Ta'lim jarayonida kafolatlangan natijaga erishish ta'minlanadi.

Boshqarish usullari va tartibi: o'quv mashg'uloti bosqichlarini belgilab beruvchi texnologik xarita ko'rinishidagi o'quv mashg'ulotlarini rejalashtirish, qo'yilgan maqsadga erishishda o'qituvchi va tinglovchining birgalikdagi harakati, nafaqat auditoriya mashg'ulotlari, balki auditoriyadan tashqari mustaqil ishlarning nazorati ham tartibli yo'lga qo'yiladi.

Monitoring va baholash: butun kurs davomida ham o'qitish natijalari reyting tizimi asosida nazorat va tahlil qilib boriladi. Kurs oxirida yozma, og'zaki yoki test topshiriqlari yordamida ta'lim oluvchilarning bilimlari baholanadi.

“ENG YANGI TARIX” FANI BO’YICHA NAZORAT SAVOLLAR (TEST)

1. «Nazorat Kengashi» ga qaysi davlatlar vakillari kirgan edi?

*AQSh, SSSR, Frantsiya va Angliya
SSSR, Frantsii, Germaniya va Angliya
SSSR, Angliya, Italiya va AQSh
Germaniya, SSSR, Polsha va AQSh

2. Bizoniyaga qaysi davlatlar okkupatsion zonalari kiritildi?

*AQSh va Angliya
AQSh va Germaniya
Germaniya va Frantsiya
SSSR va AQSh

3. Trizoniyaga qaysi davlatlar okkupatsion zonalari kiritildi?

*Frantsiya. AQSh va Angliya
AQSh, Germaniya va Frantsiya
Angliya, SSSR va Germaniya
Germaniya. Angliya va Frantsiya

4. GDR qachon tashkil topdi?

*1949 yil 7 oktyabrda
1945 yil 9 mayda
1948 yil 14 dekabrda
1950 yil 1 yanvarida

5. Germaniya qachon qayta yagona mamlakatga aylandi?

*1990 yil 3 oktyabrda.
1986 yil 1 oktyabrda
1989 yil 14 noyabrda
1995 yil 31 dekabrda

6. Yangi konservatizm bu

*Jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy- siyosiy hayotida davlatning rolini kuchaytirish
Jamiyatda eskicha iqtisodiy, ijtimoiy munosabatlarni saqlab qolish
Jamiyatda xususiylashtirish siyosatini olib borish
Jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy - siyosiy, hayotida davlatning rolini pasaytirish

7. Ikkinchi jahon urushidan keyin AQShda dunyo oltin zaxiralarining necha foizi sarflanar edi?

*65 %
55 %
75 %
85 %

8. AQShning siyosiy hayotida liberalizmga qarshi turgan asosiy siyosat bu....

*konservatizm
neoliberalizm
makkartizm
reyganomika

9. Jimmi Karter qaysi yillari prezidentlik qilgan?

*1977-1981
1959-1974
1974-1977
1981-1989

10. Neokonservatizmning maqsadi bu....

*Iqtisodiyotda davlatning rolini oshirish

Iqtisodiyotda davlatning rolini pasaytirish
Fermerlarga katga mikkorda mablag ajratish
Ichki bozorni kengaytirish

11. Reyganomikaning asosiy maqsadi bu...

*Harbiy_masraflarni ko'paytirish
Sanoat ishlab chiqarishini keskin kamaytirish
SSSR bilan aloqalarni yaxshilash
Urush xavfini kamaytirish

12. Urush natijasida frantsuz iqtisodiyotida sanoat ishlab chiqarish hajmi necha foizga pasayib ketdi?

*38 %

48%

58 %

68 %

13. Frantsiya qaysi yillar To'rtinchi Respublika tushunchasi yillariga kiradi?

*1946-1958

1945-1957

1947-1960

1948-1962

14. Frantsiyada Beshinchi Respublika tarixi qachon boshlangan?

*1958

1954

1956

1960

15. Frantsiyada To'rtinchi Respublika davrida nechta almashdi?

*23 ta

24 ta

25 ta

29 ta

16. Koalitsion xukumat bu ...

*bir necha siyosiy partiyalar vakillaridan tuzilgan hukumat
bir siyosiy partiya vakillaridan tuzilgan hukumat
parlament boshchiligidagi hukumat
harbiylar boshchiligidagi hukumat

17. Jak Shirak qachon prezidentlikka saylandi?

*1995 y

1993 y

1998 y

2000 y

18. Angliyada "Farog'at jamiyati " ni barpo etish qaysi partiyaning dasturiga kiritilgan?

* leyboristlar

konservatorlar

kommunistlar

Shin Feyn

19. Angliya qachon va qaysi bosh vazir davrida "Umumiy bozor"ga a'zo bo'ldi?

*1974-76 yy., G.Vilsop

1970-74 yy., Edvard Xit

1976-79 yy., D.Kellagen

1979-1990 yy. M.Tetcher

20. Irlandiya qachon respublika deb e'lon qilindi?

*fevral 1920 y.

yanvar 1918 y.

yanvar 1919 y.

fevral 1921 y.

21. "Tetcher erasi" qaysi yillarga to'g'ri keladi?

*1979-1990 yy.

1904-1970 yy.

1974-1976 yy.

1976-1979 yy.

22. Tetcherning asosiy dasturi qaysi g'oyaga asoslangan zdi?

*neokoiservatizm

liberalizm

konservatizm

demokratizm

23. Italiya Katolik Xristini –demokratik partiyasi qachon tashkil topdi?

*1944 y.

1934 y.

1939 y.

1951 y.

24. Italiyada 1946 yilga referendumda qancha odam respublika uchun ovoz berdi?

*12.7 million

10,7 million

13,7 million

13,9 million

25. 1948 yilgi Kopstitutsiyaga kura Italiyada ijroiya xokimiyat kimning kulida edi?

*ministrlar_Kengashi

prezident

deputatlar palatasi

senat

26. Italiya qachon NATO a'zosi bo'ldi?

*1949 y.

1947y.

1948 y.

1950 y.

27. Andreottining "o'ng markaz" nomni olgan xukumati qaysi partiya vakillaridan iborat bo'ldi?

*xristian- demokratik, sotsial - demokrat va liberal

kompartiya, xristian - demokrlik va sotsial-demokratik

liberal, kompartiya va sotsiad-demokratik

liberal, Fortsa - Italiya da kompartiya

28. "Uchinchi dunyo" mamlakatlari — bular....

*Qo'shilmaslik harakatiga a'zo davlatlar, "rivojlanayotgan mamlakatlar".

Neft ishlab chiqaruvchi davlatlar

Faqat Osiyo mamlakatlari

Faqat Afrika mamlakatlari

29. OPEK tashkilotiga qaysi mamlakatlar kiradi?

*Neftni eksport qiluvni mamlakatlar

Kam rivojlangan Osiyo va Afrika mamlakatlari

faqat Afrikadagi koloniyalar

Lotin Amerikasi mamlakatlari

30. Dekolonizatsiyaga eng ko'p qarshilik ko'rsatgan davlat qaysi?

*Portugaliya

Angliya.
Frantsiya
Ispaniya

31. “Yangi industrial mamlakatlar” safiga qaysi davlatlar kiradi?

*Filippin, Malayziya, Indoneziya, Gonkong, Singapur, Tayvan, Janubiy Koreya
Gonkong, Filippin, Tayvan, Janubiy Koreya
Filippin, Tayvan Janubiy Koreya, Laos, Malayziya, Singapur va Gonkong
Tayvan, Eroy, Indoneziya, Filippin, Gonkong, Sngapur va Malayziya

32. Falastinni ozod qilish Tashkiloti (OOP) qachon tashkil topdi?

*1964 y
1947 y
1953 y
1971 y.

33. Xitoy Xalk, Respublikasi qachon tashkil topgan?

*1949 yil 1 oktyabrda
1948 yil 1 sentyabrda
1950 yil 1 noyabrda
1953 yil 1 oktyabrda

34. «Xunveybinlar» kimlar bo'lgan?

* qizil soqchilar
buzg'unchilar
isyonchilar
dehqonlar

35. Xitoyda iqtisodiy islohat uch boskichda o'tdi, qaysi yillarda?

*1978-1984; 1984-1987; 1987 oktyabr-noyabr
1908-1970; 1069-1972; 1970-1973
1971-1974; 1972-1975; 1983-1986
1979-1985; 1985-1988; 1988 oktyabr-noyabr

36. Xitoyda pragmatiklarining maksadi bu ...

*Xitoy xususiyatlari bilan sotsializm qurish
Xitoy xususiyatlari bilan kapitalizm qurish
Xitoy xususiyatlari bilan kommunizm qurish
Xitoy xususiyatlari bilan monarxiya qurish

37. Xitoy BMTga qachon a'zo etib qabul qilindi?

*1971 y.
1973 y
1981 y.
1983 y.

38. Tokioda tuzilgan Ittifoq Kengashida qaysi davlatlar vakillari ishtirok etdi?

*AQSh, sobik SSSR. Angliya va Xitoy
Angliya. Yaponiya, sobiq SSSR va Xitoy
Xitoy, Frantsiya, Yaponiya va Angliya
Sobiq SSSR, Xitoy, AQSh va Frantsiya

39. Yaponiyaning yangi Konstitutsiyasi qachon qabul qilindi?

*1947 y.
1945 y.
1949 y.
1951 y.

40. «Katta uchlik» oligarxlariga qaysi guruxlar kiradi?

*Sumitrmo, Mntsui va Mitsubisi
Fudzi, Sapvo va Mitsui

Mitsubisi, Danti va Mitsui

Minui, Fudzi va Danti

41. Bugun yapon sanoati AQSh importining necha foizini tashkil etadi?

*20 % ni

8 % ni

14 % ni

23 % ni

42. Dunyoda birinchi tranzistor priyomniklar qachon paydo bo'lgan?

*1952__yilda

1955 yilda

1960 yilda

1962 yilda

43. "Hindistonga hokimiyatni topshirish" to'g'risidagi Akt qachon e'lon etildi?

*1947 yil. iyunda

1945 yil, fevralda

1948 yil, iyulda

1949 yil, yavgustda

44. Hindiston ozod bo'lgan sana qaysi?

*1947 yil 15 avgust

1945 yil 15 iyul

1946 yil 15 avgust

1948 yil 15 iyul

45. "Hindiston Milliy Kongressi" (XMK) partnyasi qachon tashkil topgan?

*1885 yil

1895 yil

1905 yil

1915 yil

46. Bangladesh Xalq, Respublikasi qachon e'lon kilindi?

*1947 y.

1927 y.

1937 y.

1957 y.

47. 1961 yili Xindistondagi Portugaliyaga qarashli qaysi hududlari ozod qilindi?

*Daman, _Giu va Goa

Goa. Madras va Giu

Panjob, Madras na Giu

Bixar, Goa va Daman

48. Pokiston davlat sifatida qachon paydo bo'ldi?

*1947 yid 15 avgustda

1948 pil 25 sentyabrda

1949 yil 29 oktyabrda

1950 yil 15 avgustda

49. Toshkentda Xindistoi-Pokiston (Kashmir muammosi bo'yicha) uchrashuvlari qachon bo'lib o'tdi?

*1966 yil yanvar oyida

1955 yil yanvar oyida

1959 yil fevral oyida

1965 yil fevral oyida

50. Zulfiqor Ali Bxutto qaysi yillari Bosh vazir lavozimida ishlaydi?

*1973-1977 yillari

19740-1978 yillari

1975-1979 yillari

1976-1980 yillari

51. 1977 yil 5 iyuldagi navbatdagi harbiy to'ntarish natijasida Pokistonda hokimiyat tepasiga kim keldi?

*Ziyo ul Hak

Zulfiqor Ali Bxutto

Fazal Choudxri

Ayub Xon

52. Pokiston 1972 yilgacha qaysi siyosiy-harbiy blok a'zosi edi?

*SEATO

SENTO

ANZYUS

NATO

53. Afg'oniston qachon Respublika deb e'lon qilindi?

*1973 yil 16 iyulda

1974 yil 17 avgustda

1975 yil 18 sentyabrda

1976 yil 19 oktyabrda

54. Afg'oniston 1978 yil 27 aprelida bo'lib o'tgan siyosiy to'ntarish qaysi nom bilan ma'lum bo'ldi?

*Savr inqilobi

Xalk inqilobi

Parcham inqilobi

Xarbiy inqilobi

55. Afg'oniston Xalq Demokratik Partiyasi qachon ta'sis etilgan?

*1965 yil 1 yanvarida

1960 yil 1 fevralida

1907 yil 1 martida

1968 yil 1 yanvarida

56. 1979 yil 27 dekabrda Afg'onistonda qanday voqea sodir bo'ldi?

*Sobiq, SSSRiing cheklangan qurolli kuchlari Afg'onistonga bostirib kirdilar

Zohir Shoh rejimi ag'darildi

Babrak Karmal qatl etildi

Afg'oniston - Pokiston urushi boshlandi

57. Tolibonlar harakati qachon paydo bo'ldi?

*1994 yil_noyabrda

1995 yil yanvarda

1996 yil fevralda

1997 yil martda

58. O'zbekiston tashabbusi bilan BMT vositachiligi orqali tashkil topgan "6Q2" guruxiga qaysi davlatlar kiradi?

*Turkmaniston, Tojikiston, O'zbekiston, Eron, Pokiston, Xitoy, Rossiya va AQSh

O'zbekiston, Kirg'iziston, Xindiston, Eron, Turkiya va AQSh

Turkiya, Afg'oniston, Qozog'iston, Eron, O'zbekiston va Xitoy

Afg'oniston, AKSh, Frantsiya, O'zbekiston, Xitoy va Eron

59. Afg'onistonning yangi Konstitutsiyasi qachon qabul qilindi?

*2004 yil 4 yanvarda

2002 yil 4 yanvarda

2003 il 5 yanvarda

2005 yil 5 yanvarda

60. Eronda «Tuda» demokratik partiyasi qachon tashkil topdi?

* 1941 y.
1939 y.
1940 y
1942 y.

61. Eronning barcha konlarini milliylashtirish borasida kim kurash olib bordi?

* Musodik Muxammad
Muxammad Paxlavoy
Muxammad Kozi
Rafsanjoniy

62. Eronda «Islom inkilobi» qachon boshlandi?

* 1979 yil fevralida
1977 yil fevralida
1978 yil fevralida
1980 yil fevralida

63. 1979 yilgi Konstitutsiyaga kura Eronning oliy siesiy va ruxoniy raxbari kim edi?

* Oyagullo Xumayniy
Ilom Maxdi
Muxammad Musodik
Rafsanjoniy

64. Eronning birinchi Prezidenti kim bo'lgan?

* Banisadr
Xumayniy
Rafsanjoniy
Xotamiy

65. Turkiya NATOga kachon a'zo bulgan?

* 1952 yil fevralida
1950 yil fevralida
1951 yil yanvarida
1953 yil yanvarida

66. Turkiyada 1905 yilgi saylovlarda qaysi partiya g'olib chiqdi?

* "Adolat"
"Vatan"
"Tugri yul"
"Farovonlik"

67. Sulaymon Demirel kachon prezidentlikka saylandi?

* 1993 y.
1994 y.
1995 y.
1996 y.

68. Evropa modeli asosida jamiyat qurish siyosati nima deb ataladi?

* "vesterilashtirish"
"evropalashtirish"
"demokratiyalashtirish"
"Xukuylashtirish"

69. 90-nchi yillarda Turkiyaning tashki qarzi qaysi miqdorda edi?

* 50 mlrd. dollar
35 mlrd. dollar
40 mlrd. dollar
45 mlrd. dollar

70. Sloveniya poytaxti qaysi shahar?

* Lyublyana

Skope

Belgrats

Zagreb

71. Xorvatiya poytaxti qaysi shahar?

* Zagreb

Saraevo

Lyublyana

Skope

72. BMTning bosh kotibi kim?

* Pak di Mun

Pan di Von

Pak di Von

Von di Pak

73. Qo'shilmalik harakatining a'zolari nechta?

* 116

114

115

117

74. Makedoniya poytaxti qaysi shahar?

* Skope

Zagreb

Belgrad

Titograd

75. Chernogoriya poytaxti qaysi shahar?

* Titograd

Lyublyana

Skope

Belgrad

76. Islom konferentsiyasi Tashkiloti qachon tashkil topgan va necha davlat a'zo (2007)

* 1969 – 1957

1968 - 1967

1967 - 1947

1966 - 1957

77. BMTning 60-nci yubiley sessiyasi qachon bo'lib o'tgan?

* 2005 yil, 14 sentyabr

2006 yil, 14 sentyabr

2004 yil, 14 sentyabr

2003 yil, 14 sentyabr

78. Evroitifoqning tashkil topilishining 50 - yilligi nechanchi yilda nishonlandi?

* Mart 2007 yil

Mart 2006 yil

Mart 2005 yil

Mart 2004 yil

79. Evrokonstitutsiyani necha davlat qabul qildi (2007 yilgi)

* 18

16

17

19

80. Sharqiy Timor poytaxti qaysi shahar?

* Dili

Srinagar

Chittagong

Mexrobod

81. Evro pul birligi necha davlatda muomalaga kiritilgan (2007 yilga)

* 13

11

12

14

82. Chernogoriya poytaxti qaysi shahar

* Titograd

Belgrad

Zagreb

Lyublyana

83. ShOS tashkilotiga necha davlat a'zo bo'lib kirgan?

* 6

5

7

8

84. Qaysi davlatlar ShOS tashkilotida kuzatuvchi sifatida ishtirok etadi?

* Pokiston, Mug'iliston, Eron

Eron, Afg'oniston, Mug'iliston

Afg'oniston, Eron, Pokiston

Xitoy, Mug'iliston, Eron

85. Eng yangi tarix kursining II qismiga qaysi yillar kiradi?

* 1945 - 2007 y

1939 - 2007 y

1938 - 2005 y

1950- 2007 y

86. Evropada nechta davlat mavjud?

* 46

45

47

48

87. Osiyoda nechta davlat mavjud?

* 51

49

50

52

88. Afrikada nechta davlat mavjud?

* 57

58

59

60

89. Janubiy Amerikada nechta davlat mavjud?

* 14

13

15

16

90. Teokratik davlat nechta va ular qaysi

* 1- Vatikan

2- Eron, Vatikan

3 - Saudiya Arabistoni, Eron, Qvuayt

4 - Eron, Vatikan, Oman, Quvayt

91. Mutlaq teokratik monarxiya nechta va qaysi davlat

* 1 - Saudiya Arabistoni

3 - Saudiya Arabistoni, Eron, Qatar

2 - Eron, Qatar

4 - BAA, Eron, Qatar, Oman

92. Vodorod bombasi birinchi marta qachon va qaerda sinalgan?

* 1952 - AQSh

1951 - sobiq SSSR

1953 - sobiq SSSR

1950 - Frantsiya

93. Jazoir mustaqilligi qachon e'lon qilindi?

* 1 iyul 1962 y

1 iyun 1962 y

1 iyul 1961 y

1 iyun 1963 y

94. Bandung konferentsiyasi qachon bo'lib o'tdi?

* 1955 y

1953 y

1954 y

1956 y

95. Qaysi kun BMT kuni sifatida nishonlanadi?

* 24 oktyabr

25 oktyabr

24 oktyabr

25 oktyabr

96. Qo'shilmalik harakatining I konferentsiyasi qachon va qaerda bo'lib o'tdi?

* 1961, Belgrad

1960, Praga

1962, Qohira

1963, Tehron

97. Kemp - Devid kelishuvlari qachon imzolandi?

* Sentyabr, 1978 y

Oktyabr, 1977 y

Noyabr, 1979 y

Dekabr, 1980 y

98. Tetcher bosh vazirlik qilgan yillari.

* 1979 - 1990 yillar

1976 - 1987 yillar

1977 - 1988 yillar

1978 - 1989 yillar

99. Frantsiyada muvaqqat rejim yillari

* 1944 - 1946 y

1945 - 1947 y

1946 - 1948 y

1947 - 1949 y

100. Belovej xujjati qachon va kimlar tomonidan imzolandi?

* Dekabr 1991, Eltsin, Kravchuk, Shushkevich

Dekabr 1990, Gorbachev, Lukashenko, Kravchuk

Dekabr 1992, Yukoshenko, Eltsin, Shushkevich

Dekabr 1993, Andronov, Eltsin, Gorbachev

101. Kubada inqilobiy harakatlar qachon g'olib bo'ldi?

- * 1 yanvar 1959 y
- 1 fevral 1960 y
- 1 mart 1960 y
- 1 aprel 1961 y

102. Karib inqirozi yillari

- * 1962 y
- 1961 y
- 1963 y
- 1964 y

103. Misrning birinchi prezidenti kim bo'lgan?

- * Gamal Nosir
- Anvar Saodat
- Xusniy Muborak
- Maxmud Salimiy

104. Koreyada urush yillari

- * 1950-1952 y
- 1951-1953 y
- 1952-1954 y
- 1953-1955 y

105. 2006 yil 25 yanvarda O'zbekiston qaysi tashkilotga a'zo bo'ldi?

- * EvrAzES
- Shost
- 6Q2
- Shanxay

106. O'zbekiston va Rossiya o'rtasida Ittifoqchilik munosabatlari shartnomasi qachon imzolandi?

- * 2005 15 noyabr
- 2004 15 noyabr
- 2006 15 dekabr
- 2007 15 dekabr

107. 1992 yil, fevral oyida O'zbekiston qaysi xalqaro tashkilotga a'zo bo'ldi?

- *EXXT ga
- BMT ga
- ShOST ga
- EvrAzESga

108. YuNESKO ning bosh qarorgohi qaerda joylashgan?

- *Parij
- Vena
- London
- Bryussel

109. Varshava shartnomasi tashkiloti qachon tugatildi?

- * 1 iyul, 1991 y
- 1 iyul, 1992 y
- 1 iyul, 1993 y
- 1 avgust, 1992 y

110. Pekinda yoshlar namoyishi qachon bostirildi?

- * iyun, 1989 y
- iyun, 1988 y
- avgust, 1989 y
- sentyabr, 1989 y

111. Trizoniyaga qaysi davlatlar okkupatsion zonalari kiritildi?

* Frantsiya. AQSh va Angliya
AQSh, Germaniya va Frantsiya
Angliya, SSSR va Germaniya
Germaniya. Angliya va Frantsiya

112. Bandung konferentsiyasi qachon bo'lib o'tdi?

* 1955 y
1953 y
1954 y
1956 y

113. Evroitifoqning tashkil topilishining 50 - yilligi nechanchi yilda nishonlandi?

* Mart 2007 yil
Mart 2006 yil
Mart 2005 yil
Mart 2004 yil

114. Turkiyada 1905 yilgi saylovlarda qaysi partiya g'olib chiqdi?

* "Adolat"
"Vatan"
"Tugri yul"
"Farovonlik"

115. Sulaymon Demirel kachon prezidentlikka saylandi?

* 1993 y.
1994 y.
1995 y.
1996 y.

116. Jak Shirak qachon prezidentlikka saylandi?

* 1995 y
1993 y
1998 y
2000 y

117. Zulfiqor Ali Bxutto qaysi yillari Bosh vazir lavozimida ishladi?

* 1973-1977 yillari
19740-1978 yillari
1975-1979 yillari
1976-1980 yillari

118 . Tetcherning asosiy dasturi qaysi g'oyaga asoslangan zdi?

* neokonservatizm
liberalizm
konservatizm
demokratizm

119. Bangladesh Xalq Respublikasi qachon e'lon qilindi?

* 1947 y.
1927 y.
1937 y.
1957 y.

120. Eronda «Tuda» demokratik partiyasi qachon tashkil topdi?

* 1941 y.
1939 y.
1940 y
1942 y.

“ENG YANGI TARIX” FANI BO’YICHA NAZORAT SAVOLLARI

1. «Nazorat Kengashi»ga kaysi davlatlar vakillari kirgan edi?
2. Bizoniyaga qaysi davlatlar okkupatsion zonalari kiritildi?
3. Trizoniyaga qaysi davlatlar okkupatsion zonalari kiritildi?
4. GDR qachon tashkil topdi?
5. Germaniya qachon qayta yagona mamlakatga aylandi?
6. Yangi konservatizm bu ...
7. Ikkinchi jahon urushidan keyin AQShda dunyo oltin zaxiralarining necha foizi sarflanar edi?
8. AQShning siyosiy xayotida liberalizmga qarshi turgan asosiy siyosat bu....
9. Jimmi Karter kaysi yillari prezidentlik qilgan?
10. Neokonservatizmning maksadi bu....
11. Reyganomikaning asosiy maksadi bu...
12. Urush natijasida frantsuz iqtisodiyotida sanoat ishlab chiqarish hajmi necha foizga pasayib ketdi?
13. Frantsiyada To’rtinchi Respublika tushunchasi qaysi yillar kiradi?
14. Frantsiyada Beshinchi Respublika tarixi qachon boshlangai?
15. Frantsiyada To’rtinchi Respublika davrida nechta hukumat almashdi?
16. Koalitsion xukumat bu ...
17. Jak Shirak qachon prezidentlikka saylandi?
18. Angliyada "Farog’at jamiyati " ni barpo etish qaysi partiyaning dasturiga kiritilgan?
19. Angliya qachon va qaysi bosh vazir davrida "Umumiy bozor"ga a’zo bo’ldi?
20. Irlandiya qachon respublika deb e’lon qilindi?
21. "Tetcher erasi" qaysi yillarga to’g’ri keladi?
22. Tetcherning asosiy dasturi qaysi g’oyaga asoslangan zdi?
23. Italiya Katolik Xristini –demokratik partiyasi qachon tashkil topdi?
24. Italiyada 1946 yilgi referendumda qancha odam respublika uchun ovoz berdi?
25. 1948 yilgi Kopstitutsiyaga kura Italiyada ijroiya xokimiyat kimning kulida edi?
26. Italiya qachon NATO a’zosi bo’ldi?
27. Andreottining “o’ng markaz” nomni olgan xukumati qaysi partiya vakillaridan iborat bo’ldi?
28. “Uchinchi dunyo” mamlakatlari — bular...
29. OPEK tashkilotiga qaysi mamlakatlar kiradi?
30. Dekolonizatsiyaga eng ko’p qarshilik ko’rsatgan davlat qaysi?
31. “Yangi industrial mamlakatlar” safiga qaysi davlatlar kiradi?
32. Falastinni ozod qilish Tashkiloti (OOP) qachon tashkil topdi?
33. Xitoy Xalk Respublikasi qachon tashkil topgan?
34. «Xunveybinlar» kimlar bo’lgan?
35. Xitoyda iqtisodiy islohat uch boskichda o’tdi, qaysi yillarda?
36. Xitoyda pragmatiklarining maksadi bu ...
37. Xitoy BMTga qachon a’zo etib qabul qilindi?
38. Tokioda tuzilgan Ittifoq Kengashida qaysi davlatlar vakillari ishtirok etdi?
39. Yaponiyaning yangi Konstitutsiyasi qachon qabul qilindi?
40. «Katta uchlik» oligarxlariga qaysi guruxlar kiradi?
41. Bugun yapon sanoati AKSh importining necha foizini tashkil etadi?
42. Dunyoda birinchi tranzistor priyomniklar qachon paydo bo’lgan?
43. “Xindistonga xokimiyatni topshirish” to’g’risidagi Akt qachon e’lon etildi?
44. Xindiston ozod bo’lgan sana qaysi?
45. "Xindiston Milliy Kongressi" (XMK) partiyasi qachon tashkil topgan?
46. Bangladesh Xalq Respublikasi qachon e’lon kilindi?
47. 1961 yili Xindistondagi Portugaliyaga qarashli qaysi hududlari ozod qilindi?
48. Pokiston davlat sifatida qachon paydo bo’ldi?

49. Toshkentda Xindistoi-Pokiston (Kashmir muammosi bo'yicha) uchrashuvlari qachon bo'lib utdi?
50. Zulfiqor Ali Bxutto kaysi yillari Bosh vazir lavozimida ishladi?
51. 1977 yil 5 iyuldagi navbatdagi harbiy to'ntarish natijasida Pokistonda hokimiyat tepasiga kim keldi?
52. Pokiston 1972 yilgacha qaysi siyosiy-xarbiy blok a'zosi edi?
53. Afg'oniston qachon Respublika deb e'lon qilindi?
54. Afg'onistonda 1978 yil 27 aprelida bo'lib o'tgan siyosiy to'ntarish qaysi nom bilan ma'lum bo'ldi?
55. Afg'oniston Xalq Demokratik Partiyasi qachon ta'sis etilgan?
56. 1979 yil 27 dekyabrda Afg'onistonda qanday voqea sodir bo'ldi?
57. Tolibonlar harakati qachon paydo bo'ldi?
58. O'zbekiston tashabbusi bilan BMT vositachiligi orqali tashkil topgan "6Q2" guruxiga qaysi davlatlar kiradi?
59. Afg'onistonning yangi Konstitutsiyasi qachon qabul qilindi?
60. Eronda «Tuda» demokratik partiyasi qachon tashkil topdi?
61. Eronning barcha konklarini milliyalashtirish borasida kim kurash olib bordi?
62. Eronda «Islom inkilobi» qachon boshlandi?
63. 1979 yilgi Konstitutsiyaga kura Eronning oliy siesiy va ruxoniy raxbari kim edi?
64. Eronning birinchi Prezidenti kim bo'lgan?
65. Turkiya NATOga kachon a'zo bulgan?
66. Turkiyada 1905 yilgi saylovlarda qaysi partiya g'olib chiqdi?
67. Sulaymon Demirel kachon prezidentlikka saylandi?
68. Evropa modeli asosida jamiyat qurish siyosati nima deb ataladi?
69. 90-nchi yillarda Turkiyaning tashki qarzi qaysi miqdorda edi?
70. Sloveniya poytaxti qaysi shahar?
71. Xorvatiya poytaxti qaysi shahar?
72. BMTning bosh kotibi kim?
73. Qo'shilmaslik harakatining a'zolari nechta?
74. Makedoniya poytaxti qaysi shahar?
75. Chernogoriya poytaxti qaysi shahar?
76. Islom konferentsiyasi Tashkiloti qachon tashkil topgan va necha davlat a'zo (2007)
77. BMTning 60-nchi yubiley sessiyasi qachon bo'lib o'tgan?
78. Evroitifoqning tashkil topilishining 50 - yilligi nechanchi yilda nishonlandi?
79. Evrokonstitutsiyani necha davlat qabul qildi (2007 yilgi)
80. Sharqiy Timor poytaxti qaysi shahar?
81. Evro pul birligi necha davlatda muomalaga kiritilgan (2007 yilgi)
82. Chernogoriya poytaxti qaysi shahar
83. ShOS tashkilotiga necha davlat a'zo bo'lib kirgan?
84. Qaysi davlatlar ShOS tashkilotida kuzatuvchi sifatida ishtirok etadi?
85. Eng yangi tarix kursining II qismiga qaysi yillar kiradi?
86. Evropada nechta davlat mavjud?
87. Osiyoda nechta davlat mavjud?
88. Afrikada nechta davlat mavjud?
89. Janubiy Amerikada nechta davlat mavjud?
90. Teokratik davlat nechta va ular qaysi
91. Mutlaq teokratik monarxiya nechta va qaysi davlat
92. Vodorod bombasi birinchi marta qachon va qaerda sinalgan?
93. Jazoir mustaqilligi qachon e'lon qilindi?
94. Bandung konferentsiyasi qachon bo'lib o'tdi?
95. Qaysi kun BMT kuni sifatida nishonlanadi?

96. Qo'shilmaslik harakatining I konferentsiyasi qachon va qaerda bo'lib o'tdi?
97. Kemp - Devid kelishuvlari qachon imzolandi?
98. Tetcher bosh vazirlik qilgan yillari.
99. Frantsiyada muvaqqat rejim yillari
100. Belovej xujjati qachon va kimlar tomonidan imzolandi?
101. Kubada inqilobiy harakatlar qachon g'olib bo'ldi?
102. Karib inqirozi yillari.
103. Misrning birinchi prezidenti kim bo'lgan?
104. Koreyada urush yillari
105. 2006 yil 25 yanvarda O'zbekiston qaysi tashkilotga a'zo bo'ldi?
106. O'zbekiston va Rossiya o'rtasida Ittifoqchilik munosabatlari shartnomasi qachon imzolandi?
107. 1992 yil, fevral oyida O'zbekiston qaysi xalqaro tashkilotga a'zo bo'ldi?
108. YuNESKO ning bosh qarorgohi qaerda joylashgan?
109. Varshava shartnomasi tashkiloti qachon tugatildi?
110. Pekinda yoshlar namoyishi qachon bostirildi?
111. 1961 yili Xindistondagi Portugaliyaga qarashli qaysi hududlari ozod qilindi?
112. Pokiston davlat sifatida qachon paydo bo'ldi?
113. Irlandiya qachon respublika deb e'lon qilindi?
114. "Tetcher erasi" qaysi yillarga to'g'ri keladi?
115. Bugun yapon sanoati AKSh importining necha foizini tashkil etadi?
116. Angliyada "Farog'at jamiyati " ni barpo etish qaysi partiyaning dasturiga kiritilgan?
117. Ikkinchi jahon urushidan keyin AQShda dunyo oltin zaxiralarining necha foizi sarflanar edi?
118. Turkiya NATOga kachon a'zo bulgan?
119. Sharqiy Timar poytaxti qaysi shahar?
120. Qaysi kun BMT kuni sifatida nishonlanadi?

“ENG YANGI TARIX” FANI BO’YICHA YAKUNIY XULOSALAR

Birinchi jahon urushi va 1917 yil oktyabr to’ntarishi tufayli dunyoning yaxlit sistema yashashiga chek qo’yildi. Dunyo bir-biriga qarama-qarshi bo’lgan kapitalistik va sotsialistik sistemalarga bo’lindi. Birinchi jahon urushida Germaniyaning engilishi-dunyoda hukmron bo’lish uchun kurashda Angliya, Frantsiya va AQSh ning eng kuchli va asosiy raqibining engilishi bo’ldi. Bu davlatlar o’zlarining harbiy qudrati va halqaro roli oshib borayotganidan foydalanib, o’sha vaqtda tashkil topgan. Xalqaro tashkilot-Millatlar Ittifoqi orqali mustamlakachilik siyosatining yangi rejimi bo’lgan mandat sistemasini joriy qildi. Buning natijasida Germaniya va Turkiyaning mustamlakalari Angliya va Frantsiya tomonidan bo’lib olindi. Germaniya va uning ittifoqchilari ustidan qozonilgan g’alaba kapitalistik dunyoda kuchlar nisbatini o’zgartirib yubordi; Angliya jahonda moliya ustunligidan mahrum bo’ldi, urush xarakatlari 11 mlrd. 645 mln. funt sterlingni tashkil etdi. Davlat qarzi 7 mlrd. 800 mln. dunyo sterlingga etdi. Urushdan oldin dunyoning ko’pgina mamlakatlarga qarzlar berib kelgan Angliya AQShning o’zidan 850 mln. funt sterlingdan ortiq qarzdor bo’lib qoldi. Jahon bozorida Angliyaning pozitsiyasi sezilarli darajada bo’shshib qoldi. Uning iqtisodi uzoq yillar davomida turg’unlik holatida bo’ldi, sanoat mahsulotining hajmi 1934 yilda 1911 yildagiga nisbatan 96%ni tashkil etdi. Urush Frantsiyaning xaliq xo’jaligiga katta zarar keltirdi, uning xalqaro sudxo’rlik pozitsiyasiga zarba berildi. Kapitalistik dunyoda sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishda Frantsiyaning hissasi 1913 yilda 7,2% bo’lsa, 1937 yilda 5,1%ga tushib qoldi.

Urush tufayli Italiyaning moliyaviy ahvoli yomonlashib, Angliya va AQShga qaramligi kuchaydi. Mamlakatdagi ziddiyatlarning keskinlanishi fashizm tendentsiyalarining kuchayishiga olib keldi. Birinchi jahon urushi tufayli AQShning xalqaro miqyosidagi roli oshib ketdi, u dunyoning kreditoriga aylandi va dunyo oltin zahirasiining 50%idan ko’prog’ini o’z qo’lida to’plab oldi. Rossiyada oktyabr to’ntarishi yuz berib ijtimoiy-siyosiy tuzumi o’zgarib ketdi. Hokimiyat tepasiga kelgan Sovetlar urushdan bir tomonlama chiqdi va vayron bo’lgan xo’jalik xarobalari ustida yangi jamiyat qurishga o’tdi. Buning natijasida Antantaning bo’linishi yuz beribgina qolmay, balki shu bilan bizga dunyoning ikki sistemaga bo’linib ketishi ham yuz berdi.

Germaniya va uning ittifoqchilarining urushda engilishi kuchlar nisbatini Angliya va Frantsiya foydasiga o’zgartirib yubordi. Germaniya buyuk davlatlar qatoridan chiqarib qo’yildi, Versal sulh shartnomasi orqali unga og’ir majburiyatlar yuklandi. Avstriya-Vengriya monarxiyasi parchalandi, u buni davlatlar safidan butunlay chiqib ketdi.

Dunyo davlatlari siyosatida shunday bir holat vujudga keldiki, urushda engilgan davlatlar bilan engan davlatlar o’rtasida, g’olib davlatlarning o’zlari o’rtasida, kapitalistik davlatlar bilan SSJI o’rtasida ziddiyatlar kuchayib bordi.

Bir tomondan g’olib davlatlar «Versal Vashington» sistemasini saqlab qolishiga harakat qilishsa, ikkinchi tomondan Germaniya va uning ittifoqchilari bu sistema shartlarining bekor qilinishi uchun, ilgari mavqeilarini tiklab olib, o’ch olishni o’ylar edilar. O’z navbatida bunday holat Germaniyada, Parij sulh konfrentsiyasining natijalaridan naroz bo’lgan Italiyada fashizmning vujudga kelishiga olib keldi.

Urushdan keyingi xalqaro munosobatlarni tartibga solib turishi uchun tuzilgan Millatlar Ittifoqi Angliya va Frantsiya davlatlarining tipik tashkilotiga aylandi. Bu tashkilot qurolsizlanishi masalalarini hal qilmadi, tinchlik va xafsizligini ta’minlash uchun, fashizm xavfining oldini olib qolish uchun keskin choralar ko’rmadi.

XX asr 30 yillari boshlariga kelib, notekis taraqqiyotning keskinlashishi davlatlar o’rtasidagi ziddiyatlarni chuqurlashtirib yubordi. Versal-Vashington sistemasini yangi sharoitlarga mos kelmay qola boshladi. Imperialistik Yaponiya Vashington sistemasidan, fashistik Germaniya va Italiya Versal sistemasidan mutlaqo noroz bo’ldi. Yaponiya Osiyoda va Tinch okeanda, Gitler Germaniyasi jahonga xukmronlik qilishga zo’r berib urindi. Ular o’zaro til biriktirib dunyoni qaytadan taqsimlab olishni maqsad qilib qo’yidilar. Yirik kapitalistik davlatlar-AQSh, Angliya va Frantsiya o’z pozitsiyalarini saqlab qolishi hamda yangi pozitsiyalarni egallash uchun zo’r berib

xarakat qilishdi. Bu davlatlar keskinlashib borayotgan ziddiyatlarni Xitoy va Sharqiy Evropa davlatlari hisobiga, birinchi navbatda SSJI hisobiga bartaraf qilishga harakat qildilar.

O'z navbatida SSJI ham dunyo buyuk davlatlari siyosatida faol qatnashishga va mavjud bo'lgan ziddiyatlarni o'zidan uzoqlashtirishga harakat qildi. Ikkinchi jahon urushi arafasidagi xalqaro vaziyatdagi yirik davlatlarning ishtiroki, xuddi teatr sahnasida rol bajarayotgan aktyorlarni eslatardi. Hamma narsa sahnada aktyorning rolni mahorat bilan o'ynashiga bog'liq bo'lib qolgan edi. Bir tomondan Versal-Vashington sistemasi bunyodkorlari-Angliya, Frantsiya va AQSh davlatlari bilan fashist davlatlari -Germaniya, Yaponiya va Italiya davlatlari o'rtasida, ikkinchi tomondan SSJI bilan Angliya, Frantsiya va AQSh davlatlari o'rtasida, uchunchi tomondan SSJI bilan fashist davlatlari o'rtasida diplomatik kurashlar kuchayib bordi. O'z navbatida bu ikkinchi jahon urushining ham tayyorlab borilganini bildirardi. Pirovardida fashizm kuchlar bilan antifashistik tinchliksevar kuchlar o'rtasida insoniyat tarixida hali shu vaqtgacha yuz bermagan dahshatli to'qnashuv yuz berdi.60 milliondan ortiq kishining yostig'ini quritgan ikkinchi jahon urushi fashizm kuchlarining mag'lubiyati bilan tugadi. Butun tinchliksevar kuchlar g'alabaning 60 yilligini nishonlagan hozirgi paytida dunyo urushqoqlari qizg'inbarot urushning dahshatlarini ko'z oldilaridan bir o'tkazib qo'ysalar bo'lardi.

INFORMATSION-METODIK TA'MINOT

I Asosiy adabiyotlar:

1. Nuriddinov Z.R.G'arb mamlakatlarining eng yangi tarixi. (1917-1939) T., 1963
2. Aleksandrov V. Noveyshaya istoriya stran Evropo' i Ameriki (1945-1986 gg.) M., 1988
3. Istoriya noveyshego vremeni stran Evropo' i Ameriki. 1918-1945 gg. M., 1989 g.
4. V.K. Furaev. Eng yangi tarix I kism T. 1995.
5. Tso'gankov P.A. Mejdunarodno'e otnosheniya. M., 1996
6. G.A.Xidoyatov, X.G.Gulamov. Vsemirnaya istoriya noveyshey period Evropa i SShA posle vtoroy mirovoy voyno' (1945—1995 gg.). T., 1999
7. Yazkov E.F. Istoriya stran Evropo' i Ameriki v noveyshee vremya.1918 -1949 gg. M.,2000.
8. A.G.Xolliev, A.S.Tato'baev. Istoriya mejdunarodno'x otnosheniy i diplomatii T., 2002
9. X.Kichkilov, E.Nuriddinov, M.Lafasov. G'arb mamlakatlarining eng yangi tarixi (1918-1945 yillar). T., 2006

II Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Karimov I.A. O'zbekiston kelajagi buyuk davlat. T., 1992.
2. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T. 1995.
3. Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. T.,“O'zbekiston”. 1996
4. I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T., 1997
5. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T., “Sharq”, 1998.
6. Muxammad as-Sayid Salim Ibraxim Arafat, Ne'matulla Ibragimov Salix Inogamov. Uzbekistan: gosudarstvo i ego lider. T., 1999
7. Yakin va urta Shark mamlakatlari. Basistaya Yu.I. T.,1960.
8. I.N. Ruzvelt, Cherchil i vtoroy front. M.,1965.
9. Siyosiy partiyalar -Sparovochnik T. 1968.
10. V.G. Truxanovskiy Antoni Iden M.,1976 y.
11. Sshunov V.N. Noveyshaya istoriya Frantsii. M.,1979.
12. Navikov G.N. Gollizm posle de Golya. M.,1984.
13. G.K. Jukov. Vospominaniya i razmo'shlenie . M.-1985.
14. V.L. Malkov ,F.Ruzvelt "Problemo' vnutrennoy i politiki i diplomatii.M1988.
15. A. Chakovskiy, Galaba siyosiy ocherk. M -1991.
16. Kissindjer Genri. Diplomatiya. M., 2003
17. Zbignevev Bjezinskiy. Velikaya shaxmatnaya doska (Gospodstvo Ameriki i ego geostrategicheskie imperativo'). M., 2004

III . Internet saytlari.

<http://historic.ru/>
<http://www.istmira.com/>
<http://www.world-history.ru/>
<http://worldhist.ru/>
<http://hist1.narod.ru/>
<http://mgimou.narod.ru/32.htm>

<http://www.gov.uz/>
<http://www.mfa.uz/>
<http://www.ddsmfa.uz/>

<http://www.jahonnews.uz/>
<http://www.uwed.uz/>

<http://www.gduportal.uz/>
<http://www.edu.uz/>
<http://www.ziyonet.uz/>

GLOSSARIY

A

Agressiya (lot. *aggressio*) – xalqaro munosabatlarda qurolli kuchlarning huquqqa xilof ravishda qo'llanilishi. 1974 yilda BMT Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilingan *Agressiya ta'rif* agressiyaga – biror-bir davlatning boshqa davlatning suvereniteti, hududiy daxlsizligi yoki siyosiy mustaqilligiga qarshi yoki o'zga bir tarzda BMT Nizomiga zid ravishda qurolli kuchlarni qo'llash tarzida izoh beradi. Mazkur hujjat BMT Nizomining 39-moddasida belgilab berilgan «agressiya akti» atamasi mazmunini yanada boyitib, quyidagi hatti-harakatlarni ham agressiya akti sifatida baholaydi: a) biror-bir davlat qurolli kuchlarining boshqa bir davlat hududiga bostirib kirishi yoki hujumi, yoinki har qanday muvaqqat xarakteriga ega bo'lishiga qaramay bunday bostirib kirish yoki hujum oqibatidagi har qanday harbiy okkupatsiya, yoinki boshqa davlat hududi yoki uning qismini kuch ishlatish orqali anneksiya qilish; b) davlat qurolli kuchlari bilan boshqa davlat hududini qurolli kuchlar yordamida bombardimon qilish yoki bir davlatning boshqa bir davlat hududiga qarshi har qanday tarzda qurol ishlatishi; c) boshqa davlat tomonidan o'zga davlat portlari yoki qirg'oqlarini qurolli kuchlar yordamida qamal qilish; d) bir davlat qurolli kuchlarining boshqa davlatning quruqlik, dengiz yoki havo kuchlari, yoinki dengiz va havo flotiga hujumi; e) imzolangan shartnoma asosida boshqa davlat hududida joshlashgan biror-bir davlat qurolli kuchlarining mazkur shartnomada belgilangan shartlarni buzish orqali qo'llanishi yoki shartnoma muddati tugagan bo'lishiga qaramay ushbu davlat hududida belgilangan muddatdan ortiq turib qolishi; f) davlatning o'zga bir davlatning unga berilgan hududidan uchinchi bir davlatga agressiya aktini sodir etish uchun foydalanishga imkoniyat berish bilan bog'liq xatti-harakati; g) davlat yoki davlat nomidan boshqa davlatga qarshi yuqorida sanab o'tilgan holatlarga tenglashtirilgan, og'ir salbiy oqibatlarni yuzaga keltirish yoki ushbu jarayonlarda sezilarli darajada ishtirok etish maqsadida qurolli kuchlarni qo'llash aktlarini amalga oshiruvchi qurolli to'dalar, guruhlar va muntazam kuchlar yoki yollanma shaxslarni yuborish. Ushbu holatlar agressiya aktini belgilovchi yakuniy ro'yxat emas. Bosh Assambleyaning nomi tilga olingan hujjatining 4-moddasi BMT Xavfsizlik Kengashiga boshqa holatlarni ham agressiya akti sifatida baholash vakolatini beradi. Ta'kidlash joizki, Uchinchi dunyo davlatlarining *Agressiya ta'rif* loyihasini ishlab chiqish jarayonida «iqtisodiy agressiya»ni ham «agressiya» tushunchasiga kiritish taklifi inobatga olinmay qoldi. Qarang: *Bevosita agressiya va Bilvosita agressiya*

Bilvosita agressiya (Agressiya kosvennaya) – rasman biror-bir davlatning muntazam qurolli kuchlari tarkibiga kirmaydigan kuchlar tomonidan boshqa davlat suvereniteti, hududiy daxlsizligi yoki siyosiy mustaqilligiga qarshi amalga oshiriladigan agressiya akti. BMT Bosh Assambleyasining 1974 yilda qabul qilingan *Agressiya ta'rif*ning 3-moddasiga (g bandiga) muvofiq mazkur (irregulyar) kuchlarga «qurolli to'dalar, guruhlar va muntazam kuchlar yoki yollanma shaxslar» kiradi. Bugungi kunda ular qatoriga agressiya aktiga tenglashtiriladigan darajada jiddiy ahamiyat kasb etuvchi harakatlarni sodir etgan terroristik tashkilotlarni ham kiritish mumkin. Bilvosita agressiyaning xususiyati shundaki, ingliz tilida *proxies* iborasi bilan izohlanuvchi «uchinchi kuchlar» o'zga bir davlatga qarshi agressiya aktini muayyan davlat hududidan yuborilgani va ushbu davlat nomidan harakat qilgani holda amalga oshiradilar. Irregulyar kuchlardan foydalanish davlatlarga dushman bilan to'g'ridan-to'g'ri harbiy to'qnashuvga kirishmaslik yoki u bilan keng qamrovli harbiy harakatlarni olib bormaslik imkoniyatini beradi. Qarang: *Agressiya*.

Bevosita agressiya (Agressiya pryamaya) – biror-bir davlat muntazam qurolli kuchlari tomonidan boshqa davlat suvereniteti, hududiy daxlsizligi yoki siyosiy mustaqilligiga qarshi amalga oshiriladigan agressiya akti. BMT Bosh Assambleyasining 1974 yilda qabul qilingan *Agressiya ta'rif*ning 3-moddasida (a-e bandlari) bevosita agressiya sifatida baholanishi mumkin bo'lgan agressiya aktlari qayd qilib o'tilgan. Qarang: *Agressiya*.

Agressor – agressiya aktini sodir etgan davlat. Agressiya ta’rifidan kelib chiqadiki, davlat mazkur xalqaro jinoyatning yagona sub’ekti sifatida e’tirof etiladi. Ushbu o’rinda ikki holatga e’tiborni qaratish lozim: birinchidan, qurolli kuchlar institut sifatida suveren davlatga tegishli; ikkinchidan, agressiya jinoyatining ob’ekti hisoblanmish *suverenitet, hududiy daxlsizlik va siyosiy mustaqillik* o’z navbatida davlatlarning mavjudligini belgilab beruvchi fundamental omillar hisoblanadi. Qarang: *Agressiya*.

Aktor (ing. Actor) – xalqaro munosabatlar ishtirokchilarini anglatuvchi umumlashma atama. Aktor, odatda, xalqaro munosabatlarda hal qiluvchi va muayyan ahamiyat kasb etuvchi faoliyat yurita oladigan ishtirokchilarga nisbatan qo’llaniladi. Biroq bu cheklov emas. Ayni paytda ushbu iborani xalqaro munosabatlarning har qanday ishtirokchisiga nisbatan ham qo’llash mumkin. Umumlashma atama sifatida uni davlatlar, xalqaro tashkilotlar va organlar, xalqaro moliyaviy institutlar, transmilliy kompaniyalar va shu kabilarga nisbatan qo’llash mumkin. Aktor, o’z navbatida, xalqaro tizim ishtirokchilarini, ularning ierarxiyasiga urg’u bermagan va ajratmagan holda, keng talqin etadi.

Alyans (fr. Alliance) – xalqaro munosabatlarda ikki va undan ortiq davlatning shartnoma asosidagi birlashmasi. Alyans, birinchi navbatda, davlatlarning mudofaa ittifoqi bo’lib, ishtirokchi davlatlarga qurolli hujumga uchragan a’zo-davlatga harbiy yordam ko’rsatish majburiyatini yuklaydi. Alyans o’zaro munosabatlarda kuchlar muvozanatini ta’minlash va G’yoki unga urinishni namoyon etadi.

ANZYuS – 1951 yil 1 sentyabr kuni San-Frantsisko shahrida imzolangan *Xavfsizlik haqidagi shartnoma* yoki *Tinch okeani xavfsizlik pakti* asosida faoliyat yurituvchi kollektiv mudofaa tizimi. Tinch okeanida tinchlikni mustahkamlash va xavfsizlikni ta’minlash Shartnomaning asosiy maqsadi sifatida belgilab qo’yilgan. Tashkilot nomi shartnoma ishtirokchilarining – Avstraliya, Yangi Zelandiya va AQSh – ingliz tilidagi nomlarining bosh harflaridan olingan. ANZYuSning asosiy organi Kengash hisoblanadi. 1985 yilda Yangi Zelandiya hukumati Tinch okeanining yadrosiz hudud maqomiga qo’shilishini ma’lum qildi va yadro quroliga ega AQSh kema va samolyotlarini o’zining port va aerodromlariga kirishini ta’qiqqlab qo’ydi. Natijada, shartnomaga a’zo bu ikki davlat o’rtasida nizo paydo bo’ldi va 1986 yilda AQSh Yangi Zelandiyaga nisbatan shartnomada belgilab qo’yilgan o’z majburiyatlari ijrosini to’xtatib qo’ydi. Ayni paytda ushbu mamlakat shartnomaning de-yure ishtirokchisi bo’lib qolmoqda, biroq, de-fakto ANZYuS ikki tomonlama: AQSh - Avstraliya formatida faoliyat yuritmoqda. Avstraliya va Yangi Zelandiya qurolli kuchlari birgalikda 1965-1973 yillarda Vetnamdagi qurolli to’qnashuvda ishtirok etdilar. 2001 yil 11 sentyabr voqealaridan so’ng Avstraliya qurolli kuchlari Shartnomaning kollektiv o’zini-o’zi mudofaa qilish bandiga binoan Afg’onistondagi harbiy harakatlarda ishtirok etmoqda.

Anklav (fr. Enclave) – boshqa davlat hududi bilan qurshab olingan davlat hududining bir qismini anglatuvchi xalqaro-huquqiy atama. Anklav qaysi davlatga tegishli va uning yurisdiksiyasi ostida bo’lsa, o’sha davlatning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Agar mazkur hududga dengiz yoki quruqlik koridori orqali o’tish mumkin bo’lsa, u holda bunday hudud yarim anklav deb ataladi. Anklav davlatlarning o’zaro munosabatlarida, ayniqsa chegaralarni delimitatsiya va demarkatsiya qilish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Markaziy Osiyoda sakkizta anklav mavjud. Ularning barchasi Farg’ona vodiysida joylashgan: Barak (Qirg’iziston anklavi) – O’zbekiston hududida, So’x, Shoximardon, Tosh-tepa va Cho’ng’ara (O’zbekiston) hamda Vorux va Qalacha (Tojikiston) - Qirg’iziston hududida, Sarvak (Tojikiston) – Namangan viloyatining Pop tumanida joylashgan. Markaziy Osiyoda hududi jihatdan eng katta anklav So’x hisoblanib, uning hududi 325 kv. km. va aholisi taxminan 60 mingdan ortiq kishini tashkil etadi. Odatda, anklavning xalqaro-huquqiy maqomi, uning xavfsizligini ta’minlashda qurolli kuchlarning joylashtirilishi hamda anklavni

mamlakatning asosiy qismi bilan bog'lovchi transport koridorining huquqiy holati alohida hukumatlararo bitimlar asosida belgilanadi.

B

Kuchlar muvozanati (Balans sil) – bu xalqaro munosabatlarda davlat (yoki davlatlar guruhi) harbiy-siyosiy (iqtisodiy) kuchining shunday taqsimlangan holati bo'lib, bunda hech bir davlat (yoki davlatlar guruhi)ning boshqalarga real harbiy tahdid solishining imkoni bo'lmaydi. Odatda, kuchlar muvozanati davlatlarning harbiy salohiyatini kuchaytirish, hududni egallash, zamonaviy qurollarni qo'lga kiritish, o'zaro yordam haqidagi shartnomalarni tuzish yoki ittifoqlarni yaratish orqali ta'minlab kelingan. Bugungi kunda turli universal va mintaqaviy mexanizmlar xalqaro munosabatlarda muvozanatni ta'minlashning muhim vositasi sifatida namoyon bo'lmoqda.

Bolqonlashuv (Balkanizatsiya) – mintaqa yoki ko'p millatli davlatni kichik mustaqil va yarim mustaqil, o'zaro dushmanona kayfiyatda bo'lgan siyosiy birliklar yoki kuch markazlariga bo'linishini anglatuvchi atama. Tarixda «bolqonlashuv» mustamlaka siyosatning «bo'lib tashla va hukmronlik qil» shaklini ifodalab kelgan. Dastlab, «bolqonlashuv» atamasi XIX asr oxirida Rossiya imperiyasining Bolqon yarim oroli davlatlari – Albaniya, Bolgariya, Gretsiya, Ruminiya va Yugoslaviyaga hamda Birinchi Jahon urushi so'ngida, Usmonlilar imperiyasining tugatilishi oqibatida, Bolqonni etnik va siyosiy jihatdan bo'linishiga nisbatan olib borgan siyosatni ifodalashda qo'llanilgan. Bugungi kunda ushbu atama bilan ko'p millatli davlatlarning parchalanib ketishi, etnik tozalashlar va fuqarolar urushlari nazarda tutiladi.

Yadrosiz xudud (Bezyadernaya zona) – xalqaro shartnoma asosida yadro qurolini ishlab chiqarish, joylashtirish hamda sinashni ta'qiqlovchi rejim o'rnatilgan hudud. Yadrosiz hudud xalqaro (yalpi) va mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi. Ayni paytda jahonda oltita yadrosiz hudud mavjud – Antarktika (Antarktika to'g'risidagi shartnoma, 1959 y.), Afrika (BMT Bosh Assambleyasi Rezolyutsiyasi, 1961 y.), Lotin Amerikasi (Lotin Amerikasida yadro qurolini ta'qiqlash to'g'risidagi shartnoma yoki Tlatelolko shartnomasi, 1967 y.), Janubiy Tinch okeani yadrosiz hududi (Raratonga shartnomasi, 1985 y.), Janubiy Sharqiy Osiyo yadrosiz hududi (Bangkok shartnomasi, 1995 y.) va Markaziy Osiyo yadrosiz hududi (Markaziy Osiyoda yadro qurolidan xoli hududni yaratish to'g'risidagi shartnoma, 2007 y.). Yadro qurolining mavjud bo'lmasligi hamda postsovet makonida «yadro quroli ustidan yagona nazorat»ning saqlab qolinishi zaruriyati (MDHni barpo etish to'g'risidagi shartnomaning 7-moddasi) Markaziy Osiyoda mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi. MDH Davlat boshliqlari kengashi yig'ilishida (6 iyul 1992 y.) Yadro qurolini tarqatmaslik to'g'risidagi shartnomaga binoan, Rossiya SSSRning me'rosxo'ri sifatida e'tirof etildi. Yadro quroli joylashtirilgan sobiq ittifoqdosh respublikalar o'z hududidagi mavjud yadro qurollari zaxiralarini Rossiya Federatsiyasiga taqdim etish majburiyatini oldilar. 1995 yilning bahoriga kelib ushbu jarayon tugatildi. Markaziy Osiyo xavfsizligi nuqtai-nazaridan yadro quroli va uni tayyorlash qismlarining yo'qligi: 1) Markaziy Osiyoda harbiy-strategik muvozanatning o'rnatilishi va saqlanishini; 2) Markaziy Osiyoda yadro qurolidan xoli hududni barpo etish borasidagi mintaqa davlatlari tashabbuslarini amalga oshirilishida qulay shart-sharoitlarning yaratilishini; 3) terroristik tashkilotlarning yadro texnologiyalariga erishish bilan bog'liq holatlarni bartaraf etilishini kafolatlar edi.

V

Buyuk davlatlar (Velikie derjavo') – o'zlarining harbiy-siyosiy va iqtisodiy salohiyati bilan xalqaro munosabatlar tizimida muhim o'rin tutuvchi davlatlar. Birinchi marotaba 1815 yil Vena kongressida Evropaning besh davlati – Avstriya, Britaniya, Prussiya, Rossiya va Frantsiya – mintaqada tartibni saqlashda etakchi o'rinni egallash maqsadida o'zlariga Buyuk davlat maqomini beradilar. XIX asr mobaynida ular kuchlar muvozanati asosida Evropada barqarorlikni ta'minlashga erishadilar. XX asrda Buyuk davlat maqomi, avval, Millatlar Ligasi, so'ngra BMT tizimida

institutsionallashtirildi. Ayni paytda BMT Xavfsizlik Kengashining besh doimiy a'zosi – Buyukbritaniya, Xitoy Xalq Respublikasi, Rossiya (1991 yil 25 dekabrigacha – SSSR), AQSh va Frantsiya ushbu maqomga ega. Buyuk davlatlar xalqaro hamjamiyatning boshqa a'zolariga nisbatan qator siyosiy-huquqiy imtiyozlarga ega. Jumladan, veto huquqi, «yaderoviy klub»ga rasmiy a'zolik, xalqaro munosabatlarda kuchni qo'llash borasida (BMT Nizomi qoidalariga muvofiq) mutlaq huquq, Xavfsizlik Kengashi qarorlarining davlatlardan ustunligi va boshq. Zamonaviy davlatlararo tizimda Buyuk davlatlar institutining saqlanib qolishi hozirgi xalqaro munosabatlarning tabiati va voqeligi bilan izohlanadi.

Versal shartnomasi (Versalkiy dogovor) – Birinchi jahon urushini rasman tugallagan Parij tinchlik konferentsiyasining (1919-1920 yy.) tarkibiy qismi sifatida Evropaning qudratli davlatlari tomonidan imzolangan bitim. Versal shartnomasining asosiy qoidalari Evropada hududiy o'zgarishlarga, birinchi navbatda, Germaniya erlariga oid edi. Ushbu o'zgarishlar natijasida: Elzas va Lotaringiya Frantsiyaga, Eypen va Malmedi okruglari Belgiyaga, Saar viloyati Millatlar Ligasi nazorati ostiga o'tdi; Reyn daryosi bo'yi quolsizlantirildi, Polshaga Boltiq dengiziga chiqish uchun yo'lak ochib berildi, Gdansk shahri Millatlar Ligasi maxsus vakili nazorati ostidagi «erkin shahar» bo'lib qolishi kerak edi; Germaniyaning Avstriya bilan ittifoqi man etiladi. Natijada Germaniya o'z hududining 13,5 %, aholisining 10 % dan mahrum bo'ladi. Uning barcha koloniyalari Millatlar Ligasi mandati ostiga o'tadi. Germaniya armiyasining soni 100 ming kishigacha cheklanadi, shuningdek, harbiy safarbarlik, flot va havo kuchlari ham hajmda ham harbiy salohiyatda keskin cheklovlarga uchradi. 440-moddadan iborat bo'lgan shartnomaning 231-moddasi (Harbiy ayb bandi) eng munozarali hisoblanib, urush oqibatida yuzaga kelgan barcha yo'qotish va zararlar Germaniya zimmasiga yuklatiladi. Tadqiqotchilar ushbu hujjat «tinchlik shartnomasi»ning eng yorqin misollaridan biri sifatida ta'kidlab, kelgusi urushlar uchun dastlabki shart-sharoitlarni yaratib berishini aytadilar.

Vestfal sulhi (Vestfalskiy mir) – O'ttiz yillik urushni (1618-1648 yy.) yakunlovchi shartnomalar majmui. Mutaxassislarining tasdiqlashicha, zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimi Vestfal sulhidan boshlanadi. Vestfal sulhining o'ziga xos natijalari sifatida quyidagilar qayd qilish mumkin: Gabsburglar sulolasining davlatlardan ustun turuvchi imperiyani barpo etishiga qarshi antigegemonistik kurashning kuchayishi; Ispaniya hukmronligining inqirozi ibtidosi; Germaniyani bo'lib tashlash orqali yagona Germaniya davlatini barpo etilishini yana ikki yuz yilga kechiktirib yuborilishi; Evropaning qudratli davlati sifatida Frantsiyaning yuksalishi. Vestfal sulhi zamonaviy davlatlararo munosabatlarning qator huquqiy va siyosiy printsiplarini mustahkamladi. Vestfal sulhi printsiplial yoki hududiy suverenitetga asoslangan jamiyatlar holatini tan oldi, davlatlar mustaqilligi va ularni boshqalar tomonidan hurmat qilinishi shart bo'lgan huquqlarga egaligini belgilab qo'ydi. Mazkur sulh oliy arbitr sifatida Xristian dunyosida hukmron bo'lgan O'rta asrlarga xos dinning universal hokimiyati g'oyasini xalqaro munosabatlarning dunyoviy tushunchasi bilan almashtirdi. Ta'kidlash joizki, Vestfal sulhi tomonidan o'rnatilgan davlat tizimi, birinchi navbatda, xristian dini va evropaga tegishli bo'lgan. Harbiy aralashuvni (interventsiyani) amalga oshirmaslikka oid qoidalar kodifikatsiyasi Islom olami va dunyoning boshqa qismiga tegishli emas edi. Shunday bo'lsada, Vestfal sulhi har biri muayyan hudud ustidan mutlaq nazorat huquqiga da'vogar bo'lgan suveren davlatlarning zamonaviy tizimini yaratib berdi.

Harbiy baza (Voennaya baza) – harbiy-strategik jihatdan qulay joylashgan hamda davlat qurolli kuchlari kuch va vositalarining doimiy va muvaqqat joylashtirilishini ta'minlovchi maxsus jihozlangan rayon. Harbiy baza davlat hududida yoki uning tashqarisida barpo etilishi mumkin. O'zga davlat hududida joylashtirilgan harbiy baza maqomi alohida davlatlararo bitim asosida belgilanadi. Bunday harbiy baza, odatda, eksterritoriallik huquqidan foydalanadi, ya'ni uning harbiy xizmatchilariga alohida, mahalliy jinoiy va fuqarolik sudlariga tortilmaslik huquqi beriladi. Ayni paytda Markaziy Osiyo davlatlari hududida xorijiy davlatlarning uchta harbiy bazasi mavjud:

Qirg'iziston va Tojikistonda joylashgan ikkita harbiy baza Rossiya Federatsiyasiga, Qirg'izistondagi Manas harbiy bazasi AQShga tegishli. Qirg'iz Respublikasi bir vaqtning o'zida ham Rossiya ham AQSh harbiy bazalari joylashgan jahondagi yagona davlat hisoblanadi.

Harbiy-siyosiy blok (Voenno-politicheskiy blok) – biror-bir davlatga yoki davlatlar guruhiga qurroli qarshi turish maqsadida tuzilgan davlatlarning harbiy-siyosiy uyushmasi. Mazkur atama bir-biriga qarama-qarshi turgan ikki mafkuraviy tizim mavjud bo'lgan «sovuq urush» davrida keng qo'llanib kelingan. Harbiy-siyosiy bloklar AQShG'SSSR va ularning ittifoqchilari timsolidagi harbiy tahdidni bartaraf etish maqsadida tuzilgan. Ushbu mazmunda, harbiy-siyosiy blokka «sovuq urush» davri mahsuli hamda mazkur davr xususiyatini o'zida namoyon etuvchi hodisa sifatida qarash mumkin. Ikki qutbli tizimning barham topishi natijasida «dushman timsoli» yo'q bo'ldi, ayrim harbiy-siyosiy bloklar (xususan, Varshava shartnomasi tashkiloti) tugatildi yoki boshqa mintaqaviy tuzilmalar tarkibiga kirdi (masalan, G'EH EIga), uchinchilari esa (masalan, NATO) transformatsiya jarayonini boshdan kechirmoqda. Hozirgi davrda an'anaviy harbiy-siyosiy bloklarga nisbatan asosan zamonaviy xalqaro munosabatlar voqeligiga javob beruvchi «harbiy-siyosiy ittifoq» atamasi keng qo'llanilmoqda. Qarang: *Harbiy-siyosiy ittifoq*.

Harbiy-siyosiy ittifoq (voenno-politicheskiy soyuz) – BMT Nizomining 51-moddasiga muvofiq, o'zini-o'zi kollektiv mudofaa qilish huquqini amalga oshirish maqsadida tuziladigan davlatlarning shartnomaviy birlashmasi. Harbiy-siyosiy ittifoqning bosh maqsadi unga a'zo davlatlarni tashqi harbiy tahdidlardan himoya qilish hisoblanadi. Harbiy-siyosiy ittifoqlar tashkiliy-huquqiy jihatdan ikki shaklga ega: formal va neformal, ya'ni xalqaro tashkilotlar doirasida hamda shartnoma asosida faoliyat yurituvchi. Odatda, harbiy-siyosiy ittifoqlar mintaqa darajasida faoliyat olib boradilar. Ularga: NATO, KXShT, ANZYuS va boshqalarni kiritish mumkin. Biroq, mazmunan BMT Nizomining VIII bobiga binoan mintaqaviy tashkilotlar sifatida ko'rilmagan harbiy-siyosiy ittifoqlar bugungi kunda mintaqaviy va xalqaro xavfsizlikni ta'minlashning muhim mexanizmlariga aylanib bormoqda. Bugungi kunda NATO va KXShT – an'anaviy harbiy-siyosiy ittifoqlar – EI, MDH, ADT, AI va shu kabilar qatorida BMT va mintaqaviy tashkilotlarning doimiy uchrashuvlarining ishtirokchisi sanaladi. Qarang: *Harbiy-siyosiy blok*.

Qurolli hujum (Voorujennoe napadenie) – davlatning BMT Nizomi qoidalariga zid ravishda muntazam va irregulyar kuchlardan foydalangani holda boshqa davlatga nisbatan qurolli kuchlarni qo'llashi. Qurolli hujumga uchragan davlat BMT Nizomining 51-moddasiga muvofiq o'zini-o'zi mudofaa qilish huquqiga, ya'ni agressiya aktiga nisbatan qurolli (javob) choralari qo'llash huquqiga ega bo'ladi. Qurolli (javob) choralari ikki tashkiliy-huquqiy shaklda amalga oshiriladi: yakka yoki kollektiv tartibda. Qurolli hujumni tashkil etuvchi faoliyat doirasi BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1974 yilda qabul qilingan *Agressiya ta'rifining* 3-moddasida qayd qilingan bo'lib, o'z ichiga bevosita va bilvosita agressiya hamda agressiyada ishtirokchilikni qamrab oladi.

Qurolli kuchlar (Voorujenno'e silo') – davlatning muntazam va nomuntazam harbiy qismlari. Muntazam qurolli kuchlar davlat suvereniteti, hududiy yaxlitligi va konstitutsiyaviy tuzumini tashqi harbiy tahdidlardan himoya qilish maqsadida davlat tomonidan tuziladi va ta'minlab turiladi. Uning tarkibiga qo'shin uyushmalari, qo'shilmalari, qismlar va boshq. kiradi. Nomuntazam qurolli kuchlar sifatida, odatda, ko'ngillilar, partizanlar va qo'zg'olon ko'targan aholi tushuniladi. Milliy qurolli kuchlar bilan bir qatorda, xalqaro tashkilotlar boshqaruv organlari ostida faoliyat yurituvchi tashkilotga a'zo-davlatlar Qurolli kuchlarini birlashtiruvchi xalqaro Qurolli kuchlar ham mavjud (masalan, BMT Qurolli kuchlari). Birlashgan qurolli kuchlar, shuningdek, BMT Nizomining 51-moddasiga muvofiq o'zini-o'zi kollektiv mudofaa qilish maqsadida mintaqaviy tashkilotlar doirasida ham tuzilishi mumkin.

Tahlika (Vo'zov) – bevosita muayyan tahdid xarakteriga ega bo'lmasada, biroq, shubhasiz ravishda oldini oluvchi va bartaraf etuvchi chora-tadbirlarni amalga oshirilishini talab etuvchi holatG'hodisaG'vaziyat yoki ularning majmui. Tahlikani bartaraf etish uchun uzoq muddatli iqtisodiy, tashkiliy-huquqiy, ijtimoiy, gumanitar va boshqa shu kabi chora-tadbirlar tizimi zarur bo'ladi.

G

Genotsid (grek. Genos - qavm, qabila; lot. Caedo - o'ldiraman) – g'arazli maqsadda milliy, etnik, irqiy yoki diniy guruhlarini qirib yuborish shaklida namoyon bo'luvchi xalqaro jinoyat. *Genotsid jinoyatini oldini olish va unga nisbatan jazo to'g'risidagi konvensiya* (1948 y.) bu boradagi asosiy xalqaro-huquqiy hujjat hisoblanadi. Quyidagi xatti-harakatlar mazkur jinoyatni tashkil etadi: 1) milliy, etnik, irqiy yoki diniy guruh a'zolarini o'ldirish; 2) ularga jiddiy ruhiy yoki tan jarohati etkazish; 3) ularni to'liq yoki qisman jismoniy yo'qotishga qaratilgan hayotiy shart-sharoitlarni yaratish; 4) bu kabi guruhlarda farzand tug'ilishini oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish; 5) bir guruh bolalarini zo'ravonlik bilan tortib olish va boshqa guruh vakillariga berish. Xalqaro huquq genotsidni sodir etgan davlatga nisbatan siyosiy javobgarlikni hamda genotsid va u bilan bog'liq xatti-harakatlarni tashkillashtirish va amalga oshirishda ishtirok etgan jismoniy shaxslarga nisbatan jinoiy javobgarlikni nazarda tutadi. Genotsid xalqaro jinoyat sifatida Xalqaro jinoyat sudi Statutida belgilab qo'yilgan.

Gollizm – tashqi siyosiy kontsepsiya, frantsuz davlat, harbiy va siyosiy arbobi Sharl de Gollning (1890-1970 yy.) siyosiy merosi. Gollizm Frantsiyaning Evropa va jahon siyosatida tutgan mustaqil o'rniga alohida urg'u beradi. Evropada integratsiyaviy jarayonlarni jadallashtirish sharoitida Gollizm davlatlardan ustun turuvchi vakolatli institutlar hamda Evropa davlatlari ichki ishlariga AQShning faol aralashuviga qarshi turib, Evropa davlatlarining konfederativ munosabatlarini rivojlantirishni yoqlab chiqadi. Gollizm Frantsiyaning yadroviy maqomini qo'llab-quvvatlaydi. 1966 yilda Frantsiya NATOning harbiy tuzulmasidan chiqishi, mazkur tashkilotga tegishli uning hududida joylashgan barcha harbiy bazalar va Parijdagi qarorgohini (shtab-kvartirasini) yopish haqidagi qarorni qabul qiladi. 2009 yilda NATOning 60 yillik yubiley sammitida amaldagi Frantsiya prezidenti N.Sarkozi mamlakatni NATOning birlashgan harbiy qo'mondonlik tarkibiga qaytardi. 2001 yil 11 sentyabr voqealaridan so'ng Frantsiya qurolli kuchlari NATO qo'mondonligi ostida Afg'onistondagi harbiy operatsiyalarda ishtirok etishi uchun yuborildi.

Davlat chegarasi (Gosudarstvennaya granitsa) – suveren davlatning muhim belgisi bo'lib, uning yurisdiksiyasi chegaralarini belgilab beradi. Davlat chegarasi, inson "ixtirosi" va insoniyat tsivilizatsiyasi rivojlanishining o'ziga xos mahsuli bo'lib, zamonaviy xalqaro huquq va davlat tizimining shakllanishi bilan bevosita bog'liq hodisadir. Zero, mazkur institutning joriy etilishi milliy davlatlarning tashkil topishi, davlatchilik va hududiylik g'oyalarining hayotga tatbiq etilishi bilan bog'liq muayyan maqsadlardan kelib chiqadi. Demarkatsiya qilingan chegaralar va suverenlar o'rtasida demarkatsiya qilish bo'yicha qo'shma komissiyalarning paydo bo'lishi, birinchi navbatda, bugungi kunda bizga "davlat" atamasi bilan ma'lum bo'lgan yuqori darajada markazlashgan, hududiy belgilangan tuzulmani yaratishdek «buyuk loyiha»ni amalga oshirishga qaratilgan. Davlat chegarasi murakkab xalqaro-huquqiy hodisa hisoblanadi. Bir tomondan, davlat chegarasi davlatlararo konfliktlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin, ikkinchi tomondan, u muammolarning yuzaga kelishishini oldini oluvchi, davlatlararo munosabatlarning barqarorligini ta'minlovchi samarali vosita hisoblanadi. Chunki, chegaralar muayyan hudud doirasida davlat hokimiyatini o'rnatish orqali siyosiy hamjamiyatlar totuvligini ta'minlashga xizmat qiluvchi xalqaro normalar va institutlar tizimini yaratadi.

O'zbekiston Respublikasi davlat chegarasi (Gosudarstvennaya granitsa Respubliki Uzbekistan) – «O'zbekiston Respublikasi davlat chegarasi to'g'risida»gi qonun davlat chegarasini -

O'zbekiston Respublikasi hududi doirasini (quruqlikda, suvda, er ostida, havo bo'shligida) belgilovchi chiziqdan va bu chiziq bo'ylab o'tuvchi vertikal sathdan iborat deb belgilaydi. Davlat chegarasini belgilash va o'zgartirish O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga asosan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan amalga oshiriladi. O'zbekiston Markaziy Osiyoning geografik markazi sifatida mintaqaning barcha davlatlari bilan umumiy chegaraga ega. O'zbekiston Respublikasi davlat chegaralarining uzunligi taxminan 7000 km ni tashkil etib, shulardan: Qozog'iston bilan – 2376 km, Turkmaniston – 1878 km, Tojikiston – 1283 km, Qirg'iziston - 1295 km hamda Afg'oniston – 156 km. O'zbekiston Respublikasi davlat chegaralariga oid ma'lumotlar yakuniy emas, chunki mintaqada davlat chegaralari maqomini xalqaro-huquqiy rasmiylashtirish bilan bog'liq jarayon hali tugallangani yo'q. Shuning uchun chegaralarni delimitatsiya va demarkatsiya qilish jarayonida ushbu ma'lumotlarga ayrim o'zgartirishlarning kiritilishi ehtimoldan holi emas. Bugungi kunga kelib, O'zbekiston Respublikasi davlat chegaralarining shartnomaviy-huquqiy rasmiylashtirilishi uchta davlat – Afg'oniston, Qozog'iston va Turkmaniston bilan tugallangan. Afg'oniston bilan oldindan imzolangan tegishli xalqaro shartnomalar huquqiy vorisiylik asosida O'zbekiston uchun o'zining yuridik kuchini saqlab qoldi. Qozog'iston va Turkmaniston bilan davlat chegarasini delimitatsiya va demarkatsiya qilish bo'yicha tegishli shartnomalar imzolangan. Tojikiston va Qirg'iziston bilan chegaralarni delimitatsiya qilish jarayoni yakunlovchi bosqichiga kirdi.

Davlat (Gosudarstvo) – ob'ektiv ravishda alohida siyosiy-huquqiy xususiyat, ya'ni hududiy ustivorlik va xalqaro munosabatlarda mustaqillikni belgilab beruvchi suverenitet sohibi ekanligi bilan ajralib turadi. Suverenligidan kelib chiqib, davlat ipso facto xalqaro huquqning sub'ekti hisoblanadi. Davlat xalqaro xavfsizlik tizimida etakchi o'rinni egallaydi. Zero, xavfsizlikning tashkiliy-huquqiy asosini, kuch va vositalarini yaratish, xavfsizlik siyosatining ustivor yo'nalishlarini ishlab chiqish uning vakolati doirasidadir. Xalqaro munosabatlar ishtirokchilari doirasining kengayib borishi holatini inobatga olgani holda shuni ta'kidlab o'tish joizki, xalqaro huquq va xalqaro munosabatlarning suveren sub'ektlari, yalpi xavfsizlikni ta'minlanishiga ta'sir ko'rsatishning real mexanizmlariga ega bo'lgan davlatlar de-fakto ham milliy va mintaqaviy ham xalqaro xavfsizlikni ta'minlashda o'zlarining etakchilik maqomini saqlab qolmoqdalar. Xavfsizlikning mohiyati tegishli siyosiy-huquqiy hujjatlarda me'yoriy jihatdan mustahkamlab qo'yilgan manfaatlarni himoya qilishda namoyon bo'ladi. Voqelik shundayki, milliy manfaat suveren davlatgagina xos jihatdir. U xavfsizlik sohasidagi munosabatlarni harakatlantiruvchi kuch sifatida xalqaro munosabatlarning o'zga ishtirokchilari manfaatlariga nisbatan real ustunlikka ega.

Gumanitar intervensiya (Gumanitarnaya intervensiya) – inson huquqlarini keng miqyosda buzilishini bartaraf etish maqsadida suveren davlatning ichki ishlariga kuch ishlatish orqali aralashish. Aralashuvning boshqa shakllaridan farqli ravishda, gumanitar intervensiya kontseptsiyasi *gumanitar maqsadlarda qurolli aralashuv*ni nazarda tutadi. G.Grotsiy va E.De Vattel (XVII asr) xalqaro huquq bunday intervensiyani nafaqat man etadi, balki ayrim holatlarda qo'llab-quvvatlaydi deb yozishgan. Tabiiy huquqda gumanitar intervensiya aholiga uning etakchilari tomonidan amalga oshirilayotgan vahshiyliklarni oldini olish maqsadida qurolli aralashuvning mumkinligini tasdiqlovchi ma'naviy asosga ega bo'lgan. Mazkur yo'nalishda muayyan ijobiy siljishlar «sovuq urush»dan keyingi davrda sodir bo'ldi. BMT Bosh Kotibi Peres de Kuelyar (1991 y.): «Jabrangan va ezilganlarni himoya qilishda davlat chegaralari yoki huquqiy hujjatlar to'siq bo'lmasligi kerak» degan fikrlarni ilgari suradi. BMTning yana bir Bosh Kotibi Butros G'oliy (1992 y.) «Mazkur masala borasida davlat suvereniteti yangi mazmunga ega bo'lib bormoqda. Suverenitet nafaqat huquqlardan iborat, balki ham tashqi ham ichki ishlar uchun mas'uliyatni his qilishni anglatadi. Davlat suverenitetini buzish ilgari ham hozir ham g'ayriqonuniy faoliyat hisoblanadi. Biroq, suverenitet so'zini suiiste'mol qilish inson huquqlari va tinch hayotini tahlikaga solishga olib keladi. Fuqarolik urushlari faqatgina muayyan davlatning ichki ishi bo'lmay qoldi va ushbu urushlarda amalga oshirilayotgan vahshiyliklar dunyo xalqlarini tashvishga soladi» degan fikrni

bildirdi. Odatda, gumanitar intervensiya doirasida qurolli kuchlarni qo'llash uchun intervensiya amalga oshirilayotgan davlat hukumatining roziligini olish shart emas. BMT tajribasida, agar muayyan davlat fuqarolarining hayoti boshqa bir davlat hududida xavf ostida bo'lsa va mahalliy hukumat ularni yo himoya qila olmasligi yoki himoya qilishni istamasligi aniqlansa, ularni ozod qilish uchun kuchni qo'llashning mumkinligi o'z tasdig'ini topdi. Biroq, xalqaro munosabatlarda siyosiy rejimlarni o'zgartirish maqsadida gumanitar shiorlar niqobi ostida amalga oshirilgan intervensiyalarni ham kuzatish mumkin. Ushbu sohada shakllangan davlatlararo amaliyotni inobatga olgani holda ta'kidlab o'tish lozimki, bugungi kunda gumanitar intervensiyaning qonuniyligini belgilovchi huquqiy mezon BMT Xavfsizlik Kengashi rezolyutsiyasining mavjudligi hisoblanadi.

D

Chegaralarni delimitatsiya qilish (Delimitatsiya granits) – chegara chizig'ining o'tish joyini xaritaga tushirish orqali shartnomada belgilash. Davlat chegarasi chizig'i tushirilgan xarita chegaralarni delimitatsiya qilish to'g'risidagi shartnomaning tarkibiy qismi hisoblanadi. «O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to'g'risida»gi qonunga binoan, chegaralarni delimitatsiya qilish to'g'risidagi shartnomalar ratifikatsiya qilinishi lozim. Chegaralarni delimitatsiya qilish davlat chegaralarini joylarda xalqaro-huquqiy jihatdan rasmiylashtirilishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Qarang: *Chegaralarni demarkatsiya qilish*.

Chegaralarni demarkatsiya qilish (Demarkatsiya granits) – chegaralarni delimitatsiya qilish to'g'risidagi shartnoma hamda unga ilova qilingan xarita va izohlarga asosan davlat chegaralari chizig'ini joylarda belgilash. Davlat chegaralari chizig'i chegara belgilari bilan aniqlanadi. Chegaralarni demarkatsiya qilish maxsus tuzilgan qo'shma komissiya tomonidan amalga oshiriladi. Qo'shma komissiya faoliyati natijasida avval delimitatsiya qilish to'g'risidagi shartnomada belgilangan chegara chizig'iga ayrim o'zgartirishlar kiritilishi mumkin. Qarang: *Chegaralarni delimitatsiya qilish*.

Chegaralarni demilitarizatsiya qilish (Demilitarizatsiya granits) – xalqaro shartnomaga asosan davlat chegarasiga yaqin hududlardan qurolli kuchlarni olib chiqib ketish, harbiy istehkomlar va boshqa inshootlarni tugatishni nazarda tutuvchi atama. Chegaralarni demilitarizatsiya qilish to'liq va qisman bo'lishi mumkin. Markaziy Osiyoda chegaralarning demilitarizatsiyasi XXR bilan umumiy chegaraga ega bo'lgan mintaqa davlatlari o'rtasida «shaxxat beshligi» doirasida 1997 yilda imzolangan «*Chegara rayonlarda qurolli kuchlarni o'zaro qisqartirish to'g'risidagi*» shartnomaga muvofiq amalga oshirilgan.

Hududlarni demilitarizatsiya qilish (Demilitarizatsiya territorii) – xalqaro shartnomaga muvofiq, muayyan hududda harbiy istehkom va inshootlarni tugatish, harbiy baza va qurolli kuchlarni joylashtirishni taqiqlash. Mazkur xalqaro-huquqiy choradan, xususan, hududiy nizolarni «muzlatib qo'yish» maqsadida foydalaniladi. Antarktika, Oy va shu kabilar to'liq demilitarizatsiya qilingan. Yadrosiz hududlarni yaratish hududlarni demilitarizatsiya qilishning shakllaridan biri hisoblanadi.

Desekyuritizatsiya – siyosiy hamjamiyatning biror-bir hodisa, voqea yoki vaziyatni xavfsizlik ob'ekti mavjudligiga tahdid sifatida ko'rishdan hamda ularga nisbatan qat'iy va favqulodda choralarni qo'llashdan voz kechishini anglatuvchi jarayon. Qarang: *Sekyuritizatsiya*.

Bush doktrinasini (Doktrina Busha) – 2001 yil 11 sentyabr voqealaridan so'ng kichik J.Bush tomonidan ilgari surilgan va amaliyotga tatbiq etilgan tashqi siyosiy doktrina. Bush doktrinasining asosiy g'oyalari 2002 yil 1 iyun kuni Uest-Poyntda (Nyu-Yorkdagi Harbiy akademiyada) so'zlangan nutqda ifoda etilgan. Nutq Oq uy matbuot xizmati tomonidan quyidagi izoh bilan taqdim

etildi: «AQSh tashqi siyosatining yangi doktrinasini shakllanmoqda (erkimizni, hayotimizni himoya qilish zaruriyati yuzaga kelgan holatda *bartaraf etuvchi (uprejdayuhie) harakatlarni sodir etish*) ... Uest-Poyntdagi nutq Prezident va uning ma'muriyati qarashlari va fikrlash tarzi haqida tasavvur beradi ...». Bush doktrinasida an'anaviy tiyib turish strategiyasini (strategiya sderjivaniya) terrorism va ommaviy qirg'in quollarini tarqalishi tahdidlariga qarshi kurashda samarasiz deb inkor etadi hamda «to'qnashuvni dushman hududiga ko'chirish, uning rejalarini barbod qilish hamda jiddiy tahdidlar paydo bo'lishidan ancha avval ularga qarshi turish»ni e'lon qilinadi. Keyinchalik mazkur qoidalar J.Bush ma'muriyatining Milliy xavfsizlik strategiyalarida (2002 va 2006 yy.) o'z aksini topdi. Ushbu holat ma'lum bir ma'noda xalqaro hamjamiyatning boshqa a'zolariga preventiv yoki bartaraf etish kontseptsiyasini siyosiy-huquqiy jihatdan mustahkamlashga yo'l ochib berdi. Qarang: *Oldini oluvchi (bartaraf etuvchi) zarbalar*.

Vilson doktrinasini (Doktrina Vilsona) – Markaziy va Janubiy Amerika davlatlari ichki ishlariga aralashish siyosatini ifoda etuvchi tashqi siyosiy doktrina. 1913 yilda AQSh prezidenti Vudro Vilson: «Biz o'z shaxsiy manfaat va ambitsiyalarini qondirish maqsadida o'z hokimiyatini o'rnatuvchi shaxslarga qarshimiz ... Biz lotin-amerikaliklarga to'g'ri insonni tanlashlariga ko'mak berishimiz lozim» degan g'oyani ilgari suradi. Uning mazmunidan kelib chiqib, 1914 yil 21 aprel kuni V.Vilson Meksikaga harbiy intervensiyani amalga oshirish haqida buyruq beradi. Vilson doktrinasini T.Ruzvelt va J.Monro siyosatlarining o'ziga xos mantiqiy davomi sifatida ko'rish mumkin. Qarang: *Monro Doktrinasini*

Klinton doktrinasini (Doktrina Klinton) – Klinton doktrinasining asosiy g'oyalari 1994 yilda «*Majburiyatlar va kengayish strategiyasi*» nomli hujjatda o'z aksini topgan. Mazkur hujjat yangi ming yillikda AQSh tashqi siyosati quyidagi uch printsipga, ya'ni *global harbiy ustunlikni saqlab qolish, samarali iqtisodiy foydani ko'zlash hamda xorijda erkin bozor demokratiyasiga ko'maklashishga* asoslanishi ta'kidlab o'tiladi. Manfaatlarni, birinchi navbatda, milliy xavfsizlikning iqtisodiy asoslarini mustahkamlash hamda demokratiya va erkin bozor g'oyalari yoyishga oid. Klinton doktrinasida SSSRning parchalanib ketishi va markazlashgan iqtisodiyotning barham topishi AQSh global etakchiligini mustahkamlash va erkin savdoni rivojlantirish uchun o'ziga xos ulkan imkoniyat sifatida ko'riladi. Klinton doktrinasining mohiyati – Amerika kompaniyalari va investitsiyalari uchun «ochiq eshiklar» siyosatini olib borish va ta'rif to'siqlarini kamaytirish va istiqbolda ularni bartaraf qiluvchi «erkin iqtisodiyot» orqali AQShning global gegemonligini saqlab qolishda namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, milliy xavfsizlikni ta'minlashda demokratiyani yoyish instrumenti AQSh tashqi siyosatida yangilik emasligini ta'kidlab o'tish lozim. Qarang: *Yumshoq kuch*.

Monro doktrinasini (Doktrina Monro) – AQSh prezidenti J.Monro tomonidan 1823 yilda ilgari surilgan «Amerika amerikaliklar uchun» tezisi ushbu tashqi siyosiy doktrinaning mohiyatini ochib beradi. Monro doktrinasini, mohiyatan, Evropa davlatlariga qaratilgan murojaat bo'lib, Lotin Amerikasining yangi davlatlari ishlariga aralashmaslikka chaqiruvchi ogohlantirish edi. Bunday aralashish AQShga nisbatan nodo'stona munosabat sifatida baholangan. Biroq keyinchalik Monro doktrinasini o'zgacha ma'no kasb etib borib, AQShning G'arbiy yarim sharda joylashgan davlatlar ichki ishlariga aralashish huquqini anglata boshladi. Monro doktrinasini hozirgi kungacha AQSh tashqi va xavfsizlik siyosatini belgilab beruvchi muhim printsiplardan biri bo'lib qolmoqda.

Reygan doktrinasini (Doktrina Reygana) – AQSh prezidenti Ronald Reygan tomonidan ilgari surilgan tashqi siyosiy doktrina. Bu kabi doktrinlardan farqli o'laroq, Reygan doktrinasini bosqichma-bosqich siyosiy tashabbuslar sifatida rasman e'lon qilinmagan. Mazkur doktrinaning asosiy qoidalari R.Reygan tarafdorlari bo'lgan respublikachilar hamda «Me'ros» jamg'armasi kabi «aqliy markazlar» ko'magida yuzaga kelgan. Reygan doktrinasining maqsadi AQShning asosiy dushmanlari bilan yaqinlashish siyosatini yuritayotgan mamlakatlarda ichki siyosiy vaziyatini

beqarorlashtirish orqali jahonda SSSR ta'sirini kengayishini tiyib turishdan iborat bo'lgan. Reygan doktrinasida aniq maqsad sifatida Afg'oniston va Nikaragua tanlab olingan. Qarang: *Irangeyt*.

Trumen doktrinasini (Doktrina Trumena) – AQSh prezidenti Garri Trumen tomonidan 1947 yil 12 martda ilgari surilgan va Amerikaning «sovuq urush» deklaratsiyasi nomini olgan tashqi siyosiy doktrina. Trumen tinchlik davrida eng katta ikki tomonlama hukumat yordami dasturini amalga oshirgan (u Kongressdan Gretsiya va Turkiya uchun yordam tariqasida 400 mln. AQSh dollari so'ragan). Bundan tashqari, Evropaga harbiy kontingent yuborilishini ta'minlash uchun ham mablag' ajratilishiga erishgan. Mazkur doktrina AQShning an'anaviy izolyatsionistik siyosatiga jiddiy zarba berib, butun dunyoda uning iqtisodiy va harbiy sohadagi ko'mak dasturlarini amalga oshirishda o'ziga xos pretsedentni yaratdi. Trumen doktrinasiga muvofiq, AQSh har tomonlama kommunistik yoyilishiga qarshi turishga harakat qildi. Trumen o'z ma'ruzasida asosan Gretsiya va Turkiyaga to'xtalib o'tgan bo'lishiga qaramasdan, doktrina muayyan geografik chegaralar bilan cheklanmaydi. Xalqaro maydonda kommunistni tiyib turishga qaratilgan mazkur strategiyaning iqtisodiy o'lchami Marshall rejasi orqali ta'minlandi. Trumen doktrinasining siyosiy va iqtisodiy jihatlari «bir yong'oqning ikki tomoni» sifatida ta'riflanadi.

Eyzenxauer doktrinasini (Doktrina Eyzenxauera) – 1956 yilda Suvayish voqeasining bevosita oqibati sifatida yuzaga kelgan AQShning tashqi siyosiy tashabbusi. Bunda Buyuk Britaniya va Frantsiya AQShning talabiga binoan, o'z qo'shinlarini Misrdan chaqirib olishga majbur bo'ladi. 1957 yilga kelib, neftga boy Yaqin Sharqda ta'sir vakuumining paydo bo'lishi xavfidan kelib chiqib, Kongressning qo'shma rezolyutsiyasi Eyzenxauer doktrinasini e'lon qiladi. U prezidentga kommunistik agressiya tahdidi ostida qolgan deb tan olingan har qanday davlatga yordam ko'rsatish vakolatini berdi. Rezolyutsiya shartlariga ko'ra, AQShning qurolli kuchlari vaG'yoki iqtisodiy yordami har qanday mintaqaga yuborilishi mumkin bo'ldi. Shunga binoan, 1958 yil iyul oyida Iordaniya va Livanning g'arbarparast tuzumlariga yordam ko'rsatish maqsadida ingliz-amerika qo'shinlari jo'natildi. Eyzenxauer doktrinasini Yaqin Sharqni AQShning hayotiy muhim manfaatlari makoni deb e'lon qildi. Eyzenxauer doktrinasini sovetlar ta'sirini yoyilmasligini tiyib turish maqsadida Gretsiya va Turkiyaga bu tarzda yordam ko'rsatishni nazarda tutgan Trumen doktrinasining mantiqiy davomi bo'lib, AQSh tashqi siyosatida keskin o'zgarishlarga olib kelmadi. Qarang: *Trumen doktrinasini*

E

Evropa kontserti (yoki kontsert tizimi) (Evropeyskiy kontsert (ili kontsertnaya sistema) – Evropada Napoleondan keyingi davrda yuzaga kelgan diplomatik krizisni bartaraf etish maqsadida Evropadagi etakchi davlatlar tomonidan tashkil etilgan ad hoc konferentsiyalar tizimi. «Evropa kontserti» rasmiy institutsional tuzilmalarga ega bo'lmagan, biroq shunday bo'lsada, u aniq ma'muriy maqsadni, ya'ni Evropada o'zaro maslahatlar orqali kuchlar muvozanatni ta'minlashni ko'zda tutgan. «Evropa kontserti» – bu xalqaro aloqalarda noharbiy, ya'ni diplomatik, siyosiy va huquqiy vositalardan foydalanishni ta'minlash maqsadida davlatlarni birlashtirishga urinish edi. «Evropa kontserti» xalqaro xavfsizlikni ta'minlash mexanizmining rivojlanishiga, xususan, harbiy xatti-harakatlar olib borish qoidalarini hamda xalqaro arbitraj institutini yaratishga salmoqli hissa qo'shdi. «Kontsert tizimi» xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlashda davlatlar manfaatlarining mushtarakligi qanchalik muhim ekanligini namoyish etdi. Mazkur tizim xavfsizlik rejimini o'rnatishdagi dastlabki urinishlardan biri sifatida qaraladi. Qirq yil mobaynida status-kvoni ta'minlab bergan hamda urushlarning yuzaga kelishini bartaraf etgan mazkur tizim faoliyatining asosiy printsiplari: hokimiyatning oqilona taqsimlanishi; tahdidlarni bartaraf etishda umumiy faoliyatni tashkillashtirish; qudratli davlatlar zimmasiga maxsus imtiyozlar va mas'uliyatning yuklatilishi va boshq. hisoblanadi.

Evropa ittifoqi (Evropeyskiy soyuz) – nisbatan mustaqil bo'lgan uch hamjamiyat – Evropa ko'mir va po'lat uyushmasi (1951 y.), Atom energiyasi bo'yicha Evropa hamjamiyati (1957 y.) hamda Evropa iqtisodiy hamjamiyatlarining (1957 y.) birlashishi asosida vujudga kelgan Evropa davlatlarining mintaqaviy uyushmasi. 1992 yilda Maastrixtda (Niderlandlarda) imzolangan Evropa ittifoqi to'g'risidagi shartnoma 1993 yilda kuchga kirdi. Bugungi kunda Evropa ittifoqiga mazkur mintaqaning 27 davlati a'zo. Evropa ittifoqi tashqi siyosatida Markaziy Osiyo alohida o'rin tutadi. 2007 yilning yozida Evropa ittifoqining Markaziy Osiyodagi asosiy maqsadlari, vazifalari, ustivor yo'nalishlari va instrumentlarini belgilab beruvchi «*Evropa ittifoqi va Markaziy Osiyo: yangi sherikchilik strategiyasi*» deb nomlangan hujjat tasdiqlandi. Evropa ittifoqining Markaziy Osiyodagi faoliyati mintaqaviy hayotning barcha jabhalarini qamrab oluvchi turli dastur va loyihalar doirasida amalga oshirilmoqda. 1992-2007 yy. oralig'ida Evropa ittifoqi loyihalari TESIS dasturi doirasida amalga oshirib kelindi. Markaziy Osiyo davlatlari Evropa ittifoqining quyidagi mintaqaviy loyihalarida ishtirok etmoqda: BOMKA (chegaralarni boshqarish), KADAP (narkotiklar ustidan nazorat), TRASEKA (transport), INOGEYT (energetika), TEMPUS (ta'lim), INTAS (fan) va boshq.

I

Iran-kontras (yoki Irangeyt) – Eronga xayrihoh bo'lgan Livandagi terroristik tashkilotlar tomonidan garovga olingan Amerika fuqarolarini ozod qilish umidida Eronga tank va havo hujumiga qarshi raketalarni sotishda R.Reygan Milliy xavfsizlik kengashining aralashishi oqibatida yuzaga kelgan siyosiy janjal. Olingan pulning bir qismi (48 mln. AQSh doll.) Nikaraguadagi Sandinistik hukumatga qarshi kurash olib borayotgan va AQSh tomonidan qo'llab-quvvatlanib kelinayotgan qo'zg'olonchi guruh Kontrasga beriladi.

Irregulyar kuchlar (Irregulyarno'e silo') – Qarang: *Bilvosita agressiya*.

K

Kollektiv mudofaa (Kollektivnaya oborona) – shartnoma asosida davlatlararo uyushmalar doirasida a'zo-davlatlarni tashqi harbiy tahdidlardan himoya qilish maqsadida amalga oshiriluvchi kollektiv harbiy chora-tadbirlar tizimi. Kollektiv mudofaaning asosiy metodi va funktsiyasi sifatida kuchlar muvozanatini keltirish mumkin. Kollektiv mudofaaning an'anaviy institutsional-huquqiy ko'rinishi alyanslar hisoblanadi. An'anaviy kollektiv mudofaa tizimini yaratilishining o'ziga xos jihati – bu «dushman timsoli»ning mavjudligidir. U aniq maqsadni, ya'ni muayyan davlat yoki davlatlar guruhi tomonidan tahdid va qurolli hujumni yuzaga kelishini bartaraf etishni ko'zlab tuziladi. Kollektiv mudofaa tizimini formal va shartnomaviy turlarga bo'lish mumkin. Birinchi guruhga NATO va ANZYuSni, ikkinchisiga, shartnoma asosida tuzilgan davlatlar ittifoqini kiritish mumkin. Qarang: *Kollektiv xavfsizlik*.

Muloqot guruhi «6Q3» (Kontaktная группа «6Q3») – Afg'onistondagi vaziyatni hal etishga qaratilgan O'zbekiston Respublikasining tashqi siyosiy tashabbusi. Muloqot guruhi doirasida 1999 yilning iyul oyida Afg'oniston masalasiga bag'ishlangan konferentsiya chaqirildi. Konferentsiya ishi natijalariga ko'ra, BMT Xavfsizlik Kengashi rezolyutsiyasining asosini tashkil etuvchi «Afg'onistonda konfliktni tartibga solishning asosiy printsiplari to'g'risidagi» deklaratsiya qabul qilindi. Muloqot guruhini Afg'onistondagi vaziyatni yumshatishning amaliy mexanizmi sifatida ko'rish mumkin. 2008 yilning aprel oyida bo'lib o'tgan NATOG'SEAP sammitida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «6Q2» Muloqot guruhini uning tarkibiga NATOni jalb etish orqali «6Q3»ga aylantirish tashabbusini ilgari surdi. Markaziy Osiyo davlatlari manfaatlari nuqtai-nazaridan «6Q3» muloqot guruhining afzalligi quyidagilarda namoyon bo'ladi: birinchidan, muloqot guruhi – bu aynan Markaziy Osiyo loyihasi bo'lib, bosh mintaqaviy qadriyat – Afg'onistonda tinchlikni o'rnatishga qaratilgan; ikkinchidan, u Afg'onistonda tinchlik va barqarorlikni o'rnatish jarayoniga bevosita chegaradosh hisoblangan mamlakatlarni jalb etish

imkoniyatini beradi; uchinchidan, muloqot guruhi ushbu yo'nalishda AQSh, XXR va Rossiya Federatsiyasi kabi davlatlar sa'y-harakatlarini muvofiqlashtiruvchi muqobil mexanizmidir.

L

Millatlar Ligasi (Liga Natsiy) – 1919 yilda Versal shartnomasi asosida tuzilgan birinchi universal xalqaro tashkilot. Millatlar Ligasining maqsadlariga quyidagilar kirgan: quolsizlanish, harbiy xatti-harakatlarni oldini olish, kollektiv xavfsizlikni ta'minlash, davlatlar o'rtasidagi nizolarni diplomatik muzokaralar vositasida hal etish va boshq. Kengash, Sekretariat va Assambleya Millatlar Ligasining asosiy organlari hisoblangan. Kengash uning ijroiya organi sifatida faoliyat yuritgan. Uning tarkibi to'rttadan doimiy (Buyuk Britaniya, Frantsiya, Italiya, Yaponiya) va nodoimiy a'zolaridan iborat bo'lgan. Shuningdek, Millatlar Ligasiga – Xalqaro odil sudlov doimiy palatasi (BMT Xalqaro sudining o'tmishdoshi), qator agentlik va komissiyalar, xususan, Ayollarning huquqiy maqomini o'rganish bo'yicha qo'mita, Quolsizlanish bo'yicha komissiya, Sog'liqni saqlash bo'yicha tashkiloti (Sog'liqni saqlash xalqaro tashkiloti o'tmishdoshi), Xalqaro mehnat tashkiloti, Doimiy markaziy opiy kengashi, Qochoqlar bo'yicha komissiya va boshq. kirgan. Millatlar Ligasi 1946 yilda o'z faoliyatini to'xtatdi. Shu davr mobaynida uning a'zolari soni 63 taga etdi.

M

Xalqaro huquq va kuch ishlatish (Mejdunarodnoe pravo i primeneniye silo') – XX asr davomida jahon hamjamiyati xalqaro munosabatlarda kuch ishlatishni ta'qiqlash borasida katta yo'lni bosib o'tdi. Asr boshida urush davlat hokimiyatini amalga oshirishning qonuniy uslubi hisoblangan. Biroq, Birinchi Jahon urushining oqibatlari bu kabi qarashni gumon ostiga oldi. G'olib davlatlar kelajakda bu kabi holatlarning qaytarilishini oldini olish maqsadida Millatlar Ligasini tuzdi. Ammo tashkilot Statutining qoidalari urushni to'g'ridan-to'g'ri ta'qiqlamadi. Nizoni tinch yo'l bilan hal qilishga qaratilgan muzokaralar barbod bo'lganidan so'ng uch oy o'tganidan so'ng boshlangan urush qonuniy deb e'lon qilindi. Davlatlararo munosabatlarda kuch ishlatishni cheklashga qaratilgan navbatdagi qadam tarixga *Parij pakti* yoki *Brian-Kellog pakti* nomi bilan kirgan *Milliy siyosatning vositasi sifatida urushdan voz kechish haqidagi shartnomaning* imzolanishi bo'ldi. BMT Nizomi Millatlar Ligasi Statuti va Brian-Kellog paktida belgilangan ta'qiqlardan kengroq bo'lgan, kuch ishlatishga nisbatan qat'iy talablarni ifoda etuvchi yangi qoidalarni mustahkamladi. BMT Nizomining 2-moddasi (4-band) uning barcha a'zolari o'zaro munosabatlarda *har qanday davlatlar hududiy yaxlitligi yoki siyosiy mustaqilligiga qarshi kuchni qo'llash yoki kuch bilan tahdid qilish*, yoki BMT maqsadlariga zid bo'lgan har qanday boshqa vositalardan o'zlarini tiyilishlarini nazarda tutadi. Mazkur printsiplari xalqaro huquq printsiplari tizimida markaziy o'rinni egallaydi. BMT Nizomida «urush» iborasi o'rniga «kuch» iborasining ishlatilishi kuchni qo'llashni taqiqlovchi doirani yanada kengaytiradi. Nizomining 2-modda (4-bandi) keyinchalik BMT Bosh Assambleyaning deklaratsiya va rezolyutsiyalarida rivojlantirildi va yanada aniqlashtirildi. Qarang: *Brian-Kellog Pakti*

Davlatning xalqaro-huquqiy pozitsiyasi (Mejdunarodno-pravovaya pozitsiya gosudarstva) – xalqaro hayotning muayyan masalasi borasida alohida olingan davlatning rasmiy nuqtai-nazari. U davlatning milliy manfaatlariga asoslanadi. Davlatning xalqaro-huquqiy pozitsiyasi, odatda, davlat rahbari bayonotlari, milliy qonunchilik hujjatlari va tashqi siyosiy tashabbuslarda o'z ifodasini topadi.

Xalqaro huquqiy vositalar (Mejdunarodno-pravovo'e sredstva) – xalqaro huquqni amalga oshirish va xalqaro xavfsizlikni ta'minlashga oid tashkiliy-huquqiy chora-tadbirlar majmui. Xalqaro huquqiy vositalar: xalqaro huquqning umume'tirof etilgan printsiplari va normalarini; mintaqaviy institutlarni; tinchlikparvar kuchlarni; xalqaro-huquqiy hujjatlarni (ikki tomonlama va ko'p tomonlama bitimlarni, mintaqaviy tashkilotlarning ta'xis hujjatlarini); zamonaviy tahdidlarga qarshi

kurashuvchi tuzilmalarni (masalan, antiterror tuzilmalar, tezkor harakatlanuvchi kollektiv kuchlarni) va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Xalqaro hukumatlararo tashkilotlar (Mejdunarodno'e mejpravitelstvenno'e organizatsii) – umumiy maqsadlarG'manfaatlarga erishishG'ta'minlash maqsadida uch va undan ortiq davlatlar tomonidan xalqaro shartnoma tuzish asosida ta'sis etiladigan rasmiy xalqaro institutlar. Xalqaro hukumatlararo tashkilotlar xalqaro huquq va xalqaro munosabatlarning nisbatan yangi sub'ektlari hisoblanadi. XIX asr oxiri XX asr boshlarida xalqaro hamjamiyat a'zolarining manfaatlari muntazam faoliyat yurituvchi muvofiqlashtiruvchi davlatlararo tuzilmalarni yaratilishini taqozo etdi. Mazkur tashkilotlar uchun quyidagi xalqaro-huquqiy belgilar xos: ta'sis hujjatlari; doimiy ravishda faoliyat yurituvchi va ishchi organlar; davlatlar a'zoligi; maqsad va vazifalar. Turli xildagi xalqaro hukumatlararo tashkilotlar mavjud: universal va mintaqaviy (ishtirokchilar doirasiga ko'ra); umumiy va maxsus vakolat (faoliyat ko'lami bo'yicha); davlatlararo va davlatlardan ustun turuvchi (vakolat xususiyati bo'yicha); ochiq va yopiq (a'zo bo'lish tartibiga ko'ra). Hozirgi kunda dunyoda 300 ga yaqin xalqaro hukumatlararo tashkilotlar mavjud. O'zbekiston ... dan ortiq xalqaro tashkilotga a'zo.

Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasi (Mejdunarodno'y fond spasseniya Arala) – «Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasi maqomi va uning tashkil etish haqida»gi bitimga (9 aprelya 1999g.) asosan ta'sis etilgan Markaziy Osiyo davlatlari uyushmasi. Markaziy Osiyodagi mintaqaviy tashkilotlar tizimida Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasining o'ziga xosligi shundaki, u bevosita mintaqaning barcha besh davlati ishtirokida tuzilgan yagona tashkilotdir. Jamg'arma klassik tarzda tushuniladigan mintaqaviy xavfsizlik instituti emas. Biroq, mintaqaviy xavfsizlikni harbiy-siyosiy o'lchami doirasidan tashqarida yotuvchi murakkab va tizimli tabiatidan kelib chiqib, Jamg'armani Markaziy Osiyo xavfsizligining muhim instituti sifatida baholash mumkin. Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasining faoliyati nafaqat Orol dengizi muammosini, ya'ni mintaqaviy ekologik xavfsizlik masalasini, balki mintaqada davlatlararo hamkorlikning dolzarb xalqaro-huquqiy muammosi hisoblangan Markaziy Osiyoda suvdan foydalanish muammolarini hal etishda kollektiv mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. OQXJ tashkiliy tuzulmasning tarkibiy elementlari sifatida quyidagilarni kiritish mumkin: Ijroiya qo'mitasi (uning filiallari Markaziy Osiyoning barcha davlatlarida mavjud); Davlatlararo muvofiqlashtiruvchi suv xo'jaligi komissiyasi (MKVK); «Amudaryo» va «Sirdaryo» xavzasi suv xo'jaligi tashkilotlari (BVO); Turkmanistondagi Cho'llarni o'rganish instituti qoshidagi ilmiy-axborot markaz.

Ishonch choralari (Mero' doveriya) – o'zaro ishonchsizlikni hamda harbiy sohada o'zaro anglashilmovchilik oqibatida munosabatlarning yomonlashishini bartaraf etishga qaratilgan maxsus choralar. Ishonchni choralari kollektiv xavfsizlik umumiy tizimining nisbatan yangi elementi sanaladi. Amaldagi ishonch choralari tizimi, avvalo, EXHK hujjatlari qoidalariga asoslanadi. EXHKning Yakunlovchi aktida (1975 y.) a'zo-davlatlar: quruqlikdagi qo'shinlarning barcha yirik o'quv mashqlari; harbiy o'quv mashqlari; kata sondagi qo'shinning harakatlanishi; harbiy o'quv mashqlarida kuzatuvchilar almashish va h.k. borasida bir-birlarini oldindan xabardor qilishga kelishib oldilar. EXHK Stokgolm konferentsiyasining yakunlovchi hujjati (1986 yil 19 sentyabr) ishonch choralari tushunchasini kengaytirdi va uning mazmuni yanada chuqurlashtirdi. Ishonchni mustahkamlash funktsiyalari qurol-yarog'larni cheklash va qisqartirishga oid shartnomalarga muvofiq tuziladigan organlarga yuklatila boshlandi. Ishonch choralari harbiy-texnik choralardan kompleks mazmun etuvchi choralarga aylanib bormoqda. Partnerlar o'rtasidagi munosabatlarning mavjud holati nafaqat xabar qiluvchi, balki tiyib turuvchi va kelajakda cheklovchi choralarni ishlab chiqish va qo'llash imkoniyatini yaratmoqda (EXHKning Vena hujjatlari (1990 va 1992 yy.)). Markaziy Osiyoda harbiy xavfni kamaytirish va ishonch choralarni ta'minlashga qaratilgan tashkiliy-huquqiy choralari tizimi «Shanxay beshligi»ning asosiy hujjatlarida o'z ifodasini topdi

(«Chegara rayonlarida harbiy sohada ishonchni mustahkamlash haqida» (1996 y.) va «Chegara rayonlarida qurolli kuchlarni o'zaro qisqartirish haqida»gi (1997 y.) shartnomalar).

Tinchlikparvarlik (Mirotvorchestvo) – tinchlik va xavfsizlikni o'rnatishga qaratilgan xalqaro hukumatlararo tashkilotlar faoliyati. Tinchlikparvarlik operatsiyalarining quyidagi tasnifini keltirish mumkin. *Huquqiy maqomiga ko'ra*: tinchlikni ta'minlash operatsiyalari – xalqaro hamjamiyat tomonidan konflikt tomonlarining roziligiga asosida amalga oshiriladigan operatsiyalar, agar xalqaro ahamiyatga ega bo'lmagan konfliktlar bo'lsa, konflikt ro'y bergan davlat siyosiy rahbariyatining roziligi asosida; tinchlikni o'rnatish operatsiyalari – BMT mandati asosida konflikt tomonlari yoki hududida konflikt ro'y bergan davlat siyosiy rahbariyatining rozilgisiz amalga oshiriladigan operatsiyalar; *amalga oshirish funktsiya va vositalariga ko'ra*: kuzatuvchilar xalqaro missiyasi yoki holatni aniqlash bo'yicha missiyalar – fuqarolik, harbiy yoki aralash; qurolli kuchlar jalb qilish orqali amalga oshiriladigan xalqaro tinchlikparvarlik operatsiyalari; xalqaro tinchlikparvarlik politsiya operatsiyalari; mojaro mintaqalarida gumanitar yordam ko'rsatish bo'yicha o'tkaziladigan xalqaro tinchlikparvarlik operatsiyalari.

Aqliy markazlar (Mozgovo'e tsentro'. Think tanks) – birinchi marotaba German Kann tomonidan 40-yillarda muomalaga kiritilgan mazkur atama dastlabki paytlarda turli xarakterga ega strategiyalarni muhokama etish maqsadida olimlar va harbiylar uchrashadigan xonani nazarda tutgan. 50-yillarning boshlariga kelib, mazkur atama o'z ma'nosini o'zgartirdi va harbiy-siyosiy tadqiqotlar olib boruvchi tashkilotlarga nisbatan qo'llana boshlandi. Bugungi kunda «aqliy markazlar» siyosat sohasida qo'llanilishi lozim bo'lgan bilimlarga ega bo'lish hamda bu yo'nalishda tadqiqotlar olib borish maqsadida tashkil etilgan institutlarni nazarda tutadi. «Aqliy markazlar»ning asosiy funktsiyasi – g'oyalar va ularni amalga oshirishda ob'ektiv ravishda yuzaga keladigan bo'shliqlarni to'ldirishdan iborat. «Aqliy markazlar» AQSh va Evropa Ittifoqi mamlakatlarida keng tarqalgan. Bugungi kunda AQShda 2 mingdan ortiq analitik markazlar mavjud. Ularning aksariyati universitetlar bilan bog'liq. «Aqliy markazlar» ko'lami, moliya manbaalari va vazifalariga ko'ra farqlanadi. Ularning ayrimlari ham ichki ham tashqi siyosatning muayyan sohalariga, boshqalari esa ma'lum bir mintaqa muammolarini o'rganishga ixtisoslashadilar. Ayrim «aqliy markazlar» yirik jamg'armalarga ega; boshqalari esa shartnoma asosida ham davlat uchun, ham xususiy sektor uchun ishlarni bajarganliklari evaziga daromad oladilar; uchinchilari esa mutlaqo davlat hisobiga ta'minlanib turadilar. Bugungi kunda O'zbekistonda qator hukumat (masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Strategik va mintaqalararo tadqiqotlar instituti), idoraviy (Iqtisodiy tadqiqotlar markazi) hamda mustaqil (Mintaqaviy siyosat jamg'armasi) «aqliy markazlar» faoliyat olib bormoqdalar.

Yumshoq kuch (Myagkaya sila. Soft power) – XX asr 80-yy. oxirlarida amerikalik tadqiqotchi kichik J.Nay tomonidan muomalaga kiritilgan atama. «Yumshoq kuch» davlatlarning jalb qilish va ishontirish layoqatini anglatadi. Agar «qattiq kuch» davlatning harbiy va iqtisodiy qudratidan kelib chiqsa va o'z maqsadini majburlash va to'lov (haq) orqali amalga oshirsa, «yumshoq kuch»ning bosh qurolli – bu davlat madaniyati, siyosiy qadriyatlar va davlat (ichki va tashqi) siyosatining jozibadorligidir. Ushbu ma'noda «yumshoq kuch» uchinchi («qattiq kuch» elementlariga nisbatan) istiqbolli kuch o'lchami va siyosat instrumenti hisoblanadi. *Ichki siyosat va xalqaro munosabatlarning boshqa sub'ektlari fe'l-atvoriga ta'sir ko'rsatish orqali maqsadga erishish qobiliyati bu uch o'lchamga xos umumiy jihatdir.* Shunday qilib, «yumshoq kuch» – bu jozibador g'oya va ijobiy namuna orqali moyillik hisini yoyishdir. Shundan ekan, «yumshoq kuch»ning ob'ekti bo'lib, insonlar «ongi va qalbi» xizmat qiladi. Shu bois ham u «jozibador kuch» sifatida ta'riflanadi. Ommaviy axborot vositalari, nohukumat tashkilotlar, insonparvarlik yordamlari, ta'lim dasturlari, «yaxshi qo'shnichilik siyosati» va h.k.lar «yumshoq kuch»ning o'ziga xos instrumenti va ko'rinishlari hisoblanadi.

N

Tinchlikning buzilishi (Naruszenie mira) – BMT Nizomining VII bobiga muvofiq, Xavfsizlik Kengashi tomonidan xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun asos bo'lib xizmat qiluvchi vaziyat. Tinchlikning buzilishi tushunchasining tarkibiy qismiga agressiya akti hamda *Agressiya ta'rifining* 3-moddasida (1974 y.) keltirilgan barcha holatlar kiradi. Xavfsizlik Kengashi mazkur hujjatda ko'rsatib o'tilmagan boshqa holatlarni ham tinchlikning buzilishi sifatida baholash vakolatiga ega. Davlatlararo amaliyotda tinchlikning buzilishi deb baholangan to'rt holat to'g'risida so'z yuritiladi: 1) 1950 yilda Shimoliy Koreyaning Janubiy Koreyaga bostirib kirishi; 2) 1982 yilda Argentinaning Folklend oroliga hujumi; 3) 80-yy.dagi Eron-Iroq urushi; 4) 1990 yilda Iroqning Quvaytga hujumi. Qarang: *Tinchlikka tahdid*.

Neytralitet – davlatning xalqaro-huquqiy maqomi bo'lib, unga muvofiq, ushbu maqomga ega bo'lgan davlat urush holati yuzaga kelgan holda biror-bir urushayotgan davlat tomonida ishtirok etmaslik hamda urushayotgan tomonlarga bevosita harbiy yordam ko'rsatmaslik majburiyatini oladi. Tinchlik davrida neytral davlat harbiy ittifoqlarga a'zo bo'lmasligi kerak. Neytralitet doimiy, shartnomaviy, urush davridagi neytralitet (yoki urushdagi neytralitet) hamda deklarativ bo'lishi mumkin. 1815 yil Vena kongressi deklaratsiyasiga binoan Shveysariya doimiy neytralitet maqomiga ega. Markaziy Osiyo davlatlari orasida Turkmaniston o'z neytralitetini e'lon qilgan. Uning ushbu huquqiy holati BMT Bosh Assambleyasining «Turkmanistonning doimiy neytraliteti» to'g'risidagi rezolyutsiyasi bilan tasdiqlangan (1995 yil 12 dekabr).

O

Kollektiv xavfsizlik to'g'risidagi shartnoma tashkiloti (Organizatsiya Dogovora o kollektivnoy bezopasnosti) – 2003 yilda MDH doirasidagi Kollektiv xavfsizlik to'g'risidagi shartnoma negizida ta'sis etilgan mintaqaviy harbiy-siyosiy ittifoq. Tinchlik, xalqaro va mintaqaviy xavfsizlik va barqarorlikni mustahkamlash, kollektiv asosda a'zo-davlatlar suvereniteti va hududiy yaxlitligini himoya qilish uning Nizomida belgilab berilgan asosiy maqsadlari hisoblanadi. Kollektiv xavfsizlik to'g'risidagi shartnoma 1992 yil 15 may kuni MDHning 6 davlati - Armaniston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Rossiya, Tojikiston va O'zbekiston tomonidan imzolangan. 1993 yilda Shartnomaga Ozarbayjon, Gruziya va Belarus qo'shildi. U 1994 yil 20 aprel kuni har 5 yilda muddatini uzaytirib borish sharti bilan barcha a'zo- davlatlar tomonidan ratifitsiya qilindi va kuchga kirdi. MDH doirasidagi Kollektiv xavfsizlik to'g'risidagi shartnomaning mohiyati postsovet makoni xavfsizlik tizimida yuzaga kelgan tashkiliy-huquqiy bo'shliqni bartaraf etishdan iborat edi. Shunga qaramay, real shart-sharoitlarda shartnomaning kollektiv xavfsizlikni ta'minlash mexanizmi sifatidagi samarasizligi namoyon bo'ldi. 1999 yilda O'zbekiston, Ozarboyjon va Gruziya Shartnoma muddatini uzaytirmadi (2006 yilda O'zbekiston mazkur tashkilotda o'z a'zolicini qayta tikladi). 2003 yil KXShT BMTda ro'yxatdan o'tdi va BMT Nizomining VIII bobiga binoan mintaqaviy tashkilot maqomiga ega bo'ldi. Davlat boshliqlari kengashi (oliy organ), Tashqi ishlar vazirlari kengashi, Mudofaa vazirlari kengashi, Xavfsizlik kengashi kotiblari qo'mitasi va Kotibiyat KXShTning asosiy organlari hisoblanadi. Bugungi kunda KXShT doirasida terrorism va ekstremizmga qarshi kurashning kuch komponentlari shakllanib bormoqda. Markaziy Osiyoda KXShT harbiy bo'linmalarining shakllanishi quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirilmoqda: Tezkor harakatlanuvchi kollektiv kuchlar (KSBR, tuzilgan); operativ harakatlanuvchi kollektiv kuchlar (KSOR, tuzilish jarayonida); mintaqaviy qo'shin guruhi (RGV, rejalashtirilmoqda); yagona havo xujumidan mudofaa tizimi (PVO, rejalashtirilmoqda). O'zbekiston KSOR haqidagi bitimni imzolamadi va unga nisbatan o'zining Osoboe mneniyasini bildirdi. Ayni paytda KXShTga 6 davlat a'zo - Armaniston, Belarus, Qozog'iston, Qirg'iziston, Rossiya, Tojikiston va O'zbekiston.

Evropada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti – «sovuq urush» davrida o'zaro muloqot va hamkorlikni rivojlantirish maqsadida Sharq va G'arb o'rtasidagi konsensus natijasida 1975 yil barpo etilgan Evropada xavfsizlik va hamkorlik kengashi negizida 1994 yil tashkil topgan

hukumatlararo tashkilot. EXHT tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash borasidagi eng yirik mintaqaviy tashkilot hisoblanib, unga Evropa, Markaziy Osiyo va Shimoliy Amerikadan 56 davlat a'zo. Mazkur mintaqalararo institutning faoliyati xalqaro va mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlashning maqsad va vazifalarini universallashtirishga yo'naltirilgan. Markaziy Osiyodaning barcha davlatlar tashkilot faoliyatida ishtirok etib kelmoqdalar. Mazkur tashkilot doirasida ishlab chiqilgan printsip va qoidalar Markaziy Osiyo mintaqaviy xavfsizligini ta'minlashga oid xalqaro-huquqiy hujjatlarning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi.

Shimoliy Atlantika shartnomasi tashkiloti – BMT Nizomining 51-moddasida belgilangan kollektiv mudofaa huquqini amalga oshirish maqsadida 1949 yil Vashingtonda imzolangan Shimoliy Atlantika shartnomasi asosida tuzilgan mintaqaviy harbiy-siyosiy ittifoq. Vashington shartnomasining eng muhim qoidasi 5-modda bo'lib, u o'zini-o'zi mudofaa qilish huquqini mustahkamlaydi. Unga ko'ra, «Shartnoma ishtirokchilari Evropa yoki Shimoliy Amerikada a'zo davlatlarning biror-biriga qarshi amalga oshirilgan qurolli hujum ularning barchasiga qarshi qilingan hujum sifatida baholaydilar va bu kabi hujum sodir bo'lgan taqdirda ularning har biri BMT Nizomining 51-moddasida belgilab qo'yilgan individual yoki kollektiv tarzda o'zi-o'zi mudofaa etish huquqini amalga oshirish doirasida, bunday hujumga uchragan shartnoma ishtirokchisiga yordam ko'rsatadi... ». Mazkur qoida birinchi bor 2001 yil 11 sentyabr voqelaridan so'ng amalda o'z aksini topdi. NATOning oliy organi – Shimoliy Atlantika kengashi. Kengash tashkilot faoliyati masalalariga oid muhim qarorlarni qabul qiladi hamda NATOning fuqaroviy va harbiy organlari faoliyati ustidan nazorat olib boradi. Kengash raisi NATOning Bosh kotibi hisoblanadi. Kengashga qarorgohi Vashingtonda joylashgan Harbiy qo'mita bo'ysunadi. Siyosiy va iqtisodiy masalalarni muhokama etish maqsadida tegishli qo'mitalar tashkil etilgan. NATO nazorati ostida bo'lgan hudud uch qo'mondonlik va mintaqaviy rejalashtirish guruhiga ajratilgan. Evropadagi NATO Birlashgan qurolli kuchlari oliy bosh qo'mondoni boshchiligidagi NATOning Evropa strategik qo'mondonligiga Nordkapdan O'rta Er dengizigacha, Turkiyaning sharqiy chegaralaridan Atlantika okeanigacha bo'lgan erlar kiradi. Atlantikadagi NATO Birlashgan qurolli kuchlari oliy bosh qo'mondoni boshchiligidagi Atlantik strategik qo'mondonligiga (Shtab-kvartirasi Norfolkda (AQSh) joylashgan) Shimoliy qutb va Raka tropiki oralig'idagi erlar hamda Shimoliy Amerikadan Afrika va Evropa qirg'oqlarigacha bo'lgan erlar kiradi. Shuningdek, La-Mansh bo'g'ozini hududidagi strategik qo'mondonligi mavjud bo'lib, uning faoliyat doirasiga La-Mansh bo'g'ozini bilan birgalikda Shimoliy dengizning janubiy qismi kiradi. Kanada-Amerika mintaqaviy rejalashtirish guruhi Shimoliy Amerikada umumiy ravishda olib boriluvchi NATO harbiy-mudofaa operatsiyalarini muvofiqlashtirib boradi. Ayni paytda 28 davlat, jumladan, 25 ta Evropa davlatlari hamda Kanada, AQSh va Turkiya NATOga a'zo.

Xalqaro huquqning asosiy printsiplari (Osnovno'e printsiipo' mejdunarodnogo prava) – xalqaro huquqning asosiy mazmuni, xususiy jihatlarini belgilab beruvchi, oliy darajada siyosiy, yuridik va ma'naviy avtoritetga ega bo'lgan umumiy normalari. Ular umumiy xalqaro huquqning poydevorini tashkil etadi va sub'ektlar faoliyati huquqiylikining asosiy mezonini bo'lib xizmat qiladi. Xalqaro huquqning asosiy printsiplari universal, umume'tirof etilgan va umum majburiy normalar hisoblanadi. Shuning uchun ham xalqaro hamjamiyat tomonidan bir butun tarzda qabul qilinadi. Ular xalqaro huquqning imperativ (*jus cogens*) normalari bo'lib, ulardan og'ish ta'qiqlanadi. Imperativ normalarga zid bo'lgan shartnomalar inkor etiladi. Xalqaro huquqning asosiy printsiplari asosan uchta xalqaro-huquqiy hujjatda – BMT Nizomida, Xalqaro huquqning printsiplari to'g'risidagi deklaratsiyada (1970 y.) va EXHKning Yakunlovchi aktida (1975 y.) o'z aksini topgan. Xalqaro huquqning asosiy printsiplariga quyidagilar kiradi: kuch bilan tahdid qilish yoki uni ishlatish; xalqaro nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish, davlatlarning ichiki ishlariga aralashmaslik, xalqlarning o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi, suveren tenglik, xalqaro huquq bo'yicha olingan majburiyatlarni vijdonan bajarish, hamkorlik (BMT Nizomi va Deklaratsiyasida),

inson huquqlarini hurmat qilish, hududiy yaxlitlik va chegaralarning buzilmasligi (Yakunlovchi aktda).

P

Brian-Kellog pakti (shuningdek, Urushdan voz kechish haqida yalpi bitim yoki Parij pakti sifatida ham ma'lum) – urushdan milliy siyosatning quroli sifatida voz kechish to'g'risidagi shartnoma. Paktni tuzish to'g'risidagi g'oya Frantsiya tashqi ishlar vaziri A.Brianga tegishli bo'lib, u AQSh davlat kotibi F.Kellog tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Hamkorlikdagi say'i-harakatlar natijasida 1928 yilda Pakt imzolanadi va bir yildan so'ng kuchga kirdi. Uning mualliflari tinchlik uchun Nobel mukofotiga sazovor bo'ldilar (A.Brian 1926 y.da va F.Kellog 1929 y.da). 1938 yilning oxiriga kelib 63 davlat, ya'ni bu davrda mavjud bo'lgan deyarli barcha davlatlar Brian-Kellog paktiga qo'shildilar. Brian-Kellog pakti xalqaro munosabatlarda kuch ishlatishni taqiqlashga qaratilgan ilk urinishlardan biri hisoblanadi. Mazkur hujjat uni imzolagan barcha davlatlardan urushni milliy siyosatning quroli sifatida voz kechishga undab, barcha nizolar tinch vositalar bilan hal etilishini mustahkamlab qo'ydi. Brian-Kellog pakti g'oyalari keyinchalik BMT Nizomi qoidalarida ijobiy rivojlantirildi. Brian-Kellog pakti Nyurnberg jarayoni uchun muhim huquqiy asos bo'lib xizmat qildi.

Tinchlik yo'lida hamkorlik (Partnerstvo radi mira) – 1994 yilda NATOga a'zo bo'lmagan davlatlar bilan sherikchilikni o'rnatish va rivojlantirish maqsadida tuzilgan Shimoliy Atlantika shartnomasi tashkiloti dasturi. Tinchlik yo'lida hamkorlikning asosiy vazifalari sifatida quyidagilar belgilab qo'yilgan: islohotlarga ko'mak berish, barqarorlikni oshirish, tinchlikka tahdidlarni kamaytirish, xavfsizlik sohasida NATO va uning sheriklari o'rtasida mustahkam aloqalarni yaratish va boshq. Tinchlik yo'lida hamkorlikning huquqiy asosini 1994 yilda qabul qilingan Namunaviy bitim (framework agreement) tashkil etadi. Sherik-davlatlar bilan konsultatsiyalar o'tkazish Tinchlik yo'lida hamkorlik faoliyatining muhim tashkiliy shakli hisoblanadi. Tinchlik yo'lida hamkorlik doirasida sheriklarga muayyan majburiyatlar yuklatiladi. Jumladan, harbiy rejalashtirish va harbiy byudjetni shakllantirishda shaffoflikni ta'minlash, qurolli kuchlar ustidan demokratik (fuqaroviy) nazoratni o'rnatish, tinchlikparvar va gumanitar operatsiyalarda NATO bilan olib boriladigan o'zaro harakatlar salohiyatini oshirish va boshq. Ayni paytda Tinchlik yo'lida hamkorlik dasturida Evropa va Osiyodagi 27 davlat ishtirok etmoqda. Markaziy Osiyodagi barcha davlatlar, jumladan, «pozitiv neytralitet»ga ega Turkmaniston ham NATOning mazkur dasturning ishtirokchi hisoblanadi. Dasturdagi ishtiroki mobaynida O'zbekiston vakillari 400 dan ortiq tadbirlarda ishtirok etdi. O'zbekistonda 100 dan ortiq ilmiy-texnikaviy loyihalar amalga oshirildi. 2004 yilda NATOning Markaziy Osiyo va Kavkaz bo'yicha maxsus vakili instituti joriy etildi. Ayni paytda ushbu lavozimni Robert Simmons egallab turibdi.

Kuch pozitsiyasi siyosati (Politika s pozitsii silo') – asosan tashqi siyosatda harbiy, iqtisodiy, moliyaviy va boshqa sohalardagi sezilarli ustunlikdan foydalanib, bevosita bosim ko'rsatish yoki bosim tahdidi ostida raqibni (o'zga bir davlatni) ilgari surilayotgan talablarni qabul qilishga majbur etish. Odatda, bu kabi xatti-harakat quyidagi instrumentlar orqali amalga oshiriladi: muayyan mintaqalarda qurolli kuchlarni to'plash; embargo; aktivlarni muzlatib qo'yish; savdoni cheklashlar; maxsus operatsiyalarni amalga oshirish; targ'ibot va boshq. Nisbatan samaradorligiga qaramasdan, kuch nuqtai-nazaridan olib borilgan siyosat har doim ham kutilgan natijalarga olib kelmaydi. Chunki bu kabi xatti-harakat konfliktini rivojlanib ketishiga, voqealarning nazorat ostidan chiqishiga, erishilgan natijalarning vaqt o'tishi bilan o'z kuchini yo'qotib, munozara ob'ektiga aylanib qolishiga olib kelishi mumkin.

O'zini-o'zi mudofaa qilish huquqi (Pravo na samooboronu) – davlatning boshqa bir davlat qurolli hujumi natijasida buzilgan siyosiy mustaqilligi, hududiy yaxlitligi va suverenitetini tiklash maqsadida qurolli javob choralarini amalga oshirishga bo'lgan ajralmas huquqi. BMT Nizomining

51-moddasiga muvofiq, o'zini-o'zi mudofaa qilish huquqi «*Tashkilot A'zosiga qurolli hujum sodir etilgan taqdirda*»gina yuzaga keladi va ikki shaklda amalga oshiriladi: individual va kollektiv. Birinchi holatda qurolli hujumga uchragan davlatning o'zi tomonidan amalga oshiriladigan javob choralari to'g'risida so'z ketadi, ikkinchi holatda esa, xalqaro shartnoma yoki xalqaro tashkilot doirasida amalga oshiriladigan hamkorlikdagi (kollektiv) javob choralari nazarda tutiladi. O'zini-o'zi mudofaa etish huquqining asosiy talabi shundaki, mazkur huquqni amalga oshirishda ko'rilgan choralar Xavfsizlik Kengashiga darhol ma'lum qilinishi va BMT Nizomiga muvofiq Xavfsizlik Kengashiga tegishli vakolatlar va ma'suliyatga daxl qilinmasligi kerak.

Preventiv o'zini-o'zi mudofaa qilish (Preventivnaya samooborona) – qurolli hujumni oldini olish maqsadida davlatning qurolli kuchlarni qo'llash huquqi mavjudligini tasdiqlovchi zamonaviy xalqaro-huquqiy kontsepsiya. BMT Nizomining 51-moddasiga muvofiq, o'zini-o'zi mudofaa qilish huquqi «*Tashkilot A'zosiga qurolli hujum sodir etilgan taqdirda*»gina yuzaga keladi. Biroq, mazkur kontsepsiya tarafdorlari g'oyat katta tezlikka ega bo'lgan zamonaviy harbiy texnika davlatning butun harbiy qudratini vayron qilishi, ayrim hollarda esa, davlatning mavjudligiga tahdid solib, qurolli javob qaytarish imkoniyatini deyarli yo'qqa chiqaradi deb ta'kidlaydilar. Xalqaro huquqshunos olimlar preventiv o'zini-o'zi mudofaa qilish borasida konsensusga kelishmoqdalar va muhim shart sifatida *qurolli hujumning muqarrarligi va shubhasizligini hamda uni bartaraf etish imkoniyatining mavjud emasligi yoki o'zga vositalarning nomaqbulligini tasdiqlovchi ishonchli dalillarning bo'lishiga urg'u bermoqdalar*. Qarang: *O'zini-o'zi mudofaa qilish huquqi*.

Preventiv choralar (Preventivno'e mero') – BMT Nizomi asosida tinchlikka tahdid, tinchlikning buzilishi yoki agressiya aktini bartaraf etishga qaratilgan davlatlar hamjamiyati tomonidan amalga oshiriluvchi chora-tadbirlar. Preventiv choralar BMT Nizomining VII bobida qayd qilingan.

Preventiv zarbalar (Preventivno'e udaro') – Qarang: *Oldini oluvchi zarbalar*.

Uti possidetis printsiipi – davlat mustaqilligi qo'lga kiritilgunga qadar amalda bo'lgan ma'muriy yoki kolonial chegara chiziqlarini saqlab qolishni ifodalovchi xalqaro huquq printsiipi. Odatda, ma'muriy yoki kolonial chegaralarni belgilovchi shartnomalar mavjud bo'lmagan, boz ustiga u yoki bu hududning kimga tegishli ekanligini aniqlashda avvalgi davlatning huquqiy hujjatlari doimo ham yuridik asos bo'la olmas edi. Shuning uchun ham yuridik faktlar bilan bir qatorda hududni amaliy jihatdan taassaruf etish hudud va chegaraga nisbatan huquqiy vorislikni tashkil etuvchi muhim element hisoblangan. Dastlab, uti possidetis printsiipi Lotin Amerikasi davlatlari amaliyotida sobiq Ispaniya imperiyasining chegaralarini tan olish va delimitatsiya qilish jarayonida qo'llanildi. So'ngra «Lotin Amerikasi g'oyasi» xalqaro darajada e'tirof etildi. 1963 yilda Afrika birligi tashkiloti (2003 yildan Afrika Ittifoqi) mazkur printsiipni birinchi marotaba mintaqa darajasida Tashkilotning Nizomida yuridik jihatdan mustahkamlab qo'ydi. AIning a'zo-davlatlari o'rtalaridagi hududiy muammolarni hal etishda ushbu printsiipga sodiq qolishlari haqida bayonot berdilar. Uti possidetis printsiipi qoidalarining yanada rivojlanishi hamda xalqaro-huquqiy jihatdan mustahkamlanishida BMT Xalqaro sudi ijobiy rol o'ynadi. Burkino Fasoning Mali Respublikasiga qarshi ishi bo'yicha qabul qilgan qarorida Xalqaro sud ushbu printsiipni xalqaro huquqning «umumiy printsiipi» sifatida baholadi. Mazkur printsiipning qo'llanilishi mustaqillikni qo'lga kiritgan paytda mavjud hududga egalik huquqining muzlatilishi («hududni su'ratga olinishi») effektiga ega bo'ldi. Xalqaro sud amaliyoti uti possidetisni qo'llanilish amaliyotini kengayishiga olib keldi va davlatlararo munosabatlarda barqarorlikni taminlashda uning ahamiyatiga urg'u berdi. Jumladan, Xalqaro sud quyidagi bayonotni berdi: «printsiip keng qo'llaniladi va u mantiqan mustaqillik hodisasi bilan bog'liq, zero u yangi davlatlarning mustaqilligi va barqarorligini himoya qilish uchun yuzaga kelgan».

Kuch ishlatish yoki kuch ishlatish bilan tahdid qilishni ta'qiqlash printsipti (Printsipt zapreheniya primeneniya silo' ili ugrozo' siloy) – xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta'minlashda xalqaro huquq normalari tizimida markaziy o'rinni egallovchi umumiy xalqaro huquqning printsipti. BMT Nizomining 2-moddasi (4-bandi) binoan, «Tashkilotning barcha A'zolari o'zlarining xalqaro munosabatlarda har qanday davlatning hududiy daxlsizligi yoki siyosiy mustaqilligiga qarshi kuch ishlatish yoki kuch bilan tahdid qilishdan, shuningdek, yoki Birlashgan Millatlar Tashkiloti Maqsadlariga to'g'ri kelmaydigan boshqa biror-bir tarzda harakatlardan o'zlarini tiyadilar». Davlatlararo munosabatlarda mazkur printsiptning samarali joriy etilishida kollektiv institutlar alohida o'rin tutadi. Ushbu printsipt kollektiv xavfsizlik tizimi imkoniyatlarini kengaytirdi hamda xalqaro huquqning ijobiy rivojlanishiga jiddiy hissa qo'shdi. Shuningdek, u boshqa xalqaro-huquqiy hujjatlarda o'z rivojini topdi. Ulardan eng muhimlari BMT Nizomiga muvofiq davlatlar o'rtasidagi do'stona aloqalar va hamkorlikka oid xalqaro huquqning printsiptlari to'g'risidagi deklaratsiya (1970 y.), Agressiya ta'rifi (1974 y.) va Xalqaro munosabatlarda kuch ishlatish va kuch ishlatish bilan tahdid qilishdan voz kechish printsiptlarining samaradorligini oshirish to'g'risidagi deklaratsiya (1987 y.). Xususan, Xalqaro huquqning printsiptlari to'g'risidagi deklaratsiya BMT Nizomining 2-modda 4-bandida ta'qiqlangan xatti-harakatlarni quyidagi tarzda kengaytirdi: agressiv urushlar; agressiv urushlarni targ'ib qilish; mavjud xalqaro chegaralarni (xususan, demarkatsiyaviy va vaqtincha tinchlik o'rnatuvchi chiziqlarni) buzish yoki xalqaro nizolarni hal etish maqsadida kuch ishlatish va kuch bilan tahdid qilish; kuch ishlatish bilan buzilgan huquqlarni tiklash (repressali); xalqlarni o'z taqdirini o'zi belgilash huquqidan va mustaqilligidan mahrum qilish maqsadida kuch ishlatish; boshqa davlatning hududiga kirib borish maqsadida qurollangan jinoyatchi to'dalarni tuzish; ichki konfliktni tashkillashtirish, uni amalga oshirishga undash, yordam berish, mazkur konfliktda yoki boshqa davlat hududida terroristik aktini sodir etishda ishtirok etish; kuch ishlatish va kuch bilan tahdid qilish bilan xorijiy davlat hududini bosib olish.

Davlat chegaralarining daxlsizligi printsipti (Printsipt neprikosnovennosti gosudarstvenno'x granitso') – joyda (na mestnosti) davlat chegarasi chizig'ini bir tomonlama o'zgartirish hamda tegishli xalqaro shartnomalar va davlatning ichki qoidalarini buzish orqali davlat chegaralarini kesib o'tishni ta'qiqlovchi xalqaro huquqning umume'tirof etilgan printsipti. Joyda o'rnatilgan davlat chegarasi chizig'i qat'iy rioya qilinishi kerak. Chegara chiziqlarini belgilovchi chegara belgilari bir tomonlama o'zboshimchalik bilan o'zgartirilishi mumkin emas. Davlat chegarasi to'g'risidagi norma va qoidalar chegaralarning buzilmasligi va davlatlar hududining yaxlitligi printsiptlariga tayanadi hamda xalqaro amaliyotga keng qo'llanadi. Chegara chizig'ini har qanday o'zgartirishlar chegaradosh davlatlarning kelishuvi va xalqaro huquqqa muvofiq tarzda amalga oshirilishi kerak.

Chegaralarning buzilmasligi printsipti (Printsipt nerushimosti granits) – zamonaviy xalqaro huquqning nisbatan yangi printsipti. Mazkur printsipt mintaqaviy darajada ilk bor 1975 yilda EXHKning Yakunlovchi aktida o'z aksini topdi. Bu birinchi navbatda urushdan keyingi Evropa chegaralarining huquqiy maqomini belgilash zaruriyati bilan izohlanar edi. Bugun ushbu printsipt Evropa (mintaqaviy) va xalqaro xavfsizlikni ta'minlashning muhim asoslaridan birini tashkil etadi. 1991 yil dekabr oyida EIga a'zolari sobiq ittifoqdosh respublikalarni xalqaro huquqning umume'tirof etilgan norma va printsiptlarini, shuningdek, chegaralarning buzilmasligi printsiptini ta'minlash borasida majburiyatlarni bajarishga sodiq qolsalargina, ularning mustaqilligini tan olishlarini ta'kidladilar. Chegaralarning buzilmasligi printsiptining mohiyati quyidagi uch holat bilan belgilanadi: 1) mavjud chegaralarni xalqaro huquqqa muvofiq yuridik jihatdan o'rnatilgan deb tan olish; 2) ayni paytda va istiqbolda har qanday hududiy da'volardan voz kechish; 3) ushbu chegaralarga har qanday tajovvuzdan, jumladan, kuch ishlatish va kuch bilan tahdid qilishdan voz kechish. Shunday qilib, chegaralarning buzilmasligi printsiptining yuridik imkoniyatlari uti possidetis printsiptidan nisbatan kengroq. Uning qoidalari nafaqat mavjud ma'muriy chegaralarning tan olinishi, balki istiqbolda hududiy da'volar va ushbu chegaralarga nisbatan tajovvuzlarning oldini olishga qaratilgan.

Harbiy-siyosiy bloklarda ishtirok etmaslik printsiplari (Printsiplari neuchastiya v voenno-politicheskix blokax) – milliy va xalqaro xavfsizlik huquqining printsiplari bo'lib, «sovuq urush» davri xalqaro munosabatlarida yuzaga kelgan va uning o'ziga xos xususiyati. Aynan ikki mafkuraviy tizim qarama qarshiligi paytida bloklar qarama-qarshiligi o'z cho'qqisiga etdi. Harbiy-siyosiy masalalar bu raqobatning negizini tashkil etgan bo'lsa ham, biroq qarama-qarshilik ikki tizimni bo'lib turuvchi butun chiziq bo'ylab davom etdi. Harbiy-siyosiy bloklar (masalan, NATO, Varshava shartnomasi tashkiloti, ANZYuS, G'arbiy Evropa ittifoqi va b.) AQShG'SSSR va ularning ittifoqchilari timsolida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan harbiy tahdidlarni bartaraf etish maqsadida tashkil etildi. Ikki qutbli tizimning parchalanishi natijasida «dushman timsoli» o'z ahamiyatini yo'qotdi. An'anaviy mudofaa ittifoqlarining maqsad va vazifalari jiddiy transformatsiyaga uchradi: ularning faoliyati harbiy-siyosiy o'lcham doirasidan chiqmoqda; ular BMT Bosh Assambleyasi qoshida kuzatuvchi maqomiga ega bo'ldilar; BMT va mintaqaviy tashkilotlarning oliy darajadagi uchrashuvlarida muntazam ishtirok etmoqdalar. Mazkur printsiplari «O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosiy faoliyatining asosiy printsiplari to'g'risida»gi qonun, «Mudofaa doktrinasi» hamda O'zbekiston Respublikasi Milliy xavfsizlik kontseptsiyasida o'z ifodasini topgan.

Barbod bo'lgan davlatlar (Provalivshiesya gosudarstva. Failed states) – «sovuq urush» davri va uning oqibatlarini bilan bog'liq zamonaviy xalqaro munosabatlarning salbiy tendentsiyalaridan birini anglatuvchi ibora. Ikki qutbli tizimning parchalanishi bilan «tiyib turish doktrinasi» o'zining avvalgi mohiyatini yo'qotdi va qudratli davlatlarning dunyoning ayrim davlatlariga nisbatan manfaatlarini «susaydi». Shuningdek, avvallari ikki tizimning global qarama-qarshiligi doirasida u yoki bu qudratli davlat manfaatlariga mos ravishda «o'chirib kelingan» mintaqaviy va submintaqaviy konfliktlar jonlana boshladi. Natijada bir qator davlatlar, birinchi navbatda, polietnik aholiga ega davlatlarda millatlararo va dinlararo konfliktlar, zo'ravonlik, millatchilikning o'sishi (masalan, sobiq Yugoslaviya, Somali, Sudan, Ruanda va b.) bilan bog'liq holda hokimiyat va huquqiy tartibotning inqirozi yuzaga kela.

R

Mintaqa (Region) – geografik, tabiiy, iqtisodiy va madaniy xususiyatlarga ega bo'lgan er sharining bir qismini tashkil etuvchi makon. Mazkur omillar mintaqaning fundamental xususiyatlari bo'lib, ular mintaqada davlatlarining o'zaro faol aloqalari natijasida namoyon bo'ladi. Mintaqaning tabiiy-geografik xususiyatlarining eng muhim elementi masofa, ya'ni mintaqada davlatlari o'zaro joylashuvining yaqin va uzoqligi ular aloqalarining darajasini belgilab beradi. Davlatlarning o'zaro munosabatlarida tabiiy yaqinlik omilining ahamiyati to'g'risida gapirganda shuni ta'kidlab o'tish lozimki, mintaqadagi har bir davlat uchun mazkur mintaqada joylashgan o'zga davlatlarning hulq-atvori va hatti-harakati (ular xoh hamkorlik xoh antagonistik ruhda bo'lsin) ularning tashqi va xavfsizlik sohasidagi siyosatini belgilab beruvchi muhim determinant bo'lib xizmat qiladi. Xalqaro-huquqda ham mintaqani belgilashda geografik omillar etakchi o'rinni egallaydi. Xususan, BMT Xavfsizlik Kengashi nodoiimiy a'zolari saylashda asosiy mezonlardan biri bo'lib, «adolatli geografik taqsimot» printsiplari (BMT Nizomining 23-moddasi) belgilab qo'yilgan. Xavfsizlik Kengashini isloh qilish borasidagi zamonaviy munozaralarda BMT Xavfsizlik Kengashining doimiy va nodoiimiy a'zolarini tanlashda mintaqada boshlang'ich nuqta sifatida ko'rilmogda.

Mintaqaviylashuv (Regionalizatsiya) – hosila tushuncha bo'lib, mintaqada uning mazmunini ochib berishda boshlang'ich nuqta hisoblanadi. Mintaqaviylashuv tushunchasining eng neytral tavsifi davlatlar va xalqaro munosabatlarning boshqa ishtirokchilari faoliyatining mintaqada darajasida namoyon bo'lishi tarzida izohlanishi mumkin. Mintaqaviylashuv tushunchasining mazmuni, odatda, faoliyat, tashkillashtirish, mintaqada davlatlari o'zaro aloqalarini rivojlantirish va mustahkamlashdan iborat. Davlatlararo aloqalarning muayyan sohalarini mintaqada darajasida ixtisoslashuvi va muayyan

tizimga solinishi ham mintaqaviylashuvning muhim jihatlari ochib beradi. Mintaqaviy aktorlarning o'zaro munosabatlari, asosan, uch omilga asoslanadi: *umumiy* muammolarni hal etish; *umumiy* tahdidlarga qarshi kurashish; *umumiy* manfaatlarni himoya qilish G'amalga oshirish. Oxir oqibatda mintaqaviylashuv mintaqa chegaralarini shakllantiradi, uning xususiyatlari, alohidaligi va avtanomligini kuchaytiradi. Mintaqaviylashuv - yakuniy natijasi emas. U zamonaviy xalqaro munosabatlarning ob'ektiv tendentsiyasi bo'lib, mintaqa davlatlarining yaratuvchanlik, tartibga solish va rivojlanishga qaratilgan maqsadli faoliyatini ifodalaydi. Mintaqaviy tashkilotlar, mintaqaviy mansublik (identichnost), mintaqa haqida bilimlar mazkur jarayonning moddiy tus olishi sifatida namoyon bo'ladi. Qarang: *Mintaqa, Regionalizm*.

Regionalizm – mintaqaviy (umumiy) manfaatlar negizida muammolarni hal etish, maqsad va vazifalarga erishish hamda davlatlararo hamkorlik mexanizmini shakllantirish g'oyasi G'yondashuvdir. Millat uchun millatchilik qanday ahamiyat kasb etsa, mintaqa uchun regionalizm shunday ahamiyatga ega. Mazkur o'rinda regionalizm mintaqaviy mansublik (identichnost), ya'ni insonlarning muayyan mintaqaga mansub ekanligi, shuningdek, tarixi, madaniyati, an'analari, dini hamda manfaatlarini, muammolari va tahdidlarining umumiylikni anglab etishlari bilan bevosita bog'liq holda ko'riladi. Regionalizm – «*davlat tomonidan amalga oshiriluvchi loyiha*»: uning g'oyalarini amalga oshiruvchi asosiy ishtirokchilar mintaqa davlatlaridir. Shu bilan birga xalqaro hayotda globallashuv bilan bog'liq va mazkur jarayonga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi muqarrar voqelikni e'tibordan chetda qoldirish mumkin emas. Regionalizm «barcha mintaqaviy muammo va tahdidlarga davo» emas. Biroq, u rivojlanish va ichki mintaqaviy barqarorlikni ta'minlash salohiyatiga ega. Mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirish va mustahkamlash orqali davlatlar mintaqani jahon siyosati ob'ektidan uning aktoriga aylantirishlari va global jarayonlarga ta'sir ko'rsata olish salohiyatini oshirishlari mumkin.

Xalqaro huquqda regionalizm (Regionalizm v mejdunarodnom prave) – xalqaro huquqda regionalizmning yuridik jihatdan mustahkamlanishi Millatlar Ligasi Statuti va BMT Nizomi kabi universal hujjatlarda o'z ibtidosiga ega. Millatlar Ligasi Statutida regionalizmga kamtarona o'rin ajratilgan. Xususan, Statutning 21-moddasida konfliktlarni hal etish va tinchlikni saqlanishda mintaqaviy bitimlarni amalga qo'llanishining mumkinligi ta'kidlab o'tilgan. Shunday bo'lsada, mazkur holat tadqiqotchilar tomonidan «mintaqaviy-global hamkorlikka urinishning ibtidosi sifatida» baholanadi. BMT Nizomini ishlab chiqish jarayonida regionalizm keskin tortishuvlar predmetiga aylandi. Lotin Amerikasi va arab dunyosi davlatlari – «*regionalistik front*» – regionalizm g'oyalarini, ya'ni uchinchi dunyo mamlakatlari manfaatlarini amalga oshirishda imkoniyat beruvchi va inobatga oluvchi g'oyalarni BMT Nizomida ifoda etilishini qo'llab-quvvatladilar. Chunki, ushbu guruh davlatlari regionalizmni «*buyuk davlatlarning hukmronligi va veto huquqini tiyib turish vositasi*» sifatida talqin qildilar. Xalqaro huquqqa oid aksariyat tadqiqotlarda regionalizm mintaqaviy tashkilotlar faoliyati bilan aynan ko'riladi. Bu holatni shuningdek, BMT Nizomining mintaqaviy tashkilotlarni xalqaro-huquqiy maqomini belgilovchi qoidalarida ham kuzatish mumkin. Ushbu mazmunda regionalizm «*mintaqa asosida davlatlararo uyushmalarining shakllanishi*» sifatida ta'riflanadi. Xususan, ilmiy muomalaga kiritilgan «yangi regionalizm» tushunchasi «sovuq urush» tugaganidan so'ng tuzilgan ko'p maqsadli mintaqaviy tashkilotlarni ifoda etish qo'llaniladi.

Mintaqaviy xalqaro tashkilotlar (Regionalno'e mejdunarodno'e organizatsii) – dunyoning muayyan geografik mintaqasi davlatlari tomonidan mintaqaviy tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash, mintaqaviy muammolarni o'zaro hal etish va hamkorlikni rivojlantirish maqsadida shartnomaviy asosda tuziladigan uyushma. Mintaqaviy xalqaro tashkilotlarning tashkil topishi suveren davlatlarning mintaqa darajasida tinchlik va xavfsizlikni ta'minlashning ko'p tomonlama diplomatik asoslarini shakllantirish zaruriyatini anglab etishlarining oqibatidir. Mintaqaviy xalqaro tashkilotlar zamonaviy xalqaro huquqning muhim sub'ektiga aylandi. «Mintaqaviy tashkilot»

atamasi xalqaro-huquqiy muomalada tomir otib ulgurdi. Vaholanki, BMT Nizomida «mintaqaviy tashkilot» iborasi o'zining bugungi talqinida mavjud emas. Mintaqaviy tashkilotlarning xalqaro-huquqiy maqomini tahlil qilishda havola etiladigan Nizomining VIII bobi «mintaqaviy bitimlar» deb nomlanadi. Shunday bo'lsada, ayni paytda mintaqaviy xalqaro tashkilotlarga nisbatan muayyan kelishuvga erishilgan. BMT amaliyotida mintaqaviy birlashma va uyushmalarga quyidagilarning kirishi takidlab o'tiladi: shartnoma asosida tuzilgan tashkilotlar; o'zaro xavfsizlik va mudofaa maqsadida tashkil topgan mintaqaviy tashkilotlar; biror-bir faoliyat sohasi bo'yicha umum mintaqaviy rivojlanish yoki hamkorlikni ta'minlash maqsadida tuzilgan tashkilotlar; dolzarb ahamiyatga ega bo'lgan muayyan siyosiy, iqtisodiy yoki ijtimoiy masalani hal etish maqsadida tuzilgan guruhlar. Bugungi kunda mintaqaviy tashkilotlar imkoniyati xalqaro xavfsizlikni ta'minlashda BMT tomonidan faol ravishda qo'llanib kelinmoqda. Xalqaro xavfsizlikni ta'minlashda «mehnat va mas'uliyat taqsimoti» BMT va mintaqaviy tashkilotlar hamkorligida markaziy o'rinni egallaydi. Bosh Kotib – Mintaqaviy tashkilotlar hamda Xavfsizlik Kengashi – Mintaqaviy tashkilotlar formatidagi ikki tomonlama hamkorlikning o'rnatilishi ular hamkorligining burilish pallasini bo'ldi.

Risk – bu sub'ektning o'z faoliyati natijasida noqulay va ko'ngilsiz vaziyatlarning yuzaga kelish ehtimolidir. Risk doimo qandaydir ehtimollikdir. Sub'ektning (sub'ektlarning) biror-bir harakati yoki harakatsizligi yangi shart-sharoitlar majmui ta'sirida u yoki bu holatga o'tishi mumkin. Risk muayyan qarorning natijasi bo'lib, nafaqat tanlovchi, balki ehtimoldagi voqealar imkoniyati va u bilan bog'liq yo'qotishlarni ham baholovchi (masalan, Atom elektrostansiyasining qurilishi) sub'ekt bilan bog'liq.

S

Sekyuritizatsiya (Securitization) – dikursiv jarayon bo'lib, uning natijasida muayyan hodisa, voqea yoki jarayon siyosiy hamjamiyat tomonidan *xavfsizlik ob'ektining mavjudligiga tahdid* sifatida tan olinadi. Sekyuritizatsiya deganda, odatiy siyosiy jarayon chegarasidan chiquvchi chora-tadbirlar qo'llanilishini oqlovchi *siyosatni amalga oshirishning keskin shakli* tushuniladi. Xususan, «maxfiylik» ostida siyosatni amalga oshirish, muayyan huquq va erkinliklarning cheklanishi, jamiyat va davlat tegishli kuch va vositalarini maxsus vazifalarning bajarilishiga sarf etish va b. Favqulodda choralarning qo'llanilish zaruriyati mavjud muammolarning o'ziga xos tabiati bilan izohlanadi. Mazkur kontseptsiya doirasida tahdidning ob'ektiv tabiati inkor etiladi, va u sub'ektlararo faoliyatning mahsuli sifatida baholanadi. Ta'kidlanadiki, muhimi xavfsizlik ob'ektiga “real” xavf solib turgan qandaydir ob'ektiv tahdidni baholash emas, balki tahdid sifatida nimani tushunish va unga kollektiv javob qaytarish borasida xavfsizlik sub'ektlarining umumiy kelishuvi shakllanishini anglab etishdir. Shu bois, mazkur kontseptsiya tarafdorlariga ko'ra, xavfsizlik «na ob'ektlarda, va na sub'ektlarda, balki sub'ektlar o'rtasida yotadigan» hodisa sifatida ta'riflanadi. Qarang: *Desekyuritizatsiya*.

BMT Xavfsizlik kengashi (Sovet bezopasnosti OON) – BMTning olti asosiy organlaridan biri bo'lib, ushbu universal tashkilot doirasida yalpi kollektiv xavfsizlik tizimining markaziy elementi hisoblanadi. Ushbu qoida BMT Nizomining 24-moddasida «tezkor va samarali harakatlarni amalga oshirish maqsadida Birlashgan Millatlar Tashkiloti va uning a'zolari Xavfsizlik Kengashiga xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash borasida *asosiy mas'uliyatni yuklaydi*» shaklida yuridik jihatdan mustahkamlab qo'yilgan. BMT Xavfsizlik Kengashi uning nomidan preventiv va majburlash xarakterdagi kollektiv hatti-harakatlarni amalga oshirish va a'zo-davlatlarga nisbatan yuridik jihatdan majburiy qarorlar qabul qilish huquqiga ega BMT tizimidagi yagona organ hisoblanadi. Xavfsizlik Kengashi rezolyutsiyalari xalqaro hamjamiyat tomonidan harbiy yoki noharbiy xarakter kasb etishi mumkin bo'lgan kollektiv xavfsizlik choralarni qabul qilishda yuridik asos bo'lib xizmat qiladi. Zarur hollarda xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash maqsadida Xavfsizlik

Kengashi BMT Nizomining VIII bobiga binoan kollektiv xavfsizlikning mintaqaviy tizimlariga murojaat qilishi mumkin.

Osiyoda o'zaro hamkorlik va ishonch choralari bo'yicha kengash (Sovehanie po vzaimodeystviyu i meram doveriya v Azii) – davlatlararo uyushma bo'lib, uni tuzish g'oyasi Qozog'iston prezidenti N.Nazarbaevga (1992 y.) tegishli. Osiyoda o'zaro hamkorlik va ishonch choralari bo'yicha kengash EXHKG'EXHTning Osiyodagi o'iga xos timsoli bo'lib, uning faoliyati Osiyoda barqaror siyosiy muhitni barpo etishga qaratilgan. A'zo-davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi printsiplar deklaratsiyasi (1999 yil 14 sentyabr), Tsivilizatsiyalar muloqoti va xalqaro terrorizmga qarshi kurash to'g'risidagi deklaratsiya hamda Ishonch choralari katalogi (2002 y.) Osiyoda o'zaro hamkorlik va ishonch choralari bo'yicha kengashning asosiy hujjatlari hisoblanadi. Osiyoda o'zaro hamkorlik va ishonch choralari bo'yicha kengashning ishchi organi - Sekretariat tuzilgan. Ayni paytda 20 ga yaqin davlat Kengashning ishtirokchilari bo'lib, 10 ta davlat esa kuzatuvchi maqomiga ega.

Davlatlar irodasining kelishuvi (Soglasovanie vol gosudarstv) – suveren davlatlar xalqaro-huquqiy nuqtai-nazarini yaqinlashtirish, muvofiqlashtirish va uyg'unlashtirish jarayoni. Davlatlar irodasining kelishuvi jarayoni «davlatlarning kurashi va hamkorligi» tarzida ta'riflanadi. Odatda, mazkur jarayonda davlatlar ittifoqchilarni, ya'ni xalqaro-huquqiy nuqtai-nazari o'zlarinikiga yaqin bo'lgan davlatlarni qidiradilar. Tomonlar o'z manfaatlariga mos keluvchi qarorlarni qabul qilish va amalga oshirish imkoniyatini beruvchi nuqtai-nazarlarning kelishuvi darajasiga erishishga harakat qiladilar. Davlatlar irodasining kelishuvini shartli ravishda ikki bosqichga ajratish mumkin: 1) birinchi bosqichda davlatlar xalqaro-huquqiy nuqtai-nazarlarining shakllantirishG'formulirovanie yuz beradi; 2) ikkinchi bosqichda shakllantirilgan nuqtai-nazarlarni davlatlarning individual va kollektiv sa'y-harakatlari yordamida hayotga tabiq etish amalga oshiriladi.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (Sodrujestvo nezavisimo'x gosudarstv) – postsovet makoni yangi mustaqil davlatlarining davlatlararo uyushmasi. Xalqaro tajribada mustaqil davlatlarning «hamdo'stlik» nomi ostidagi uyushmalari, odatda, sobiq mustamlaka davlatlarining umumiy manfaatlari zahirida «noformal klublar» sifatida yuzaga kelgan. Olma-Ota deklaratsiyasida ta'sischi Hamdo'stlikni «Sobiq SSSRga a'zo-davlatlarning unga qo'shilishlari» uchun ochiqligi ta'kidlab o'tiladi. MDH ta'sischi, shuningdek, «Hamdo'stlik na davlat, va na davlatlar ustida turuvchi tuzilma» degan qoidani ham qayd qilishni zarur deb bildilar. O'zaro munosabatlarda subordinatsiyaning sustligi, shartnomaviy majburiyatlarning yo'qligi, hamkorlikning tuzilmaviy asosini nisbatan past darajadali, qarorlar qabul qilishda konsensusga asoslanish mazkur toifa uyushmalarning o'ziga xos xususiyatlari hisoblanadi. MDH a'zo-davlatlarning o'zaro tan olinishini ta'minladi hamda yangi mustaqil davlatlarning xalqaro maydonda huquqiy maqomini mustahkamlanishiga ko'mak berdi. Barqarorlik va xavfsizlikni ta'minlashda MDHning ahamiyati sezilarli darajada bo'ldi. Hamdo'stlik: xavfsizlik va mudofaa masalalarida vorisiylikni ta'minlab berdi; SSSR parchalanganidan so'ng vaziyatni keskin yomonlashuvi va voqealarni «Yugoslaviya varianti» bo'yicha rivojlanishini oldini oldi; sobiq SSSRning yadro qurollari taqdirini hal qildi; sobiq ittifoqdosh respublikalar ma'muriy chegaralarining xalqaro-huquqiy rasmiylashtirilishiga asos soldi va h.k. MDHning tarixiy missiyasi avvalgi mavjud aloqalarning vorisiylikini ta'minlash va unga a'zo davlatlar o'rtasida suveren munosabatlarni o'rnatishdaG'mustahkamlashda namoyon bo'ldi. Davlatlararo hamkorlikning ixtisoslashuvi natijasida Hamdo'stlik «zamiri»da yangi institutsional tuzilmalar KXShT, EvrOsIH) tashkil topdi. Ular bugungi kunda amaliy ahamiyat kasb etuvchi mintaqaviy institutlarga aylandilar va avvallari MDH vakolatiga kirgan sohalarda etakchilik qilmoqdalar. Hozirgi paytda MDHga 11 ta a'zo davlat ega.

Status-kvo – xalqaro huquqqa oid atama bo'lib, ayni paytda yoki o'tmishda mavjud bo'lgan biror-bir holatni anglatadi. Status-kvoni ushlab turish yoki tiklash mavjud holatni saqlab turish yoki avvalda bo'lgan holatiga qaytish tarzida tushuniladi.

Strategik tadqiqotlar (Strategicheskie issledovaniya. Strategic studies) – xavfsizlik nazariyasida 1945 yildan XX asr 60-yillari o'rtalarigacha ustivor bo'lgan xavfsizlik kontsepsiyasi. Mazkur davr tadqiqotchilar tomonidan strategik tadqiqotlarning «oltin davri» sifatida baholanadi. Strategik tadqiqotlar doirasida harbiy soha xavfsizlik muammolarini tadqiq etishning ustivor yo'nalish, harbiy kuch esa – milliy xavfsizlikni ta'minlashning yagona samarali vositasi (quroli) sifatida qaralgan. Shu bois, dushman timsoli va harbiy tahdidning mavjudligi xavfsizlikning boshlang'ich elementi bo'lib xizmat qilgan. Nazariy va amaliy ma'noda xavfsizlik tahdidlarni boshqarish bilan uyg'un holda ko'rilgan. Xavfsizlik sub'ektlari tizimida suveren davlat markaziy o'rinni egallagan. Shunday qilib, strategik tadqiqotlar milliy xavfsizlik kontsepsiyasining ustuvorligiga asoslangan tadqiqotlar bo'lib, individual davlat miqyosida «davlat tomonidan davlatning harbiy qudrati orqali erishiladigan davlatning holati» sifatida baholanuvchi xavfsizlik darajasidir. Qarang: *Xavfsizlik tadqiqotlari*.

T

Qattiq kuch (Tverdaya sila. Hard power) – (harbiy-siyosiy va iqtisodiy) kuch bosimi orqali boshqa ishtirokchilarning hulq-atvori va manfaatlariga ta'sir ko'rsatish qobiliyati. «Qattiq kuch» – bu boshqalarni o'z irodasiga bo'ysunishga majbur qilish maqsadida «qamchi va shirinlik» siyosatini (davlatning harbiy va iqtisodiy qudratini) qo'llash imkoniyati (kichik J.Nay). Instrumentlar tizimida kuchni namoyish qilish, harbiy qamal, harbiy aralashuv, iqtisodiy embargo va boshq. «qamchi» siyosatining namoyon bo'lish shakllari bo'lsa, harbiy himoyani va'da qilish, savdo barerlarini kamaytirish – «shirinlik»ka oid instrumentlardir. Qarang: «Yumshoq kuch».

Hududiy nizo (Territorialno'y spor) – davlatlar o'rtasida muayyan hududni yuridik tegishliligi borasidagi xalqaro nizo. Hududiy nizo hududning biror qismini yuridik tegishliligini belgilab beruvchi xalqaro huquq normalarining, ular xoh shartnomaviy, xoh odat normalari bo'lsin, mavjudligi yoki amal qilishi borasida tomonlarning turli yondoshuvlari oqibatida yuzaga keladi. Hududiy nizoning tan olinishi yuridik jihatdan kimga tegishliligi aniq va oxirigacha bo'lgan muayyan hududning mavjudligini tan olinishini anglatadi. Qachonki tomonlar muayyan hudud yoki chegara chizig'i mavjudligini tan olsalar va shu bilan birga aniq, aynan bir xalqaro-huquqiy norma va qoidalar borasida bahsga kirishsalar hududiy nizo e'tirof etilgan bo'ladi. Hududiy nizoda, odatda, har bir tomon muayyan hudud yuridik jihatdan aynan unga tegishli, zero u ushbu hududda o'z boshqaruviga ega yoki ega bo'lgan va boshqa har qanday da'vo o'rinsiz ekanligini ta'kidlaydi. Bunday hokimiyatning isboti sifatida, odatda, davlat funktsiyalarining amalga oshirilishi hisoblanadi. Agar tomonlarning pozitsiyalari nobarqaror va o'zgaruvchan bo'lsa, u holda hududiy nizo mavjud deb bo'lmaydi. Hududiy kelishmovchiliklarning barcha ko'rinishlari ham ularni hududiy nizo deb baholashga asos bo'la olmaydi. Bir tomonlama hududiy da'vo, ya'ni da'vo bildirgan davlat chegara chizig'i yoki muayyan hududning tegishliligi borasida xalqaro huquq normalari borasida bahslashmasa, biroq ayrim sabablarga ko'ra ushbu holat o'zgartirilishi zarur deb hisoblasa, bu holat hududiy nizoni tashkil qilmaydi.

Transchegaraviy tahdidlar (Transgranichno'e ugrozo') – xavfsizlikka tahdidlarning zamonaviy ko'rinishlaridan biri. Xavf sub'ekti va manbalarini aniqlashdagi qiyinchiliklar, harakatni sodir etish uslubi va instrumentlarini («jinoyat quroli»ini) avvaldan aniqlashning qiyinligi, harakatlarning eksterritorialligi va b. transchegaraviy tahdidlarni an'anaviy (harbiy) tahdidlardan ajratib turadi. Ushbu guruhga xalqaro terrorizm, narkotiklarning noqonuniy savdosi, diniy ekstremizm va b. shu kabi tahdidlarni kiritish mumkin. Bunday tahdidlarning yuzaga kelishi xavfsizlik va xavfsizlikka tahdidlar tabiatini tushunishda keskin o'zgarishlarga olib keldi. Ayni paytda transchegaraviy

tahdidlar va aktorlar hodisasining xalqaro munosabatlardagi ahamiyati tobora ortib bormoqda. Qarang: *Transmilliy aktorlar*.

Transmilliy aktorlar (Transnatsionalno'e akto'ri) – xalqaro munosabatlarda nisbatan yangi hodisa bo'lib, o'z tarkibiga keng doiradagi ishtirokchilarni qamrab oladi. Xususan, transmilliy korporatsiyalar, xalqaro nohukumat tashkilotlar, milliy-ozodlik harakatlari va boshq. Transmilliy aktorlarning paydo bo'lishi xavfsizlik kontseptsiyasi chegaralarini kengayishiga olib keldi. Transmilliy aktorlar xalqaro hayotning tarkibiy qismi bo'lib, davlatlararo amaliyot rivojining tabiiy va muqarrar natijasi sifatida ko'riladi. Qator transmilliy aktorlar, masalan, terroristik tashkilotlar, qarshilik ko'rsatish yoki milliy-ozodlik harakatlari ikki mafkuraviy tizim kurashi va G'yoki mustamlaka tizimining barham topishi oqibatida paydo bo'ldi. «Sovuq urush» davrida asosiy mafkuraviy raqiblar - AQSh va SSSR – ulardan o'z tashqi siyosatining vositasi sifatida foydalanganlar. Moliyaviy, moddiy-texnikaviy va boshqa yordam olib turgan transmilliy aktorlar, o'z navbatida, homiylarining milliy manfaatlarini amalga oshirishga ko'mak berishgan. Ayni paytda ushbu aktorlarning faoliyati qudratli davlatlarning manfaatlarini nuqtai-nazaridan belgilab berilgan doirada ushlab turilgan va ularning nazorati ostida bo'lgan. Biroq, SSSRning parchalanib ketishi bilan «tiyib turish doktrinasi» o'zining avvalgi ahamiyatini yo'qota boshladi. Oqibatda milliy hukumatlarga bo'ysunmaydigan kuchlar yuzaga keldi. Transmilliy aktorlarning faoliyati va transmilliy tahdidlar fenomeni xavfsizlikka an'anaviy qarashlarni qayta ko'rib chiqish zaruriyatini ko'rsatmoqda.

U

Tahdid (Ugroza) – xavfning aniq va bevosita shakli. Tahdid – xavfning eng oliy darajasi bo'lib, unda nafaqat yaqqol niyat, balki xavfsizlik ob'ektiga bevosita ziyon etkazish qobiliyati va tayyorlik namoyon bo'ladi. Tahdid doimo aniq xarakter va mazmunga ega. Shuning uchun ham aksariyat holatlarda uning mazmuni aniq huquqiy tavsifga ega bo'lib, tegishli normativ-huquqiy aktlarda qayd etiladi, misol uchun, Jinoyat kodeksi moddalarida (agressiya, terorizm, kontrabanda va sh.k.). Qarang: *Risk, Tahlika, Xavf*.

Tinchlikka tahdid (Ugroza miru) – BMT Xavfsizlik Kengashi tomonidan har bir alohida holatda aniqlanuvchi vaziyat bo'lib, mazkur Kengash tomonidan xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash maqsadida BMT Nizomi VII bobiga binoan tavsiya yoki qarorlar qabul qilishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu choralar *muvaqqat*: qurolli hatti-harakatlarni to'xtatish, sulh tuzish (40-modda); qurolli kuchlarni qo'llash bilan bog'liq bo'lmagan choralar (*noharbiy*) – iqtisodiy munosabatlarni, temir yo'l, dengiz, havo, pochta, telegraf va boshqa aloqa vositalarini to'la yoki qisman to'xtatish, shuningdek, diplomatik munosabatlarni uzib qo'yish (41-modda) va *harbiy* (42-modda). Tinchlikka tahdid tushunchasi BMT Nizomiga binoan nafaqat kuch bilan tahdid qilishni, balki boshqa holatlar, ya'ni fuqarolar urushi, ichki konfliktlar, inson huquqlarning keng qamrovda buzilishi va boshqalarni ham qamrab oladi. BMT Nizomiga muvofiq, boshqa vaziyatlarni tinchlikka tahdid sifatida baholash Xavfsizlik Kengashining alohida vakolati hisoblanadi.

Bartaraf etuvchi (yoki oldini oluvchi) zarbalar (Uprejdayuhie (ili preventivno'e) udaro') – davlat xavfsizligiga daxl qiluvchi tahdidlarni oldini olish maqsadida raqib tomon harakatlaridan oldinroq qurolli kuchlarni qo'llashni anglatuvchi tushuncha; tahdid yuzaga kelgan holda kuchni birinchi bo'lib qo'llash huquqini o'zlashtirishga qaratilgan urinish. Bartaraf etuvchi (yoki oldini oluvchi) zarbalar BMT Nizomi yoki boshqa xalqaro-huquqiy hujjatlarda nazarda tutilmagan. Biroq, bartaraf etuvchi zarbalarning qo'llanilishi muqarrar tahdid oldida oliy milliy manfaatlarini himoya qilish maqsadida oqlanadi. Bartaraf etuvchi zarbalar ayrim davlatlar, xususan, AQShning milliy xavfsizlik strategiyasining tarkibiy qismiga aylandi. 80-yillardayoq AQShning shu davrdagi davlat kotibi J.Shults «aktiv mudofaa» zaruriyatini yoqlab chiqqan edi. Tahdidning muqarraligi, ayrim tadqiqotchilarning fikricha, shoshilinch, tezkor ravishda chora-tadbirlarni amalga oshirish va bir

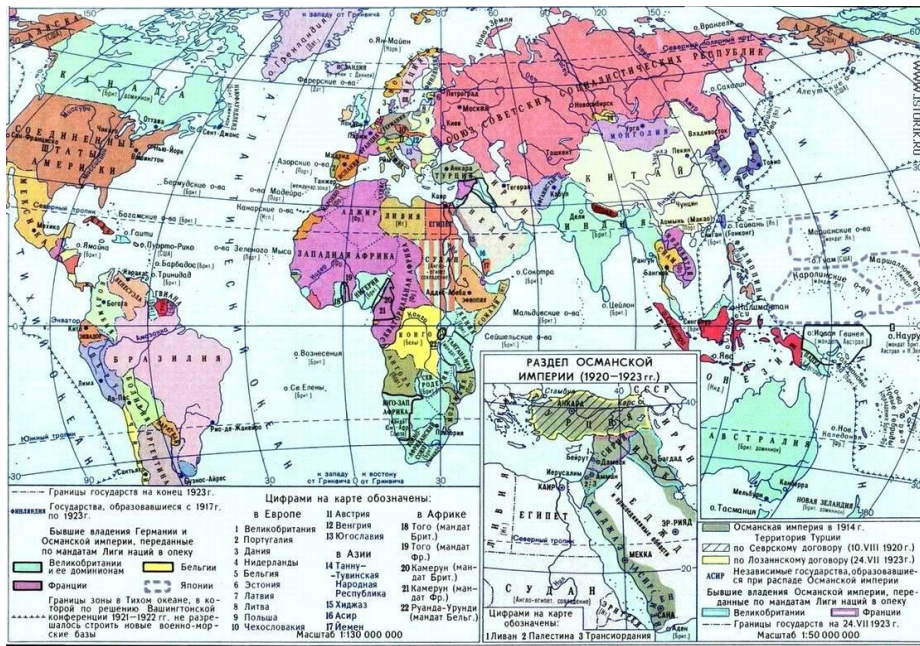
tomonlama kuch ishlatish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Ishonchli razvedka ma'lumotlarining mavjudligi mazkur zarbalarni qo'llashning asosi bo'lib xizmat qiladi. Bartaraf etuvchi zarbalardan farqli o'laroq preventiv zarbalar potentsial tahdidlarning oldini olishga qaratilgan bo'ladi. Shuning uchun manevr qilish, kollektiv tarzda harakat qilish hamda boshqa vositalarni qo'llash uchun vaqt mavjud bo'ladi. Qurolli hujumni (agressiya aktini) bartaraf etish maqsadida qurolli kuchlarni qo'llashni nazarda tutuvchi preventiv o'zini-o'zi mudofaa qilishdan farqli o'laroq, bartaraf etuvchi zarbalar davlatlar amaliyotida milliy xavfsizlikning boshqa tahdidlarini bartaraf etish maqsadida ham qo'llanilgan (masalan, terroristik aktlar yoki yadro qurolini paydo bo'lishini oldini olish uchun). Qarang: *Bush Doktrinasi, Preventiv o'zini-o'zi mudofaa qilish*.

Ts

Markaziy Osiyo-Yaponiya (yoki «6Q1») – Markaziy Osiyo va Yaponiya davlatlari tashqi ishlar vazirlari darajasidagi hamkorlik formati. Mazkur guruhning nomintaqaviy vakili Ozarboyjon hisoblanadi. Muloqot guruhi 2004 yilning sentyabr oyida Yaponiya hukumati tashabbusi bilan tashkil topgan

Sh

Shanxay hamkorlik tashkiloti (Shanxayskaya organizatsiya sotrudnichestva) – 2001 yil 15 iyun kuni XXR va u bilan chegaradosh bo'lgan sobiq Ittifoq respublikalarni – Rossiya, Tojikiston, Qirg'iziston va Qozog'iston - birlashtiruvchi «shanxay beshligi» negizida tashkil topgan mintaqaviy xalqaro tashkilot. O'zbekiston Xitoy Xalq Respublikasi bilan umumiy chegaraga ega bo'lmagan tashkilotdagi yagona davlatdir. ShHTning tashkil topishi va ta'sis hujjatlarining tahlili uni «Markaziy Osiyo loyihasi» sifatida ta'riflashga asos bo'ladi. «Shanxay beshligi» XXR va sobiq ittifoqdosh respublikalar o'rtasida mavjud bo'lgan «muzlatilgan» hududiy nizolarni hal etishda hamda harbiy-siyosiy va chegara xavfsizligining huquqiy asoslarini yaratishda muhim o'rin tutdi. «Shanxay beshligi» faoliyatining muhim yutug'i «Chegara rayonida harbiy sohada ishonchni mustahkamlash to'g'risidagi» (1996 y.) va «Chegara rayonida qurolli kuchlarni o'zaro qisqartirish to'g'risidagi» (1997 y.) shartnomalarning imzolanishi bo'ldi. 90-yillar oxirida Qirg'iziston janubida ro'y bergan voqealar («Botken voqealari») «Shanxay beshligi» doirasida hamkorlikning tashkiliy-huquqiy asoslarining rivojida turtki bo'ldi. Markaziy Osiyoda faoliyat olib borayotgan boshqa mintaqaviy tashkilotlardan farqli o'laroq, Shanxay hamkorlik takiloti ikki asosga tayanadi: iqtisodiyot va xavfsizlik. Tashkilot doirasida 20-25 yilga mo'ljallangan ko'p tomonlama savdo-iqtisodiy hamkorlik dasturi (2003 y.) va uni amalga oshirish rejasi (2004 y.) ishlab chiqilgan bo'lib, Ijroiya kotibining iqtisodiy masalalar bo'yicha o'rinbosari, ShHT Tadbirkorlik kengashi va Banklararo uyushma va sh.k. tashkil etilgan. ShHT an'anaviy ko'p maqsadli mintaqaviy tashkilot sifatida ta'riflanadi. E'tiborli tomoni shundaki, tashkilotning ta'sis sessiyasida *ShHTni tashkil etish to'g'risidagi deklaratsiya* bilan bir qatorda uning asosiy hujjatlaridan biri *Terrorizm, ekstremizm va separatizmga qarshi kurash to'g'risidagi konventsiya* ham qabul qilingan. Ayni paytda Hindiston, Eron, Mongoliya, Pokiston tashkilotda kuzatuvchi, Shri-Lanka va Belarus esa muloqot bo'yicha hamkor maqomiga ega.

ENG YANGI TARIX

O.Ayupov A.Shaimkulov

Dizayner: A.Allayorov
Kompyuterda tayyorlovchilar: M.Rustamova

Bosishga ruxsat etildi 20__ , __ _____.
Qog'oz bichimi 60X84 1-16. Ofset qog'ozi.
Bosma tabog'i 4,5.
Adadi 100 nusxa. Buyurtma № __

Guliston sh., 4-mavze.
Guliston davlat universiteti.
© «Universitet» bosmaxonasida chop etilgan.

